

Institut za filozofiju i
društvenu teoriju

R 13

BOKICA
JOVANOVIĆ

SUNOV RAT
U
ZAJEDNICU

g r a d i n a
i f d t

majci i ocu

R 13

ĐOKIĆA
JOVANOVIĆ

SUNOV RAT
U
ZAJEDNICU

Politička stvarnost
jugoslovenskog društva i stil života

BIBLIOTEKA
INSTITUTA ZA FILOZOFIJU
I DRUŠTVENU TEORIJU

Inv br.

13

g r a d i n a
niš

institut za filozofiju i društvenu
teoriju
beograd

Knjiga Sunovrat u zajednicu je prerađena doktorska disertacija pod naslovom Stilovi života i politička stvarnost jugoslovenskog društva, koju sam odbranio 1993. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu, pred komisijom: prof. dr Ferid Muhić, dr Vesna Pešić, viši naučni saradnik i prof. dr Dragan Žunić. Zahvaljujem se članovima komisije na kritičkim i dragocnim primedbama.

Ova studija je, inače, urađena u okviru projekta Društvene promene u Jugoslaviji na razmeđi vekova koji realizuje Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, a koji je finansiralo Ministarstvo Vlade republike Srbije za nauku i tehnologiju.

Đ. J.

U Nišu, februara, 1995.

PRETHODNA NAPOMENA

Kada se pre, otprilike, desetak godina u našoj javnosti počelo naslućivati da će se desiti dramatične promene, vladajući ideološki sistem je, po površini, izgledao neokrnjeno. Činilo se kako da će sistem za izvesno duže vreme egzistirati, pod pretpostavkom da iznutra, na neki način, bude reformisan. Izgledalo je da će njegovim postupnim reformama pridoneti ne samo kritika spolja, već i kritika koja dolazi iz sistema samog. Intelektualci, koji su kritikovali postojeće, činili su to na, skoro, nepromenjen način kao i ranije, za života Josipa Broza Tita. Samo što je ta kritika sada polako izlazila iz anonimnosti, ali i dalje nije imala u sebi prevratnički naboj. Kritika je bila, uslovno rečeno, normativne prirode. Osim pozivanja na opšte formulacije o "nužnosti demokratizacije", "višestranačju", o "privatnoj svojini", kritičari postojećeg društvenog i političkog stanja nisu nudili projekte promene. Izgledalo je da kritičari znaju šta hoće, ali ne znaju - *kako*. Takva kritika nije nalazila ni povoljno socijalno tle. Istina, grupa slovenačkih intelektualaca je uzdrimala političku javnost (naravno, preko nje, posredovano, i širu javnost) svojom koncepcijom o *civilnom društvu*. Međutim, sama koncepcija i sami teorijski stavovi su, ipak, bili nedovoljni za iniciranje šireg društvenog pokreta. Koncepcija *civilnog društva* je ubrzo u slovenačkoj javnosti postala odraz pobudenog slovenačkog nacionalizma. *Civilno društvo* postaje stvar "nacionalnog ponosa", a ne društveni projekt.

Stvorena je ideološka matrica, kojom je, polako, iznutra, nagrižen već okoštali sistem vladajućih ideja i verovanja. Latentni nacionalizam, koji se ispoljavao u neravnomernim oblicima (npr. demonstrativni nacionalizam Albanaca ili preventivni nacionalizam Hrvata...) je jačao u svim jugoslovenskim sredinama. Ne samo to. Dok je ranije, za života Josipa Broza Tita, bio energično (ne znamo da li i iskreno) suzbijan, sada se, manje više u prikryenoj formi, počeo da ispoljava upravo u okviru republičkih i pokrajinskih birokratija. Naravno, teorijsku i kulturnu

valorizaciju su ponudili intelektualci i kulturni radnici. Zauzvrat, građanska kritika je i dalje bila u pola glasa, i dalje zatvorena u ekskluzivne intelektualne krugove. Bez mogućnosti da se materijalizuje kao suverena i respektabilna politička snaga.

Sa druge strane, Jugoslavija se nalazila u permanentnoj višedecenijskoj krizi. Krizu režim nije mogao, a biće da i nije lteo, da reši. Palijativne mere, nazivane reformama, samo su produžavale postojeće, obezbeđujući legitimaciju postojećoj strukturi vlasti. Kriza je, međutim, proizvela, takode, permanentno nezadovoljstvo. Jedna po jedna neuspela reforma (po nekim procenama, bilo je oko pedeset reformi svega i svačega u Jugoslaviji) nagrizala je kredibilitet režima. I onda kada je ponuđen nacionalizam, ubrzo i šovinizam, kao društveni projekt izbjavljenja u svim etničkim zajednicama, socijalno tle je bilo više nego prijemljivo. Jasno je izrečeno da je socijalistički režim "eksploatisao upravo naš etnos" zarad interesa "šire" zajednice. Ili, još gore, raznim političkim marifetlucima i lopovlucima "nas" su "eksploitalisali u korist te i te nacije". I, kao što, s pravom, kaže profesor Svetozar Stojanović, politički sistem Jugoslavije je skončao u imploziji. U imploziji je skončala i jugoslovenska državna zajednica.

Kada sam pristupio ovoj temi, 1987. godine, u uverenju da se radi o kriznom stanju u izvornom smislu, kao o *krisisu*, što je suštinski - rasprava, prosuđivanje, iskušenje (kušnja), pa, da je, dakle, i naša kriza, u stvari, stanje koje otvara društvene alternative, pristupio sam, u stvari, problemu *političke stvarnosti jugoslovenskog društva, kao osnovne odrednice oblikovanja načina i stilova života ljudi u našim uslovima*.¹⁾ Smatrao sam da problem životnih pozicija ljudi treba da ima mesto u samom vrhu teorijskog i društvenog interesa. Uostalom, ovi problemi (naročito kvalitet i način života) postaju prvorazredni u društvenoj teoriji i političkim i društvenim strategijama razvoja u modernim društvima. Za zlu sreću, potonji razvoj događaja je umnogome devastirao mogućnost ovakvog pristupa. Cinično, ali može se reći, predmet teorijskog razmatranja se "raspao". Ne samo to. Osnovni naum teksta je za sve vreme rada na njemu nužno morao da bude podvrgavan kritičkim revizijama, i to - prevashodno prema umnim sposobnostima samog autora. Uporište se teško moglo naći u literaturi, u rezultatima empirijskih istraživanja skoro nikako. U našoj društvenoj teoriji nije bilo nikakve naznake o ovakvom pravcu

kretanja krize. A kada je, sa treskom, na scenu banuo nacionalizam sa svojim ratnim prtljagom, društvena nauka je zanemela. Da stvar bude još gora, ljudi od nauke pokušavaju da kažu svoju reč o zbivanjima, ali je ta reč nužno određena ili njihovom nacionalnom ili političkom pripadnošću. Nedostižan Veberov ideal o nauci kao neideološkoj i bezinteresnoj, "vrednosno neutralnoj" disciplini na mah je zdrobljen. Ako se nekada njemu i težilo, sada, kao da je zaboravljen.

No, bez obzira na više nego užasnu zbilju i na privid da je jugoslovenstvo, kao ideja bilo kakve vrste, definitivno postalo nemoguće, uveren sam da jugoslovenstvo ima, istorijski, vrlo razgranatu vertikalnu. Više je nego osnovana tvrdnja da više-vekovne jake i razvijene kulturne, privredne, političke, etničke, pa i personalne veze, kao i česta zajednička borba za slobodu i jedinstvo (izraz H. Vendela) čini snažnu okosnicu jugoslovenstva, ne samo kao ideje, već i kao realne istorijske i socijalne činjenice. Osnovna pretpostavka ovog teksta počiva na ovoj ideji. Otuda je, možda u ponečemu, i više prostora posvećeno upravo razmatranju nekih aspekata jugoslovenstva.

A kada je reč o osnovnoj nameri autorovoj - da se govori o vezi i uslovljenosti životnih pozicija političkom stvarnošću, pribegao sam onome što mi je, u ovoj situaciji bilo pri ruci - postojećim retkim teorijskim izvorima i postojećoj tipologiji, svestan njenih izvesnih manjkavosti sa stanovišta aktuelnosti. I ono malo obavljenih istraživanja, obavljena su u drugačijim društvenim uslovima, sa drugačijim ciljevima i teorijskom orijentacijom nego što bi to bilo primereno ovom vremenu. Koristeći se tim nalazima, pokušao sam da u njima pronađem onu dimenziju koja bi bila primerena sadašnjem času, sa jasnom svešću da takav postupak krije mnoge nepoznanice i da je njegova pouzdanost relativna. Zgusnuta politička i društvena zbivanja u svakom času mogu da obesnaže mnoge premise i zaključke i da aktuelizuju upravo one koje sam odbacio. Često se nisam udaljavao od hipotetičnosti i bojim se da nisam uvek uspevao da izbegnem zamci koja se zove uopštavanje. Ipak, ukoliko ovaj tekst bude od bilo kakve koristi kasnijim istraživačima, nadam se da je njegovo postojanje u ovakvom, nužno nesavršenom, obliku opravdano.

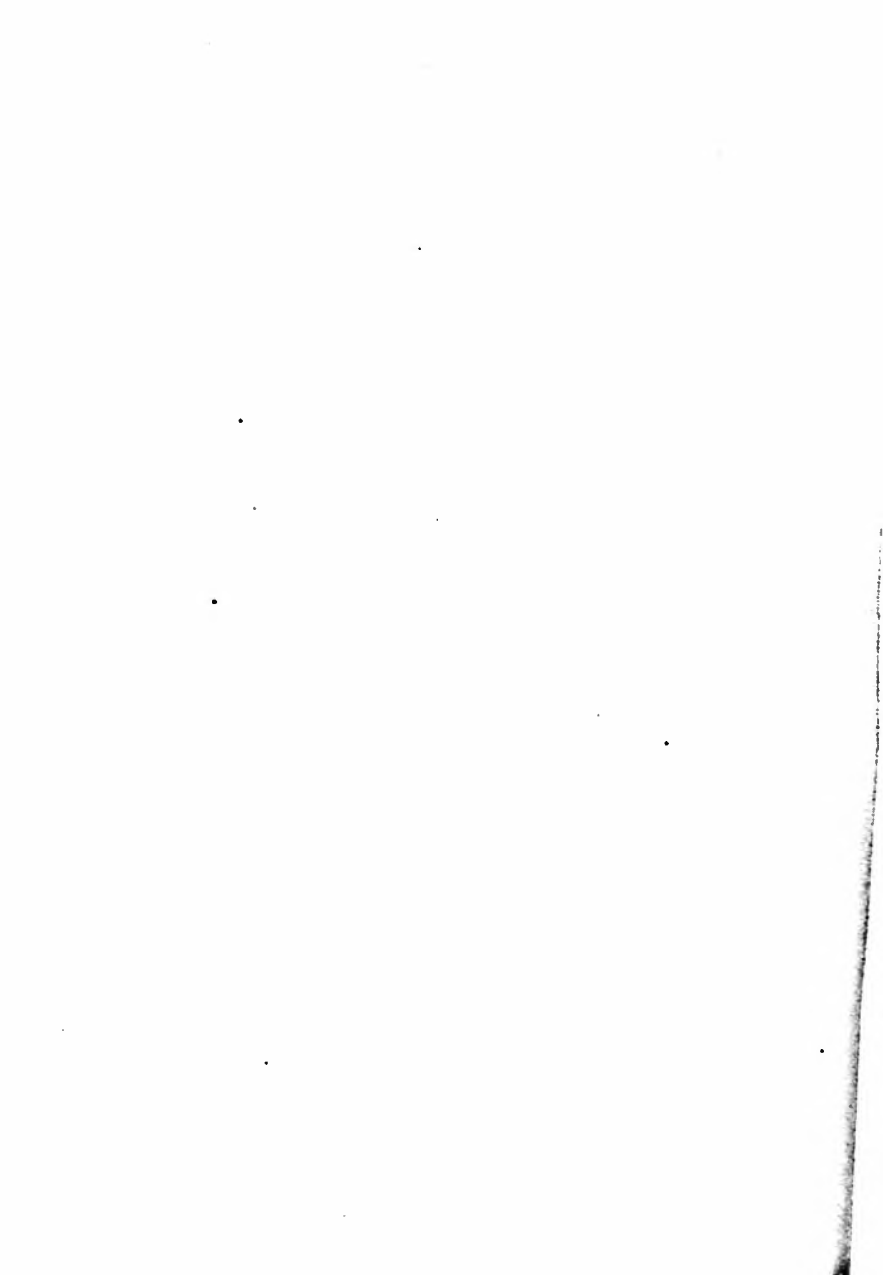
Beleške:

1/ Služim se terminima *jugoslovensko društvo* i *jugoslovenska zajednica* imajući u vidu istu stvar. Može se, s razlogom, prigovoriti izvesna nedoslednost, naročito ako se ima u vidu teorijsko razlikovanje ovih termina. Međutim, iako se jugoslovensko društvo može odrediti kao "zakasnelo društvo", pa sledstveno, njegova suština podrazumeva mnoge socijalne osobine zajednice, a ne društva, mislim da upotreba ovih termina na određenim mestima treba da bude u korelaciji sa određenom tekstualnom celinom. Na primer, onda kada govorim o savremenim procesima upotrebljavam termin *društvo*, a onda kada govorim o tradicionalnim aspektima koristim se terminom *zajednica*. Svestan da se ovakva upotreba termina može smatrati i arbitrarnom, smatram i moguć prigovor legitimnim.

Slična je situacija i kod upotrebe termina *društvo-društveni* i *socijalno-socijalni*. Onda kada je pristup nekom problemu temeljen na razmatranju teorijskih pretpostavki, koristim termin *socijalno-socijalni*, a onda kada je pažnja usmerena ka problemu neposredno, upotrebljavam termin *društveni-društveno*. Kako je teško odrediti demarkaciju u pristupu problemu i u ovom slučaju su moguće izvesne nedoslednosti.

UVOD

PITANJA

Čini mi se, ne postoji ništa tako nezalivalno kao što je pisanje o političkoj stvarnosti jugoslovenskog društva danas. Dodatnu nevolju stvara i osnovni naum teksta. Naime, kako se konstituišu načini i stilovi života Jugoslovena u aktuelnim političkim prilikama, naročito ako imamo u vidu izvorno značenje pojma politika - kao *načina života*.¹⁾ Prilivatiti se ove teme znači suočiti se sa osnovnim pitanjima, koja se mogu sada samo evidentirati, uz pokušaj da se sačini metodološko- teorijski okvir mogućeg istraživanja ovog dela društvene stvarnosti.

Prvo pitanje na koje autor ovog teksta ne naslućuje egzakatan odgovor je: Postoji li još uvek jugoslovensko društvo? Izvesno je da ne postoji na onaj način na koji je postojalo do juče. Ali, kako postoji danas? Odgovor je moguć samo kao hipotetički stav. Tačnije, kao operacionalno određenje, kao veberijanski idealnotipski konstrukt. Ako nikako drugačije, Jugoslavija danas postoji kao kulturni, istorijski, geografski i privredni entitet. Apstrahujemo li na trenutak užasnu ratnu zbilju koja, čini se, definitivno kida Jugoslaviju na zauvek nepomirljive separate jedne bivše celine, može se uočiti da, iako potisnuti, još postoje integrativni faktori čija je geneza mnogo dublja i racionalnija od socijalno-istorijskih uzroka ratnog sukoba, ma kako on bio destruktivan i vođen entropijskim političkim koncepcijama. Multinacionalna, multikonfesionalna i multikulturna stvarnost integralnog jugoslovenskog prostora nikada u istoriji (čak ni pre nastanka Države SHS, kasnije Kraljevine Jugoslavije) nije bila dovedena u pitanje. Konačno, jugoslovenstvo se identifikuje u istorijskoj vertikali, pa se ovaj istorijski trenutak samodestrukcije, nadajmo se, može shvatiti kao izvesni diskontinuitet koji neće narušiti temelje jugoslovenstva u budućnosti. S dobrim razlogom pretpostavljam da budućnost neće izneveriti istoriju.

Pretpostavljam da je ovo određenje ipak, opšteg karaktera, a onda i pojednostavljeno. Ali se, ujedno, može uzeti za nužni

minimum. Ali, iz jedne nevolje proishodi sledeća nevolja. Ovakvo određenje baš ništa ne kaže o političkom identitetu jugoslovenskog društva. Ma kako politička situacija u nas sada izgledala difuzna i, naročito, metodološki "neuhvatljiva", moguće je uočiti neke političke konstante koje su, kakva-takva, differentia specifica jugoslovenskog političkog bića.

Sledeće pitanje glasi: Postoji li i dalje dominantni ideološki sistem? Ako je do juče postojala dominantna, institucionalizovana ideologija, kakvo je stanje danas? Da li je više ideoloških konstrukata na političkom obzorju samo iluzija? Da li se konstituišu nove-stare ideologije, ili su one, pak, ontološki, samo odsevi dojučerašnje "jedne i jedine" ideologije? Da li su nacionalizam, i njegov ekstrem šovinizam, supstituti ideologije "bratstva i jedinstva" i internacionalizma?

Naredno pitanje: Šta je sada konstituens političke i državne organizacije? Radnička klasa, kao "subjekt" političke volje, je na "umoru". Ali kako? Kojim se političkim kolektivitetom zamenjuje ovaj prethodni? Ne obraćaju li se novi retorici istim ljudima kojima su se juče obraćali sa "radnička klasa i radni ljudi" nazivajući ih sada "narodom", "nacijom". Koja klasa ili, tačnije, koje se društvene grupe sada pomaljavu iz političke anonimnosti sa pretenzijom da budu "vladajuće"?

Konačno: U kakvoj su vezi stilovi i načini života, sa jedne, i politička stvarnost, sa druge strane? I koliki je stepen nezavisnosti načina života u odnosu na aktuelnu političku sliku? Jesu li oni prevashodno kulturne kategorije? Ili su, opet, načini ponašanja, mišljenja, preferencije ljudi, zavisni od egzistencijalnih i političkih sila? Ne oblikuje di, opet, politički podsistem sveukupnu egzistenciju ljudi prema meri svoje moći?²⁾

Ova pitanja su tema teksta koji sledi.

METODOLOŠKI PRISTUP

Osnovni problem u istraživanju ovog fenomena predstavlja nedostatak adekvatne literature. Moguće je dozvati u pomoć literaturu i rezultate istraživanja koja tretiraju razne manifestacije kulturnog, privrednog i političkog života. Međutim, u neuporedivo manjoj meri ima literature koja se bavi stilom, načinom i kvalitetom života.³⁾ Ovi problemi su, dakle, u literaturi, tretirani, uglavnom, kao granična područja drugih teorijskih promišljanja. Pa nam, tako, za tumačenje ovog fenomena preostaje, kao jedno od čalidnih i mogućih metodoloških sredstava, posmatranje. I zašto ne, posmatranje sa učestvovanjem.

Zatim, politički lik našeg društva trpi, nećemo reći revolucionarne, a ono, svakako, munjevite i radikalne promene, koje nauka, prosto, ne može pravovremeno ni da evidentira, a o objašnjenju se zasada, mislim, teško može govoriti. Kao relativno valjan izvor činjenica treba kristiti i sadržaje sredstava masovnih komunikacija, uz potrebnu opreznost. Opreznost je potrebna prevashodno iz dva razloga:

(a) štampa, radio i televizija nisu nezavisni od interesnog diktata ove ili one vrste i

(b) naročito su danas pod uticajem mnogih političkih, ideoloških i, naročito, nacionalnih interesa koji su, po pravilu, artikulisani na netolerantan i agresivan način.

No, bez obzira na rečene ograde, mediji javnog informisanja su, često, jedino dostupna sredstva pomoću kojih se može saznati ono što se, u ovom času, dešava u našem društvu.

Pored toga, ne postoji ni dovoljan broj socioloških istraživanja o osnovnim aspektima strukture našeg društva. Empirijska istraživanja su do sada bila ograničena na uže teritorijalne jedinice. Za duže vreme, i po završetku rata, verovatno neće biti moguće bilo kakvo istraživanje međuzavisnih, zajedničkih ili drugih aspekata života jugoslovenskih naroda. Zbog parcijalnosti ranije izvršenih istraživanja, komparacije su često bile manjkave

zbog neispunjenih osnovnih metodoloških pretpostavki (različiti uzorci, različita obrada podataka, različiti ciljevi istraživanja...). U tom smislu, postavlja se pitanje: koji mehanizmi determinišu odnos stila i načina života i političke stvarnosti? Naročito se postavlja to pitanje ako pod političkom stvarnošću podrazumevamo odnos među ulogama u vezi ispunjenja neke aktivnosti u okviru bilo kog društvenog podsistema. Zato se, prirodno mora poći od proučavanja dosadašnjih saznanja o prirodi načina i stilova života u jugoslovenskom društvu. Reč je o posebnoj vrsti sociološkog istraživanja. Ono treba da bude kritička analiza i treba da bude oslonjeno na osnovne teorijske premise:

- a) Struktura i odnosi između osnovnih društvenih grupa,
- b) Činioci promene (i krize) jugoslovenskog društva i
- c) Karakteristike vrednosnih sistema, potreba i ideologija raznih društvenih grupa.

Međutim, treba imati u vidu da pri određivanju strukture društva nužno svodimo pojedinca na samo jednu strukturalnu dimenziju. Naime, on je, istovremeno, član velikog broja grupa i njegovo ponašanje se menja onako kako se on naizmenično identifikuje sa ovom ili onom grupom. Slično, ako želimo da odredimo strukturu političke stvarnosti koja ima funkciju nezavisne varijable, na primer, u određivanju stila života ona može biti drugačija od stila života koji je određen nekim oblikom samoidentifikacije pojedinca. To, naravno, ne isključuje da obe strukture imaju niz zajedničkih ili sličnih elemenata.

JUGOSLOVENSKA ZAJEDNICA (Preliminarno razmatranje)

Izgleda da je kraj XX veka istorijsko razdoblje koje će u istoriju ući kao period sloma etatističko-jednopartijskih sistema u Evropi.

Iznenadujuće brzo se dešavaju procesi dezintegracije komunističke utopije⁴⁾ i, na njenim osnovama nastalih, tzv. socijalističkih država. Pokazalo se da su ideološki i politički monolitno organizovana društva neotporna na "ideološke" pukotine i da su stabilna onoliko koliko se uspešno amortizuju, tačnije, ne dozvoljavaju manifestacije kolektivnog nezadovoljstva, upitnosti i preispitivanja. "Ideologija"⁵⁾ ne dozvoljava hipoteze, koje je moguće empirijski testirati i onda i opovrgnuti, jer želi da sve svoje iskaze predstavi kao potpuno utemeljene i nedvosmislene i izvodi ih iz svojih osnovnih premisa. Ako takvo izvođenje više nije moguće i na neki način treba objasniti stvarno događanje, tada se uvode ad hoc hipoteze, koje već unapred otupe ili eliminišu mogućnost potencijalnih odstupanja od objašnjenja i tumačenja ideologije.⁶⁾ Onda kada više ne budu mogući stari odgovori na nova pitanja nastaju prve naprsline na fasadi monolita jer "hegemonija može da traje samo dok dominantne klase uspevaju da uključe sve moguće definicije u svoj okvir".⁷⁾ Ne samo da u okviru ideološkog sistema jugoslovenskog društva nisu bili mogući "odgovori" na nova pitanja koja postavljaju nove društvene okolnosti, već je sam taj sistem bio zasnovan na utopijskoj⁸⁾ pretpostavci da je vladajući "filozofsko-teorijski pogled na svet" sveobuhvatan model kojim je moguće objasniti svaku društvenu i prirodnu pojavu bez ostatka. Dakako, pod uslovom da se poznaju pravila dijalektičkog i istorijskog marksizma. Čak se i ono što se u svetu uobičajeno naziva ideologijom, u ovoj vizuri nazivalo - naučnim socijalizmom. Ili, drugim rečima, vladajući sistem je, prema sopstvenom samorazumevanju bio, za razliku od svih prethodnih i aktuelnih načina uređenja društvenih odnosa u svetu, zasnovan na naučnim

i filozofskim pretpostavkama i zakonitostima, i kao takav je, ako ne savršen, a ono na "pravilnom" putu ka osvajanju sreće, tj. sveukupnog blagostanja, on je onda "naučno i istorijski legitiman" (kad već nije politički legitiman).⁹⁾ U takav se sistem ne sumnja, on se samo "dalje izgrađuje". Svi su društveni problemi postavljeni u poziciju "pravilnog" razumevanja. Dakle, metod njihovog rešavanja je pronaden, samo ga treba "dosledno" primenjivati. Međutim, kako realitet i ideološka predstava nikako nisu u saglasju, nužno se pristupa operacionalizaciji kojom se (naravno, vandedoktrinarno) uvode dva načina ideološkog delanja: *praktične ideologije* (skup operacionalnih ideoloških stavova i normi), čiji su predmet neposredni društveni problemi i *teorijske ideologije* (ideološke doktrine i koncepti). Ali, ovde se opet radi o rascepu - praktične ideologije nužno ograničavajuće deluju na teorijske ideologije, a ne retko im (sa stanovišta dogmatskog kriterijuma) protivreče.¹⁰⁾ U tom "raskoraku" se vidi ona praksa koja se u ideološkom diskursu naziva "nepodudarnost teorije i prakse", jer se "u praksi nedovoljno primenjuje (ideološka) teorija". Ideološki sistem je i dalje neprotivrečan i konzistentan, ali zato valja praksu stalno "prilagodavati" zadatom (a ne datom). Otuda bezbrojne reforme u socijalizmu, koje, deklarativno, treba da dosegnu veliki cilj - Budućnost.

Klasni princip, kao konstituens svekolike političke organizacije društva uzet je za opšte načelo političkog života. Izvan "interesa" jedne klase, tj. radničke klase, drugi interesi su negirani.¹¹⁾ Interesi drugih društvenih grupa bili su mogući samo utoliko ukoliko su bili modifikovani izraz "radničko-klasnog" interesa. Uz to, grupa na vlasti nikako nije uspevala da definiše pojam "radnička klasa". Pre svega zato, što iole objektivna definicija prevazilazi okvire ideološkog određenja i tako dovodi u sumnju njen osnovni postulat. Rešenje nedoumice se pokušalo uvođenjem još maglovitijeg izraza "radni ljudi i građani". Teorijski, tek sada ništa nije bilo jasno. Da li se ljudi dele na one koji rade i one koji su "samo" građani? Kako izaći na kraj sa pojmom "građanin", koji u civilnom društvu predstavlja pripadnika državne zajednice uopšte, pa su radnici samo jedan deo građanstva? Da li su građani kategorija drugog reda, pošto se vladajuća ideologija "obraća" radničkoj klasi kao dominantnoj društvenoj grupi? Na ovom mestu je, čini se, presahla invencija kreatora

"budućnosti". Formula "radni ljudi i građani" izgledala je sveobuhvatna i univerzalno primenjiva.

Problemi, koji sada zastrašuju jugoslovenske narode i nacionalne manjine i koji silovito naviru iz pocepanog ideološkog oklopa, nisu novi. Nastali su u trenutku stvaranja Države Srba, Hrvata i Slovenaca. Mada za njihovim uzrocima valja tragati i pre tog istorijskog čina. Nacionalni i verski animoziteti, potkrepljeni su različitim i, često suprotstavljenim, istorijskim iskustvima. Već su tada, nastupajuće političke snage, koristile te različitosti, ne u integrativne svrhe, zarad konstituisanja harmonične višenacionalne zajednice, već, prevashodno radi osvajanja i zadržavanja političke vlasti. Najdelotvorniji i najjednostavniji način bio je, u nedostatku demokratskog¹²⁾ i političkog iskustva, "osvajanje" sopstvene nacije, njena nacionalistička integracija, u osudi drugih nacija koje nedobronamerno žele bolju poziciju za sebe, na račun "naše" nacije. Kao onda, i "danas pripadnici svih jugoslovenskih naroda naglašavaju kako su upravo njihovi narodi strašno mnogo izgubili stvaranjem zajedničke države."¹³⁾ Ništa lakše, nego u društvu relativne oskudice i neosvojenih tekovina civilizacije, osvojiti vlast "u korist" "svog" naroda.¹⁴⁾ Kao indikator ove tvrdnje može se uzeti činjenica postojanja nebrojeno mnogo političkih stranaka, kako u međuratnom, tako i u sadašnjem periodu, koje dokazuju da upravo svaka od njih ponaosob na najbolji način zastupa nacionalni interes.

Pored toga, narodi koji žive na ovom tlu su, sticajem istorijskih okolnosti, češće bivali podanici tuđih nacionalnih država, no što su uspevali da formiraju svoje države.¹⁵⁾ U takvim prilikama etnički identitet se, svakako, nije mogao formirati prevashodno prema imanentnim datostima. Tako da su često delovi jugoslovenskih naroda ratovali jedni protiv drugih za račun tuđih gospodara.

Sa druge strane, postojala je i snažna ideja o svejugoslovenskoj integraciji,¹⁶⁾ pa i svebalkanskoj integraciji. Zahvaljujući ideji jugoslovenstva, u vreme nacionalne emancipacije, kao i prvim nagoveštajima građanskog društva u jugoslovenskim zemljama, bilo je moguće stvaranje jugoslovenske države posle vihora prvog svetskog rata, iako su isti narodi u tom ratu vojevali na neprijateljskim stranama.

Moguće je, dakle, u političkoj svesti identifikovati dve, skoro podjednako, uticajne tendencije, koje, naročito u ovom veku, naizmenice dominiraju: (a) jugoslovenstvo i (b) separadni nacionalizam.

Komunistička partija / Savez komunista Jugoslavije je, posle ratnog trijumfa ove tendencije ignorisala, tako što je prvoo priznavala legitimitet, ali samo kao "jugoslovenskom socijalističkom patriotizmu" i utoliko je to bio osnovni kredo njenog političkog programa, a drugu je pokušala da definitivno eliminiše,¹⁷⁾ bez pokušaja da se razumeju istorijski uzroci takve svesti. Svako ispoljavanje nacionalnog osećanja ili raspoloženja,¹⁸⁾ (nacionalno rodoljublje / domoljublje) je poistovećivano sa šovinizmom, segregacionizmom, malograđanštinom itd. Politička osuda nacionalizma je bila jednosmerna, bila je u rudimentarnom obliku i teorijski, pa i politički, simplifikovana. Naročito posle osvajanja političke i državne vlasti KPJ/SKJ je anatemisala sve oblike nacionalne artikulacije kao politički štetnu ideologiju. Iz toga je sledilo sankcionisanje bilo kakvog ispoljavanja nacionalnih specifičnosti (osim kao folkloru i kulturno-istorijske baštine). Možda se to ponajbolje vidi u zvaničnim izjavama o rešavanju nacionalnog pitanja. "Velika staljinska epoha jeste epoha pravilnog rešavanja nacionalnog pitanja. Mi smo u Jugoslaviji pošli putem učenja Staljina i zahvaljujući tome postigli smo velike uspehe - stvorili so bratsko jedinstvo naroda Jugoslavije."¹⁹⁾ Tito je za sve vreme svoje vladavine stalno ponavljao ovu ideološku floskulu, ne menjajući njen politički sadržaj. Poređenja radi, 1963. godine on opet kaže: "Mi smo u svojoj zemlji riješili nacionalno pitanja na najbolji mogući način, u skladu sa marksističkim principima."²⁰⁾ Kao što K. Čavoški dobro primećuje, "od samog početka pa sve do skorašnjih dana za KPJ odnosno SKJ nacionalno pitanje u Jugoslaviji nikada nije bilo *osnovno pitanje*, /.../ već je uvek bilo *izvedeno pitanje*."²¹⁾ Rigidnost komunističke ideologije nije podrazumvela ispoljavanje nacionalnih interesa, mada je sama bila glavni generator svekolikog današnjeg šovinizma.

Ali, ubrzo posle kratkog perioda svenacionalnog "jedinstva" birokratizovana oligarhija je morala implicitno da prihvati postojanje nacija i da se "bori" za interese "svoga" kraja, "svoje" republike, "svoga" naroda, čineći to, naravno, još uvek u okviru postojeće anacionalne ideološke matrice, još uvek ne dopuštajući

bilo kakvu eksplicitnu demonstraciju nacionalnog. "Mudrost", može se reći, anacionalno-nacionalističke politike nije se ogledala u "ezopovskoj" odbrani nacionalnog interesa, kao jedino mogućeg oblika političkog govora, jer, zastupanje nacionalnog interesa kao takvog nije bio prvi interes jugoslovenskih nacionalnih političara. Njihova mudrost je bila druge prirode. Naime, razlog ovakve politike je u ogoljenoj potrebi da se očuva postojeći poredak, vlast i, svakako, privilegije. To je, međutim, bilo moguće ostvariti tako da se permanentno proizvodi privid zainteresovanosti za sudbinu i interese domicilnog kraja bilo kog političara. Na taj način je stvaran privid "ravnomernog i ravnopravnog razvoja svih delova jugoslovenske zajednice". "Politički aparat SKJ je dugo vremena gradio svoju strategiju u borbi za Titovo naslijeđe stvarajući republičke, praktično nacionalne busije iza kojih se ušančivao /.../, težeći da hegemonistički vlada 'bar svojom republikom'. Nacionalizam tog aparata je bio instrumentalan, manipulativan, pa je prirodno da s nabujalim autentičnim nacionalizmom nije imao šanse u izbornim suočavanjima."²²⁾ Da je to tako, dokaz je i kriza jugoslovenskog društva. Kao što je to slučaj u krizama, tako su i u jugoslovenskom društvu vidljiva iracionalna ponašanja, od represivne zabrane govora o njoj i, posebno, njenim uzrocima, a naročito o personalnim odgovornostima političkih lidera, pa do izliva "katastrofičnih" ili "spasilačkih" scenarija. Smatramo da još nije počelo pravo proučavanje uzroka i aspekata naše krize (ekonomski, politički, kulturni... aspekti). U Jugoslaviji do danas nije bilo autentične političke volje da se reši kriza. Iako su često činjeni i zvanični projekti za rešavanje krize (reforme - ekonomske, političke, kulturne; reorganizacije pojedinih segmenata sistema) od krize se nije odmaklo, jer se radilo o sürogatima pravih društvenih projekata. Konačno, ispada da je jugoslovensko društvo bilo u stanju permenetne, ničim prekinute, višedecenijske krize, koja je, u konačnom računu, proizvela rat.

Kako kaže Habermas (Jurgen Habermas), "krize nastaju kada struktura nekog društvenog sistema dopušta manje mogućnosti rješavanja problema no što se moralo upotrijebiti za održanje ustrojstva sistema. U tom smislu krize su stalne smetnje *integraciji sistema*."²³⁾ A onda "Krizna događanja svoju objektivnost zahvaljuju okolnosti što proizilaze iz neriješenih problema usmjeravanja."²⁴⁾

Konačno, za potrebe ovog razmatranja mogu se uzeti neki ekonomski pokazatelji kao indikatori politički projektovanog permanentnog kriznog stanja. Ekonomski posmatrano, rezultat dezintegracije izgleda ovako: posle mnogih ekonomskim, društvenih i političkih "reformi", pomoću kojih je trebalo usmeriti društvo ka razvoju, "kriza je izbila 1981. godine, ali nije počela te godine. U privredi se početak krize može prilično precizno pratiti unatrag do 1965. godine. A i njen se intenzitet može prilično precizno mjeriti rastom društvene proizvodnje. Dobiva se slika:"²⁵⁾

1952-64. 1964-74. 1974-83.

Stopa rasta društvenog proizvoda po stanovniku	8,3%	4,9%	1,7%

Ukazujući na rast nacionalnog dohotka, Vladimir Goati registruje isti problem. "Rast nacionalnog dohotka 1980-1986. ne doseže porast stanovništva što, uz ogromne kamate spoljnim poveriocima, neizbežno vodi opadanju životnog standarda. U celini uzev, sposobnost ekstrakcije sistema je veoma niska. Objasnjenje za to ne treba tražiti u spoljnim okolnostima, već u samom sistemu. /.../ O tome govori sledeća tabela:"²⁶⁾

Rast nacionalnog dohotka PER CAPITA (u %) 1980-1986

Jugoslavija	- 25
Italija	+ 76
Španija	+ 50
Portugalija	+ 150
Turska	+ 100

Beleške:

1/ U izvornom (antičkom) smislu politika predstavlja delatnost od *opšteg značaja*. Kao takva ona je bila stvar *razumnih* ljudi. Oni koji se nisu bavili politikom nazivani su *idiotima*. Inače, "reč 'politika' dolazi od grčke reči 'polis' (grad-država), a ovde je izvedena reč 'politeia' (ili latinski 'politia'), što znači: *način života* (kurziv - DJ) i *unutrašnjeg uređenja* jedne ljudske zajednice /.../."

Ljubomir Tadić, *Nauka o politici*, Rad, Beograd, 1988, str. 17.

"Nekoga tko nije sudjelovao u političkom zbivanju u, u Ateni nisu nazivali nepolitičnim, nego neupotrebljivim čovjekom."

Karl-Heinz Volkmann-Schluck, *Politička filozofija - Tukidid, Kant, Tocqueville*, Naprijed, Zagreb, 1977, str. 47.

U moderno doba politika, ogoljeno, predstavlja moć da se posедуje i praktikuje vlast. "Političkom grupom treba nazivati grupu koja ima vlast u slučaju kad njeno postojanje i važenje njenih poredaka u okviru određene geografske oblasti neprekidno garantuje upravni aparat primenom i pretnjom fizičke prinude. Jednu političku organizaciju sa karakterom ustanove treba nazivati *državom*, ako njen upravni aparat s uspehom polaže pravo naš monopol legitimne fizičke prinude za održavanje poretka."

Maks Veber, *Privreda i društvo*, knj. 1. Prosveta, Beograd, 1976, str. 38.

"'Politika' će, dakle, za nas da znači težnju ka učestvovanju u moći ili ka uticaju na raspodelu moći bilo između država ili između grupa ljudi u državi u kojoj žive."

Maks Veber, *Politika kao izazov*, u: *Kritika kolektivizma - liberalna misao o socijalizmu* (Dž. St. Mil, M. Veber, F. F. Hajek, K. Popper, K. Polanji), Filip Višnjić, Beograd, 1988, str. 56.

2/ Pod pojmom društvene i političke moći Dž. K. Galbrajt podrazumeva tri vrste moći: (a) kondignu, (b) kompenzacionu i (c) kondicioniranu moć. Kondigna moć postiže potčinjavanje ili poslušnost sposobnošću da pojedincu ili grupi nametne alternativu koja je dovoljno neugodna ili bolna da bi se oni odrekli onoga što su želeli. Radi se o mogućnosti kažnjavanja. Kompenzaciona moć kao najvažniji svoj izraz ima novčanu nagradu za učinjene usluge, tj. za potčinjavanje ekonomskim ili ličnim ciljevima drugih. I, na kraju, kondicionirana moć se ostvaruje tako da se menjaju uverenja (ili verovanja) onih koje "treba" potčiniti. Uveravanje, školovanje, društveno opredeljenje, takode motivišu pojedinca da se potčini volji drugog pojedinca, ili grupi, ili političkom režimu. Čin potčinjavanja ostaje nevidljiv. Kondicionirana moć, mnogo više nego kondigna i kompenzaciona, ima središnje mesto u funkcionisanju politike i ekonomije.

John Kenneth Galbraith, *Anatomija moći, Stvarnost*, Zagreb, bez godište izdanja, str. 10 i dalje.

3/ Navodim neke tekstove koji tretiraju ove probleme. Zbog znanog nedostatka teorijskih radova o ovoj temi, prinuden sam da se pozivam i na one radove, koji, makar samo na marginalan ili koji drugi način, obrađuju ovo ili neka druga granična područja:

Eva Berković, *Kvalitet životnog standarda*, Ekonomski institut, Beograd, 1977, Eva Berković, *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Ekonomika i Ekonomski institut, Beograd, 1986, Ratko Božović, *Iskušenja slobodnog vremena*, Mala edicija Ideja, Beograd, 1979, Branko Horvat, *Alijenacija i reifikacija*, u: *Čovek i sistem*, Zbornik Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1977, B. Koković, *Rad, kultura i način života*, *Savremenost*, 6/1982, Vesna Pešić, *Društvena slojevitost i stil života*, *Doktorska*

disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu u Beogradu, 1976, Sreten Vujović, *Sociološki ogled o stambenoj bedi i siromaštvu*, u: *Krov nad glavom - Ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu*, Filip Višnjić, Beograd, 1985, M. V. Popović, S. Bolčić, V. Pešić, M. Janičijević, D. Pantić, *Društveni slojevi i društvena svest*, Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1977, Barbara Verlič, *Regionalne dimenzije kvalitete življenja v Sloveniji*, Družboslovne razprave, 4/86, Nevenka Černigoj - Sadar, *Način življenja Slovencev*, Anthropos, 1980, Slavko Splichal, *Televizija kao faktor kulturne i društvene integracije*, Kulturni radnik, 5/86, Ilija Moljković, *Sportska štampa, idolatrija, ideologija ili ostavite se, odgovorni, inače...*, Gledišta, 5-6/87, Dušica Berger, *Prevenjacija, vrednosni sistem i stil življenja*, Ideje, 1/81, Ferid Muhic, *Problem vrijednosti u socijalističkom konceptu kulture*, Treći program radio Sarajeva, 53-54/86, Biserka Cvjetičanin, *Vrhunska kultura i kultura svakodnevnog života: razvojna perspektiva*, Kulturni radnik, 1/83, Štefan Skledar, *Tehnologija, kvaliteta života i regionalni razvoj*, Gledišta, 3-4/84, Borisav Džuverović, *Hedonizam savremenog života*, Gledišta, 11-12/77, Mladen Lazić, *Statusna konzistencija kao element homogenizacije u socijalizmu*, Sociologija, 1/88, Veljko Rus, *Društveni razvoj i kvalitet života*, Sociologija, 1-2/85, Petar Jović, *Kritika sa stanovišta svakodnevnog života*, Dijalog, 4/80, Aco Štaka, *Kultura u masmedijskom okruženju*, Dijalog, 4/80, Ljubinka Bročić, *Stil života tradicionalnih i novih profesija*, Sociološki pregled, 1-4/90, str. 65, Slobodan Vuković, *Kanali društvene promocije*, Sociološki pregled, 3-4/89, str. 86.

4/ Poslužimo se Manhajmovim određenjem utopije. "Utopijska svest je ona koja nije kongruentna sa 'bićem' koje tu svest okružava". Utopije transcendiraju egzistenciju, jer pružaju delanju orijentaciju prema elementima koji se ne sadrže u egzistenciji. Utopije nisu ideologije utoliko ukoliko mogu da postojeću stvarnost sprovedbu protivakcijom prema sopstvenoj zamisli. Ipak, teško je u konkretnom slučaju odvojiti utopiju od ideologije. U konkretnoj situaciji utopiju ćemo razlikovati od ideologije po tome "na kom ćemo stupnju egzistencijalne stvarnosti primeniti merilo /.../. Predstavnici neke određene stvarnosti nazivaju utopijom sve one ideje koje, kad se gleda sa njihove tačke gledišta, načelno nikada neće biti moguće ostvariti." Svestan teškoće određenja utopije, Manhajm kaže da utopija danas dobija onaj "dominatno sporedni smisao ideje koja se načelno ne može ostvariti." Zato i sam kaže da će se u izlaganju služiti ovim pojmom samo kao "relativnom utopijom", tj. utopiju će posmatrati kao neostvarljivu "samo na osnovu nekog određenog, već postojećeg stupnja."

Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968, str. 157-161.

5/ Karl Manhajm razmatra pojam ideologije na dva plana: na *partikularnom* i na *totalnom*. "Sa partikularnim pojmom ideologije imamo posla kad ta reč treba da da znači samo da *određenim* 'idejama' i 'predstavama' protivnika ne želimo da verujemo. Jer mi ih smatramo za više ili manje svesno prikrivanje nekog činjeničnog stanja, čije pravo saznanje nije u interesu protivnika. /.../ O ideologiji neke epohe ili neke istorijski-društveno konkretno određene grupe - recimo, neke klase - može se govoriti onda kad pritom mislimo na osobenost i kvalitet *totalne* strukture svesti ove epohe odnosno ovih grupa."

Karl Manhajm, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968, str. 49.

"Ideologijama nazivamo ideje koje transcendiraju egzistenciju, ali koje de facto nikada ne ostvaruju svoje sadržine (ovim smo, dakle, rekli da i ideologije mogu da deluju kao motivi za *bilo kakvo* postupanje, ali njihov ideološki karakter [ili njihova pogrešnost] sastoji se u tome što one to ne čine u pravcu

svoje tobožnje sadržine). Iako se često (te ideje - DJ) dobronamerno uzimaju za motive subjektivnog delanja pojedinaca, njihova sadržina i smisao se u procesu delanja većinom iskrivljuju."

Isto, str. 169.

6/ Andrej Ule, O znanstveni pojasnitvi in ideološkem samoopravičevanju, Časopis za kritiko znanosti, Maribor - Ljubljana, 64-65/1984, str. 169-170.

"Kada neko ili grupa ljudi zauzme stanovište da poseduje neko 'deduktivno potpuno' znanje /.../ to više nisu proverljive hipoteze, naročito ne prema datoj empirijskoj 'neprotivrečnoj' istini, već su to sasvim neprotivrečne istine. Do njih može da vodi recimo nadempirijski uvid (um, intuicija, evidencija) jer ih brane autoriteti, za koje se unapred veruje da su posedovali, ili još uvek poseduju, nesumnjivo znanje."

Isto, str. 167.

7/ Hall Stuart: Culture, the Media and the "Ideological Effect", u: J. Curran i dr (ured.) Mass, Communication and Society, Arnold, 1977, u: Dik Hebdidž, Potkultura: Značenje stila, Rad, Beograd, 1980, str. 26.

Pozovimo se opet na A. Ulea koji kaže da su ideologije *hiperkonzistentni*, totalizujući i samoregulišući sistemi mišljenja. Hiperkonzistentni su jer pokušavaju da očuvaju neprotivrečnost i koherentnost celokupne strukture svojih tvrdnji. Totalizujući su zato jer pokušavaju da "objasne" sve što pripada njihovom području znanja ili verovanja, ili imaju pretpostavku o nekom delatniku koji "sve zna". Samoregulišući su zato jer njihova objašnjenja ne služe objašnjenju pojava ili osvajanju novih spoznaja, već, pre svega, održanju same ideologije i njenih "istina".

Andrej Ule, naved. delo, str. 170.

8/ Ako ostvarenje utopijskog ideala ne znači nužno i osvajanje sreće, šta nam onda preostaje kao, ipak neophodna, projekcija budućnosti. Za Ferida Muhića to je anti-utopija, za koju "nije problem kako iz nezrelosti ili prestarelosti, siromaštva i osrednjosti preći u idilično stanje zrelosti, snage, uma i bogatstva, nego upravo kako u takvom idiličnom stanju pronaći, čak i onda kad je ono ostvareno, ma šta vredno ili dovoljno jako da oslobodi čoveka osećanja uzaludnosti, ma šta što bi moglo kratkom ljudskom životu dati trajniji smisao i impuls unutar najširih okvira."

Ferid Muhić, Utopija i anti-utopija kao regulativi budućnosti, Theoria, 2/1977, str. 49.

9/ Pod legitimitetom podrazumevamo prihvatanje institucija vlasti od strane društva, zato što su ove institucije u sagasnosti sa nekim višim principima. Mada je moguće da se državna vlast održi upotrebom institucija prinude, nijedna vlast koja se oslanja na prinudu nije dugovečna. Poznata je podela na tri vrste (tipa) vlasti koju čini Veber: (a) *Racionalna* vlast počiva na opštim pravilima koja važe za sve članove zajednice. (b) *Tradicionalna* vlast se zasniva na veri u svetost oduvek postojećeg poretka. (c) *Harizmatička* vlast ne priznaje nikakva pravila, niti principe. Najčistiji tip ove vlasti je vlast proroka, demagoga ili heroja. U poslednje vreme se legitimnost sve više svodi na pozitivne stavove javnog mnjenja. U svojoj knjizi *Politički čovek* Sejmor Lipset ukazuje da legitimnost demokratskog sistema stoji u vezi sa njegovom efikasnošću.

Vidi: Politička enciklopedija, Savremena Administracija, Beograd, 1975.

10/ Dominik Lekur, Znanje i ideologija, Treći program, Radio Beograd, 70/1986, str. 363.

11/ Naravno, realno vladajući interes bio je interes grupe/klasne na vlasti. Radi se o tome da je njihov interes racionalizovan kao interes radničke klase. Zaštitu svog društvenog položaja pripadnici ovog sloja su ostvarivali stalnom integracijom u sistem "kadrova" iz nižih slojeva stanovništva. Takva promocija "proverenih kadrova odozdo" tumačena je kao demokratizacija. Međutim, taj proces je imao i fatalne posledice po vladajući sloj, jer takvo "popunjavanje klase 'odozdo' (koje je prilikom smene generacija imalo masovnije razmere) ometa konstituisanje posebnog načina života (kurziv - DJ) čineći klasnu granicu poroznom."

Mladen Lazić, Statusna konzistencija: komparativna analiza, Sociologija, 3/1991, str. 329.

12/ Demokratiju shvatamo onako kako je određuje Tokvil. "Ipak, sasvim je jasno da je shvaćao (Tokvil - DJ) demokratski politički pokret kao glavnu snagu u stvaranju novog društvenog poretka; jer upravo demokratski sistem daje važnost blagostanju većeg broja ljudi te, rušeći staru hijerarhiju, stvara otvoreno i mobilno društvo i potiče razvoj trgovine i proizvodnje. Naravno, Tocqueville je shvaćao da razvoj proizvodnog sistema može imati utjecaja na demokratski režim, pogotovo kroz stvaranje nove aristokracije u industriji, ali je to ipak smatrao izuzetnim i privremenim fenomenom koji neće biti sposoban da omete opću tendenciju demokracije prema većoj jednakosti."

Tom Bottomore, Politička sociologija, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske - Kulturni radnik, Zagreb, 1987, str. 47-48.

13/ Božidar Jakšić, Put Jugoslavije: Od titoističkog ka šovinstičkom totalitarizmu, Sociologija, 4/1990, str. 404.

14/ "Još je ubedljivije kada se potpuno isti argument o 'represivnosti' multietnicizma i multikulturalnosti pojavi u istome obliku i sa istim argumentima u svim novim post-jugoslovenskim državama."

Svetlana Slapšak, Uvažavanje drugog kao brana fašizmu, Republika, 95-96/94, str. 13.

15/ Zanimljivo je da u srpskohrvatskom jeziku reč *država* dolazi od staroslovenskog *držati*, što ukazuje na patrimonijalno shvatanje u poreklu samog naziva: država je teritorija sa svojim stanovništvom koju vladar drži pod svojom vlašću, kao svoj posed. U ovom smislu se reč *država* upotrebljava i u *Dušanovom zakoniku*. Inače, u većem broju drugih jezika naziv za državu je izveden od latinskog *status* (status rei Romanac). Otuda koren francuske reči *etat*, italijanske *stato*, španske *estado*, nemačke *Staat*, engleske *state*.

Vidi šire: Politička enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1975.

Ne zaboravljamo, međutim, i kritičko određenje države koje u svom poznatom delu *Levijatan* daje T. Hobz. "Jer veštačkim putem stvoren je onaj veliki *Levijatan*, nazvan *zajednicom* ili *državom*, latinski *civitas*, što nije drugo do veštački čovek, iako većeg stasa i veće snage no prirodni čovek, čijoj je zaštiti i odbrani namenjen. *Najviša vlast u toj tvorevini jeste veštačka duša /.../*"

Tomas Hobz, *Levijatan*, knj. 1. Gradina, Niš, 1991, str. 31.

16/ Ideje o približavanju slovenskih naroda javljaju se uporedo sa razvojem moderne nacionalne svesti i formiranjem većine nacija na ovom tlu, krajem XVIII i početkom XIX veka. Dugo se raspravljalo o problemima jezičkih, kulturnih i političkih odnosa Srba i Hrvata. Pod uticajem ideja romantizma, kao i zbog nacionalnog buđenja i otpora stranoj dominaciji, u književnim delima i publicistici se ukazuje na širinu ideje jugoslovenstva. Dolazi i do konkretnih veza

na kulturnom planu. Stvorene su mnogostruke veze među kulturnim radnicima, naučnicima i ljudima od politike. Ostvaren je i poznati književni dogovor kojim su utvrđene zajedničke osnove i principi izgrađivanja srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog književnog jezika i pravopisa (Beč, 1850. godine). Krajem prošlog veka i uoči prvog svetskog rata, kao i posle njega, u prvi plan su došle rasprave o političkim i ideološkim aspektima jugoslovenstva.

"Ideja narodnog jedinstva bila je više nego živa u procesu borbe za ostvarivanje jugoslovenske ideje, iako realno neodrživa, imajući u vidu zrele nacije formirane u XIX veku. Niška skupština je /.../ izrazila rešenost Srbije da vodi borbu za oslobođenje i ujedinjenje 'srpsko-hrvatsko-slovenačkog naroda'. Na istoj liniji je i Rezolucija Jugoslovenskog kongresa u Nišu od 6. maja 1915, jer polazi od 'potpunog i nerazdruživog narodnog jedinstva Srba - Hrvata - Slovenaca', kao 'aksioma etnografskog i genetskog' koji se mora ostvariti politički, kao što je već ostvaren, kaže se, 'moralno i duševno'. Majski Memoar Jugoslovenskog odbora upućen savezničkim vladama /.../, isticao je da su jugoslovenski narodi, u istoriji poznati pod imenom Srba, Hrvata i Slovenaca, jedan isti narod. Od ideje nacionalnog jedinstva, troimenog naroda, polazila je i Krfska deklaracija."

Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija, Prosveta, Beograd, 1984, str. 166.*

17/ Ne treba smetnuti s uma činjenicu da je KPJ u međuratnom periodu često zastupala stanovište o potrebi dezintegracije Jugoslavije, kao "Versajske tvorevine", nastale zarad očuvanja "imperijalističkih ciljeva svetskog kapitala".

"Partija je, i pod uticajem Komunističke internacionale, insistirala, na revolucionarnom potencijalu nesrpskih nacionalnih pokreta /.../, ali je u izgradnji revolucionarne strategije prevalila ogroman put od stava da Jugoslaviju kao veštačku tvorevinu treba razbiti do stanovišta da razbijanje Jugoslavije znači pomaganje fašizma i njegovih ratnih priprema."

Božidar Jakšić, *Vreme revolucije?, Gradina, Niš, 1989, str. 205.*

18/ Pod nacionalizmom se, ponekad, podrazumeva osećanje nacionalne pripadnosti, bez negativnih određenja drugih nacija. Ipak, tačnije je reći da se radi o *intenzivnom* osećanju pripadnosti naciji, uz elemente nacionalnog fetišizma i šovinizma. Zato se za šovinizam može kazati da je najviši stepen nacionalnog fetišizma, uz neograničeno veličanje tekovina vlastite nacije i uz negiranje i prezir tekovina drugih nacija. Šovinizam emocionalno uzdiže naciju "na stupanj apstraktnog ideala, nedostižnog za pripadnike drugih nacija, a ni za one pripadnike vlastite nacije koji nisu 'dobri'."

M. Bosanac, O. Mandić, S. Petković, *Rječnik Sociologije i socijalne psihologije, Informator, Zagreb, 1977.*

19/ Josip Broz Tito, Govor na prijemu Sveslovenskog komiteta u Moskvi, početkom juna 1946, *Sabrana dela, Kultura, Beograd, knj. II, str. 58, u: Kosta Čavoški, Sporno boljševičko nasleđe, Theoria, 3-4/1987, str. 37.*

20/ Isto.

21/ Kosta Čavoški, naved. delo, str. 39.

"U tu 'socio-realističku' nacionalnu mitologiju spada i tvrdnja da su se sve naše etničke grupe oslobodile vlastitim snagama. Tačno je suprotno: ni jedna nije bila u stanju da to postigne bez učešća krupnih vojnih jedinica iz raznih sredina. A dobar deo Jugoslavije doživeo je slobodu tek posle definitivne nacističke kapitulacije."

Svetozar Stojanović, Beleške o jugoslovenskoj krizi i nacionalnom pitanju, Theoria, 3-4/1987, str. 24.

22/ Božidar Jakšić, naved, delo, str. 406.

23/ Jurgen Habermas, Problemi legitimacije kasnog kapitalizma, Naprijed, Zagreb, 1982, str. 11.

24/ Isto, str. 13.

Habermas, dalje, upućuje na klasifikaciju kriza:

Mjesto nastajanja	Kriza sistema	Kriza identiteta
ekonomski sistem	ekonomska kriza	-
politički sistem	kriza racionalnosti	kriza legitimacije
socio-kulturni sistem	-	kriza motivacije

Isto, str. 59.

25/ Branko Horvat, Jugoslavensko društvo u krizi, Globus, Zagreb, 1985, str. 7.

26/ Vladimir Goati, Politička anatomija jugoslovenskog društva, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 40-41.

SUNOV RAT U ZAJEDNICU

OD UTOPIJE DO RATA

1. Fenomen politike, u modernom smislu je, bez sumnje "stvar" gradske urbane civilizacije. Zanimljivo je, zato, ukazati na tipologiju koju je predložio Ferdinand Tönnies (Ferdinand Tönnies), koja je izvedena iz razlikovanja zajednice i društva. Prema našem uvidu, politička akcija, i nazori kojima je vođena, produkt je, između ostalog, i isprepletenih faktora koji nose karakteristike zajednice i društva. Tako naizmenice dominiraju zajednica ili društvo u oblikovanju političkog života. Jugoslovenska društva, kao zakasnela društva, imaju mnogo više karakteristika zajednice, no što je to slučaj sa drugim evropskim društvima, koja nazivamo razvijenim.

Bez obzira na izvesnu zastarelost ovakve tipologije, mislim da je, u osnovi, njena analitička, heuristička čak, vrednost i danas aktuelna. Uvodeći pojmove *gemeinschaft* (zajednica) i *gesellschaft* (društvo) Tönnies ukazuje na dva osnovna načina života Zapadne civilizacije (mada se ova podela može primeniti na skoro sva društva savremenog sveta). Oni jesu sukcesivni i, na izvestan način, koegzistentni. Tačnije, "Tönnies promatra industrijsko društvo Njemačke potkraj 19. stoljeća sa svim posljedicama koje ono unosi u ljudski život, odnose, moral. Takvu stanju - koje naziva 'društvo' - on suprotstavlja načelno drukčiji socijalni svijet u kojem su glavne kategorije: harmonija, tradicija, emocija, prijateljstvo, srodstvo, povjerenje, a ne tržište, grad, složena podjela rada, ugovor, formalni odnosi. Tönniesovo djelo izvršilo je snažan dojam na 'duhove', pa je interes za ono što se naziva *zajednica* otada postao nepresušiv."¹⁾ Pored toga, ova se tipologija može smatrati i osnovnom periodizacijom načina života ljudi. Naime, dominantni oblik društvene organizacije u predmodernim vremenima je, svakako, *gemeinschaft*, dok je novi vek određen onim što Tönnies imenuje kao *gesellschaft*.

Po Tönniesu, *gesellschaft* predstavlja društveni odnos egoističnih pojedinaca, zainteresovanih za lični prosperitet, bez svesti

o drugim ljudima. Česta su stanja tenzija između onih pojedinaca koji su u stanjima međuzavisnosti i društvene interakcije. Interesovanje za tuđi lični život se doživljava kao neprijateljski akt, a ne kao znak pažnje. "Niko ne želi da pokloni ili uradi bilo šta za drugog pojedinca; a kada nešto daje drugom pojedincu biće neraspložen, osim ako to ne čini u zamenu za poklon ili rad koji će smatrati ekvivalentom onome što je dao".²⁾ "Za sve lepo što neko pruži drugom, očekuje, čak zahteva, barem ekvivalent. On tačno meri svoje usluge, laskanja, poslove itd, da bi odredio da li će mu omogućiti ostvarenje željenog cilja."³⁾

Gesellschaft odnosi su često prolazni, impersonalni i površni. Ljudi ispoljavaju samo segmente svojih ličnosti u svakodnevnim odnosima. Zbog toga što ljudi u urbanim društvima dolaze u kontakt sa različitim kulturnim obrascima, razvijaju se izvesni oblici tolerancije, koji se ispoljavaju u manifestacijama zasićenosti urbanog stanovnika. "Višegodišnji žitelj Njujorka, Londona ili Pariza navikao je da skrene pogled ustranu kada je u prisustvu bespomoćnih skitnica, alkoholičara, koji leže na zemlji i slepih prosjaka - pošto će, ako vidi mnogo takvih slučajeva, za njega to biti emocionalno neprihvatljivo."⁴⁾

Kao ilustracija *gemeinschaft* odnosa sasvim dobro može da posluži opis načina mišljenja članova plemena Arapeša, koji daje F. Muhić. Članovi ovog plemena smatraju nedostojnim svako izdvajanje od saplemenika. Ako se bilo šta čini, u tome učestvuje celo pleme. Ako se bilo šta desi Arapeš misli o tome šta će to značiti za nekog od njegovih saplemenika, jer su svi saplemenici prijatelji. Nikada ništa ne zadržava za sebe. Lovinu nikada ne jede sam, deli je sa prijateljima- saplemenicima. "Duh vremena u kom su živeli Indijanci sa Velikih Ravnica, navodio ih je da dokazuju životinji, čak i stablu, da su dostojni prijateljstva."⁵⁾ Zauzvrat, prema uzusima ovoga vremena, "lovinu" ne samo što treba pojesti sam, već je, hvale vredna, umešnost pojesti i tuđu "lovinu". "Pomaže se samo ako je u izgledu korist veća od uložene truda."⁶⁾

Ukratko, "karakteristike *gemeinschafta* i *gesellschafta* su opisane u dijagramu:

<i>Gemeinschaft</i>	<i>Gesellschaft</i>
mala populacija.....	velika populacija
homogena populacija.....	heterogena populacija
beznačajan koncept progressa.....	orijentacija ka progressu
duboki osećaj zajedništva.....	konflikti i sukobi
kooperacija i uzajamna pomoć.....	konkurencija
egzistencijalna ekonomija.....	potrošačka ekonomija
sakralizacija.....	sekularizacija
nepisani zakoni.....	legalni, pisani zakoni podložni promeni
dominacija tradicionalnog statusa.....	dominacija postignutog statusa
znanja koja se stiču imitacijom i praksom.....	formalno i specijalizovano obrazovanje
tradicionalizam.....	dinamizam
odnosi zajedništva.....	asocijativni odnosi
primarni odnosi u grupi.....	sekundarni odnosi u grupi
'čovečnost' u odnosima.....	čovek kao funkcija za drugog
istinita briga za druge.....	pseudogemeinschaft
ograničeni broj kontakata.....	mnogobrojnost kontakata
velika koncentrisanost.....	kosmopolitizam
spontanost.....	alijencija
neformalni dogovori.....	legalni ugovori
solidarnost i zajedništvo.....	birokr. organizacija i individualizam" ⁷⁾

Ovo, svakako, ne znači da postoji čisto ruralno društvo sa samo *gemeinschaft* odnosima, niti da, pak, postoji čisto urbano društvo sa samo *gesellschaft* odnosima. "Pogrešno bi bilo odrediti *gemeinschaft* ili *gesellschaft* (kurzivi - DJ) kao nužno dobre ili loše. Što se tiče etičke preference ovi su termini neutralni."⁸⁾

2. Razlike između tradicionalne i urbane zajednice u jugoslovenskim zemljama nisu nastajale kao rezultat autohtonog razvoja. Iz tradicionalnog u urbani oblik prelazile su pod uticajima razvijenih evropskih društava. Ti uticaji su se istorijski kretali sa severozapada ka jugoistoku Evrope. Tako da ni do danas u nas nisu izgrađeni samosvojni oblici građanskog društva. U tom smislu su jugoslovenske nacije zakasnele nacije.

Istorijskim uvidom se mogu detektovati glavni uzroci takve civilizacijske situacije. Mada "neslovenski izvori ne razlikuju Hrvate i Srbe sve do devetog veka" brzi raskol "između Rima i Vizantije 1054. godine još više uklapa Hrvate u zapadno katoličko hrišćanstvo, a Srbe u istočno pravoslavno."⁹⁾ Svojevremeno je na sličan način pisao i Jovan Erdeljanović: "Srbi, Hrvati i Slovenci zajedno s Bugarima čine jedan narod pod imenom Južni Slovenci

/.../ ali su Srbi i Hrvati po krvi i po jeziku među sobom tako blisko srodni, da se ne mogu jedni od drugih razlikovati, i zato oni u stvari čine jednu veliku granu ili jedno veliko pleme južnoslovensko."¹⁰ Pored toga, za feudalnu i u sebe zatvorenu, Evropu slovenski narodi na Balkanu su bili neznana činjenica. Evropa je bila nezainteresovana na način kako to kaže Ovidije: *Quod latet, ignotum est, ignoti nulla cupido* ("Što je skriveno, nepoznato je, ne postoji želja za nepoznatim").¹¹ Ili, kako kaže H. Vendel (Hermann Wendel), "Kad je ono na prelazu iz osamnaestog u devetnaesti vek Avgust Ludvig Šlecer prvi progovorio o Južnim Slovenima, prošlo je bilo preko hiljadu godina odkako njihova plemena naseljavahu krajeve (balkanske - ĐJ) /.../ Ali kao jugoslovenski narod nisu bili označeni ni na jednoj zemljopisnoj karti; pri prozivci velikih istorijskih evropskih nacija nisu odgovarali sa: Ja! i tako su, neznani od sveta i nauke, živeli polutamni život 'naroda bez istorije'."¹²

Iako *terra incognita* (dakle, nepoznata), slovenska zemlja na Balkanu je bila područje podobno za vojno, ekonomsko, kulturno i političko osvajanje. Na taj su način pradedovi današnjih Srba, Slovenaca, Hrvata, Makedonaca, Crnogoraca i Muslimana prihvatili razne kulturne obrasce, razne načine življenja. U njihovoj tradiciji su lagano i nezadrživo ulazili tuđi sadržaji, istiskujući, istovremeno, izvorno slovensko iskustvo. "Zato su različiti i tragovi što su ostali vidljivi do današnjeg dana. 'Predzide kršćanstva' bilo je u ruševinama, ali ni do danas nije izbjegnuto podizanje raznih zidova koji jedne raspoređuju u Evropu, a druge ostavljaju u azijskom mraku."¹³ Pa tako "sadistička *svirepost* koja katkad, zakuvana i podjarena u masi /.../ provaljuje iz inače mirnog slovenoidnog kajkavsko-hrvatskog seljaka (na.pr. linčovanja iz mržnje ili iz sujeverja). Iz druge vrste svireposti kod nekih naših četnika i komita (mučenje uhvaćenog protivnika) proviruje tradicija turske epohe, a kadgod, možda, i direktno prednjeazijska krv koja je i iz istorije poznata kao naklonjena svirepstvu. Rusi imaju poslovicu koja anticipira čitav ovaj zakon: 'Ogrebi Rusa i dobićeš Tatarina'. Ne jednu no više takvih istorijskih košuljica treba skidati sa Jugoslovena da dođeš do njegovog praslovenskog jezgra - kada i ukoliko ga uopšte i ima."¹⁴

3. Na jugoslovenske narode je, posle viševjekovne tuđe dominacije, u izvesnom smislu, delovao veliki evropski preokret

(kraj XVIII i XIX) vek. Mada je odjek Francuske revolucije 1789. godine na Balkanu, periferiji Evrope, bio vrlo slab, može se reći da su neke tekovine Francuske revolucije u zapadne jugoslovenske krajeve donete na Napoleonovim bajonetima (1805-1809). Vladavina Francuza je bila neka vrsta diktature prosvetećenosti.¹⁵⁾ Sa druge strane, Srpska seljačka revolucija¹⁶⁾ 1804. je predznak uspostavljanja suverene nacionalne države. Devetnaesti vek je i onaj istorijski trenutak kada se kod malobrojne inteligencije i srpske i hrvatske začinje ideja jugoslovenstva, istina, više kao utopijsko-romantičarska ideja i stremljenje nego kao realpolitički i kulturni projekt. "Provincijalni položaj lokalnih naroda, unatoč tome što su oni asimilirali dominantne kulturne obrasce carstava, odgodio je njihove nacionalne pokrete i politogenezu, tj. mogućnost za stvaranje vlastite države po uzoru na velike narode."¹⁷⁾

Bez namere da se bavimo podrobnije istorijom jugoslovenstva, recimo i to da su jugoslovenski narodi u zajedničku državu (1. 12. 1918.) uneli, veoma različita nasleđa, od privrednih, preko političkih, do kulturnih. U borbi za slobodu i ujedinjenje, kako tačno primećuje H. Vendel, jugoslovenski narodi su prihvatili politička i kulturna nasleđa, prvo, moćnijih suseda, a zatim i drugih evropskih naroda, kao uslov svoga oslobođenja. Prihvaćeni obrasci življenja ponajbolje se mogu videti, kako u tradicionalno seoskoj, tako i u tradicionalno gradskoj kulturi. Ne radi se samo o razlikama između seoskog i gradskog tradicionalizma, već te razlike nose pečat nacionalnog (manje autohtonog, više kao prihvaćeno tuđe nasleđe). Danas su na delu i tendencije koje vode homogenizaciji i uniformnosti načina života prema planetarnom ujednačavanju životnih, tehnoloških i kulturnih životnih okvira. Prihvatajući postignuća savremene civilizacije, Jugosloveni još uvek žive i prema načelima ranije prihvaćenih referentnih okvira - od orijentalnih, mediteranskih, srednjeevropskih, do zapadnoevropskih. Nije na odmet prisetiti se jedne Krležine opaske iz 1935. godine, koja je, može se reći, aktuelna i danas. Kao da se ništa nije promenilo. "Trebalo bi historijski razraditi primjer austrijske granice, gdje danas, po svojoj subjektivnoj svijesti dva naroda Srbi i Hrvati govore jednim jezikom, žive na istome teritoriju, u istom socijalnom sastavu, graničari pod istim carem, /.../ gdje zajednički ginu pod istim barjacima i u istim pukovnijama vjekovima, a gdje se danas, poslije jedne relativno kratke faze buđenja nacionalne

svijesti u *malograđanskom obliku* (kurziv - ĐJ), uzajamno negiraju kao dvije narodnosti. /.../ Kod Srba i Hrvata bili bi svi uslovi za rađanje jedne narodnosti potpuni, i nesumnjivo je logično, da se oko polovine prošlog stoljeća u glavama nekih kulturnijih pojedinaca pojavila tendencija za integracijom, u obliku pojačane južnoslavenske, zajedničke kulturne svijesti. *Ovi elementi duhovne solidarnosti do danas nijesu ostvareni uslijed niskog stepena civilizacije i uslijed kulturne zaostalosti kod Srba i Hrvata podjednako.* (kurziv ĐJ)¹⁸⁾ U istom razdoblju, na sličan način piše i Spiro Asper: "Herder i njemački romantizam utjecali su, osim toga, u prvom redu svojim interesom za jezik, narodnu tradiciju i historiju, folklor i t. d. /.../ Za hrvatsku je književnost, kao i za sve male slovenske književnosti, karakteristično dugo ostajanje u idejama malograđanskog nacionalnog romantizma, protivno na pr. od ruske književnosti."¹⁹⁾

Iako se pod jugoslovenstvom, kao varijantom panslavizma podrazumevalo da su razlike, ipak, manje značajne od velike utopije o zajedništvu slovenskog duha od Jadrana pa do Sibira,²⁰⁾ u dvadesetom veku tu veliku ideju mrve potisnuti nacionalizmi, potisnute razlike.

4. Te kulturne, privredne i istorijske razlike, nazvane nacionalnim pitanjem, u međuratnom periodu su bile više uzrok tenzijama, nego harmoniji koja proizilazi iz bogatstva razlika. Rezultat toga je, između ostalog, nastajanje banovine Hrvatske 1939. godine. Iako je teritorijalna podela međuratne Jugoslavije bila bazirana prema kulturnim, ekonomskim i geografskim kriterijumima, a ne prema nacionalnim, upravo stoga da bi se neutralizovao negativni uticaj nacionalizma, učinjen je ustupak hrvatskom nacionalno-političkom faktoru.

U međuratnom periodu se tek začinje građansko²¹⁾ društvo prema evropskim uzorima. Međutim taj proces je vrlo spor, i traje do danas. To se vidi i prema statističkim pokazateljima. Za ilustraciju, pozvaćemo se na statističke izveštaje o poljoprivrednom, kao i o nepismenom stanovništvu, bez namere da komentarišemo ove činjenice.

Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnostima i polu²²⁾

godina	ukupno Σ poljoprivredno	% u ukupnom stanovništvu	aktivno	% u ukupnom aktivnom	izdržavano	% u ukupnom izdržavanom	
1921 [*]	12545000	9191000	78,7	4839000	82,8	4352000	76,2
1931 [*]	14534000	10643000	76,4	5 589000	79,3	5555000	75,9
1948 ^{**}	15841566	10606000	67,2	5 627000	72,7	4979000	64,2
1953	16991449	10315834	60,9	5 360026	68,3	4955808	58,0
1961	18549291	9197597	49,6	4 691679	56,3	4505918	47,3
1971	20522972	7843986	38,2	4 207645	47,3	3636341	35,0
1981 ^{***}	22424711	4277420	19,9	2 487646	26,6	1789774	17,0

* Podaci se odnose na teritoriju u vreme popisa, a za 1929. bez nepopisanog dela Dalmacije.

** Za stanovništvo po aktivnosti u 1948. godini je izvršena procena, jer su podaci popisa 1948. usled metodoloških razlika u definisanju aktivnosti neuporedivi s podacima kasnijih popisa.

*** Bez lica na privremenom radu u inostranstvu.

Ovakav društveni milje je na svojevrsan način odslikan i u političkoj stvarnosti ondašnjeg društva. Iako je dominacija građanskih partija bila očigledna, partije koje su se pozivale na seljaštvo i seljački interes, kao i na nacionalni interes, su bile značajan politički faktor. Ovde imamo u vidu i Komunističku partiju, koja, iako građanskog tipa, već tada pretenduje da bude i reprezentant seljaštva. Valjan indikator su rezultati predratnih skupštinskih izbora.

Izborni rezultati - izabrani poslanici 1920-1927²³⁾

izborne liste	1920	1923	1925	1927
Ukupno*	419	312	315	315
Narodna radikalna	89	108	142	112
Demokratska	94	51	37	61
Samostalna demokratska	-	-	21	22
Hrvatska republikansko-seljačka	50	70	67	61
Jugoslovenska pučka i bunjevačko-čokačka	27	24	20	21
Ostale hrvatske stranke	14	2	-	2
Savez zemljoradnika	30	10	4	9
Samostojna kmetijska	9	1	1	1
Crnogorska federalistička	--	2	3	1
Komunistička	58	-	-	-

izborne liste	1920	1923	1925	1927
Socijal demokratska	10	2	-	-
Jugoslovenska republikanska	3	-	-	-
Jugoslovenska muslimanska organizacija	24	18	15	18
Džemijetska	8	14	-	-
Srpska	-	1	-	-
Nemačka	-	8	5	6
Rumunska	-	-	-	-
Narodni socijalisti	2	-	-	-
Liberali	1	-	-	-

*Prvi jedinstveni izborni sistem u Jugoslaviji uveden je Zakonom o izboru Narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu 3.11.1920. Posle donošenja Vidovdanskog ustava on je u nešto izmenjenom obliku kao Izborni zakon od 27.6.1922. ostao na snazi sve do proglašenja Šestojanuarske diktature.

Te su napetosti dobile specifičan i tragičan izraz u vreme II svetskog rata. Pored otpora okupatoru, desio se krvavi građanski i međunacionalni obračun. Specifičnost rata je bila u sledećem: može se reći da je to bio osebujan koloplet i sukob između nacionalnih (i nacionalističkih) ideologija i egalitarne, internacionalističke, komunističke ideologije, sa jedne, i surovi međunacionalni sraz Jugoslovena, sa druge strane. Kao da su u ovom zgusnutom istorijskom periodu pokuljale na poravnanje hiljudo-gišnje skrivene i poluskrivene napetosti. Napetosti, koje su nastajale kao rezultat akulturacije, nasilnog nametanja kulturnih i privrednih i političkih oblika društvenosti... U ovom sukobu su ratovali duhovi Huna i Avara; Vizantinaca i Turaka; Austrijanaca, Madara i Mletaka; Rusa i Germana; Zapadne, Centralne i Istočne Evrope...

5. Komunistička vlast je preuzela i taj istorijski prtljag sačinjen od kontroverznih međusobnih privlačenja i odbijanja jugoslovenskih naroda i manjinskih etničkih grupa. Ideološki imperativ je nalagao da se spoznajom protivrečnosti ostvari ne-protivrečno, harmonizovano društvo. Međutim, na delu je bila, ne spoznaja, već ideološka negacija. Pokušaću da pokažem kako se iz stanja ideološkog nepriznavanja društvenih sukobljenosti došlo u stanje "rata svih protiv svih".

Nedavno mi je prijatelj dao pismo koje je dobio od svog prijatelja koji živi u Moskvi i koji je profesor na univerzitetu. Jedan pasus iz ovog pisma mi se čini izuzetno ilustrativnim sa stanovišta naše teme. Taj pasus, dakle, glasi: "Sada nekoliko reči o politici. Zaprepašćen sam time kako naši voždovi umeju da ošamute glavu prostim ljudima. Nedavno sam bio u gostima kod rodenog brata (on živi na Krimu). Razgovarao sam sa svojom majkom o Crnomorskoj floti. I evo šta mi je ona rekla: 'Mi vama (Rusima) nećemo dati Crnomorsku flotu!' Obrati pažnju na to da ovo govori žena koja je rođena u Sibiru, odrasla na Dalekom Istoku, Ruskinja po nacionalnosti. Pritom, ona nije bilo kakva nepismena starica, već je matematičar, profesor univerziteta (ima 64 godine). Moja je majka 40 godina proživela u Ukrajini, ne savladavši u potpunosti ukrajinski jezik, ali je glasala za otepljenje Ukrajine od Rusije, ubedena da će samostalna Ukrajina biti bogatija, nego što bi bila kao Ukrajinska republika u sastavu SSSR ili SND /.../'

Svakako, posle ovoga se nameću pitanja na koja, izvesno, još neko vreme neće biti odgovora. Od 1917. pa do juče, može se reći da je sledeće određenje, sublimno izraženo u *Velikoj sovjetskoj enciklopediji*, uzimano kao politički i istorijski kredo socijalizma: "Socijalizam u našoj zemlji građen je na osnovu rešavanja unutrašnjih protivrečnosti našim vlastitim snagama."²⁴) Ali, eto, majka našeg prijatelja kazuje, u stvari, da "unutrašnje protivrečnosti" nisu rešene. I ona je uživala privilegiju da pripada onim ljudima kojima se "mora posvetiti naročita pažnja /.../ Zato staru parolu 'tehnika rješava sve', /.../ treba zamijeniti novom parolom, parolom 'kadrovi rješavaju sve'. To je sada glavno."²⁵) Ti "kadrovi koji rešavaju sve" nisu uspeli da, zajedno sa "socijalističkom vlašću" prevaziđu "društvene protivrečnosti". Uz pomoć ovog malog primera vidi se da značajni aspekti ideologije "neprotivrečnog poretka", nisu značili ništa više nego bilo koja neobavezna politička deklaracija.

Čini se da iskaz rečene gospode (tačnije: drugarice) ugrožava praktičnu valjanost filozofske konstrukcije o istoriji od Hegela (Georg W. F. Hegel), preko Marksa (Karl Marx) i Lenjina (Vladimir I. U. Lenin), do Lukača (Gyorgy Lukacs) i savremenih marksista. Ugrožava zato što ukazuje na stvarnost koja kao produkt zamašnog filozofskog projekta, kao u *cameri obscuri*, "izneverava" upravo tu filozofiju.

6. Dakle, na koji način je stvarnost u ovom istorijskom slučaju izneverila filozofski i ideološki koncept? U osnovi Hegelove filozofije leži vera u istorijske "zakone", koji su manifestacije Uma. Ili, "kada um dostiže sigurnost da je sam svoj svijet, a svijet on, kada dakle, zna da je on predmetna stvarnost i da je ujedno ta stvarnost njegovo biće za sebe - um postaje *duh*."²⁶⁾ Duh se, dalje, ostvaruje u svim ljudskim delatnostima; u religiji, umetnosti, etičnosti, kulturi. "Samo celi duh jeste u vremenu, a oni oblici, koji su oblici celoga duha kao takvog, prikazuju se u jednome sledovanju; jer jedino celina ima pravu stvarnost i stoga onu formu čiste slobode prema drugoj celini koja se izražava kao vreme."²⁷⁾ Prema tome, za Hegela su istorijski zakoni (kao emanacije Uma) subjektivna i objektivna sila koja određuje istorijsko delanje ljudi. Istorija je, naime, napredak. "Ovo kretanje, da ispolji formu svoga znanja o sebi, jeste rad koji duh izvršuje kao *stvarnu istoriju*."²⁸⁾ Za Hegela je, onda, apsolutni totalitet isto što i apsolutni identitet. Čini nam se da, kada Hegel kaže da je totalitet identitet on, ustvari, izriče ideološki stav. Totalitet je onda preobražen u ideološki pojam. Ideološki, jer prikriva antagonizme (protivrečnosti). Zato je "cjelina neistina' ne samo zbog toga što je teza o totalitetu sama neistina, princip vladavine rascvjetan je u apsolut. Ideja pozitiviteta koja vjeruje da će savladati sve što mu se opire pomoću premoćnog nasilja duha koji poima, vjerno poput ogledala ispisuje iskustvo premoćnog nasilja koje je svojstveno svemu bivstvujućem u njegovom spoju pod vladavinom. To je istina u Hegelovoj neistini."²⁹⁾ A tu "neistinu" afirmiše Lukač kada kaže da je "vladavina kategorije totaliteta nosilac (je) revolucionarnog principa u nauci."³⁰⁾ "Ne možemo se odreći pojma *totaliteta*," piše Anri Lefevr (Henri Lefebvre). "Teorija kao i praksa, kad je riječ o ljudskoj realnosti, uvijek obuhvaćaju shvaćanje totaliteta (tj. društva i čovjeka), bilo to izrijeком rečeno ili ne bilo. Bez tog pojma nema referentnog okvira; nema općenitosti, a još manje univerzalnosti. Bez njega sama spoznaja više nema 'strukturu'. Rasipa se u djelomična proučavanja, koja oponašaju podjelu društvenog rada umjesto da je prevladavaju i spoznaju."³¹⁾ Ako hegelovsko shvaćanje totaliteta prevedemo na ravan društvenosti to znači da država postaje totalitet koji ljudi mogu da dosegnu. Hod istorije je hod ka totalitetu. "Narodi su bez države proživjeli dug život, prije

nego što su došli do toga da postignu to svoje određenje i u njemu samome dostigli znatnu obrazovanost u izvjesnim pravcima.³²⁾

Naravno, Marks se drži Hegelovog stava, ali ga radikalno (da li?) preinačuje. "Njegov doktorski rad polazi od toga da je filozofija kao takva u Hegelovoj filozofiji ukinuta i dokončana. slijedeći je zadatak bio da ta savršena filozofija 'postane svjetovna'. /.../ Marx je u građanskom društvu otkrio polje za ostvarenje filozofije, a u proletarijatu sprovoditelja /.../ Ali skoro jedno stoljeće kasnije, fašističko preuzimanje vlasti i iskustva ruske revolucije postavili su te teoretske tvrdnje u pitanje."³³⁾ Istorijski hod samo prethodi ostvarenju države kao totaliteta u Hegelovoj redakciji, a u Marksovoj prethodi ostvarenju Slobode, pa istorija za Marksa nije manifestacija Uma. Um pripada jedino besklasnom (budućem) društvu. "Ljudi prave svoju sopstvenu istoriju, ali oni je ne prave po svojoj volji, pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje su neposredno zatekli, koje su date i nasledene."³⁴⁾ Na drugom mestu, o istoj stvari, Marks kaže da "odnosi proizvodnje svakog društva tvore jednu celinu."³⁵⁾ "Ovi odnosi nisu odnosi pojedinca prema pojedincu, nego odnosi radnika prema kapitalisti, zakupnika prema zemljoposjedniku, itd. Zbrišete li ove odnose, ukinuli ste cijelo društvo i vaš Prometej ostaje fantom bez ruku i nogu."³⁶⁾ Zato Lukač kaže da je "konkretni totalitet dakle prava kategorija zbilje."³⁷⁾ A "konkretni totalitet" je, po njemu, "društveno-istorijski proces". Totalitet je neposrednost.³⁸⁾ Posredovanjem se prevladava totalitet i dolazi se do sveta empirijskih činjenica. "Izlaženje iz empirije može ovde, naprotiv, da znači samo toliko, da se predmeti same empirije shvataju i razumevaju kao momenti totaliteta, to jest kao momenti globalnog društva u istorijskom prevratu."³⁹⁾

Teorijsku osnovu revolucionarnog legitimiteta, kao što je rečeno, nisu uspostavili Lenjin (Vladimir I. U. Lenjin), Trocki (Lav D. B. Trocki) ili Staljin, kao "veliki praktičari" revolucije. Za ovu priliku, valja ga tražiti u Marksovom delu. Marks je zaslužan, kako sam kaže, za "1. dokazivanje da je postojanje klasa povezano samo s određenim povijesnim razvojnim fazama produkcije; 2. da klasna borba nužno vodi do diktature proletarijata; 3. da ta diktatura čini samo prijelaz do uklanjanja sviju klasa i do besklasnog društva."⁴⁰⁾ Da bi "klasni interesi" bili politički artikulisani, potrebna je politička partija komunista koja "nema nikakve interese od-

vojene od interesa cjelokupnog proletarijata. /.../ Komunisti su, dakle, u praksi onaj dio radničkih partija svih zemalja koji je najodlučniji, koji stalno gura dalje, oni u teorijskom pogledu imaju to preimućstvo nad ostalom masom proletarijata što *razumniju* (kurziv - ĐJ) uslove, tok i opšte rezultate proleterskog pokreta."¹¹⁾ Ohrabren ovim "uputstvima" Lenjin kliče: "/.../ dajte nam organizaciju revolucionara - i mi ćemo prevrnuti Rusiju!"¹²⁾ A u Staljinovoj redakciji to znači da "partija mora biti, prije svega, *vodeći odred radničke klase* /.../ ona mora vidjeti dalje nego radnička klasa, ona mora voditi proletarijat za sobom, a ne vući se na repu spontanosti."⁴³⁾ Od ovakve političke filozofije, pa do političkog voluntarizma u organizaciji društvenog života put nije dalek. Logična posledica je da je, primera radi, industrijska racionalnost nepoželjna, da je valja podvrći "kritici" i, naravno, preobraziti tako "da bi naši inženjeri, tehničari i rukovodioci poduzeća, koji su već poprilično *zaostali* (kurziv - ĐJ) za stahanovskim pokretom, dobro učinili kad bi se prestali grčevito hvatati za stare tehničke norme i kad bi reorganizirali svoj rad kako treba, *naučno* (kurziv - ĐJ), na nov, stahanovski način."⁴⁴⁾ To su bile neke od "nužnih pretpostavki" za ostvarenje harmoničnog društvenog uređenja o kome je Staljin pisao još 1907. godine. To je društvo u kome "neće biti mjesta ni *rascjepkanosti proizvodnje, ni konkurenciji, ni krizama, ni nezaposlenosti* (kurziv - ĐJ)."⁴⁵⁾

Kao politički praktičar, Lenjin je verovao da je moguće ostvariti Slobodu, pretpostavku Uma, političkim (radikalnim, revolucionarnim) sredstvima. Da bi se sloboda osvojila - to znači da revolucionari moraju biti "sledbenici ne '*nacionalne kulture*', nego *internacionalne kulture*, u čiji sastav ulazi samo deo svake nacionalne kulture /.../ Mi smo protiv nacionalne kulture - kao jedne od parola buržoaskog nacionalizma. *Mi smo za internacionalnu kulturu konsekvantno demokratskog i socijalističkog proletarijata.*"⁴⁶⁾ Lenjinov internacionalizam nije ništa drugo do potreba da se internacionalizuje revolucija. "Mi u Rusiji sada nužno očekujemo razvoj revolucionarnog pokreta u Evropi."⁴⁷⁾ Zato ga u Hegelovoj logici ponajviše interesuje pitanje *opšteg i posebnog*; i shvatanje dijalektike kao teorije *jedinstva i borbe suprotnosti*. Za njega je filozofija bila ono područje ljudskog znanja koje se može operacionalizovati, prema načelima sveobuhvatne socijalne utopije. Zato Karl Poper (Karl Popper) upozorava da je

"najsnažniji među činocima na kojima počiva savez između istoricizma i *utopizma*, bez sumnje, njihov holistički pristup. Istoricizam je zainteresovan za razvoj 'društva kao celine', a ne za pojedine aspekte društvenog života; holizam *utopijskog* inženjeringa je sasvim sličan istoricističkom. I jedan i drugi pristup previdaju jednu značajnu činjenicu: 'celina' u njihovom smislu reći nikada ne može postati predmet naučnog istraživanja."⁴⁸⁾

Čitao je Hegela i Marksa, pre svega, sa političkog stanovišta, tačnije - sa revolucionarno-političkog stanovišta. "Lenjin je savinuo svoj socijalizam prema nužnosti /.../ Jer za njega je politika (koju je on sveo na ekonomiku) bila na prvom mjestu /.../ To objašnjava Lenjinove uspjehe."⁴⁹⁾ Konačno, svi ključni pojmovi u Hegela i Marksa slivali su se, za Lenjina (i potonje praktikante socijalizma) u jednu viziju - mnogo više političku nego ideološku, još manje filozofsku - u zemaljsko ostvarenje komunizma - u dostizanje apsolutne neprotivrečnosti. "Ne može se ništa razumeti u našoj borbi ako se ne prouči konkretna situacija svake bitke. A kad nju proučimo, jasno ćemo videti da razvitak stvarno ide dijalektičkim putem, putem protivrečnosti. /.../ Prava dijalektika ne pravda lične pogreške, nego proučava neizbežne zaokrete, dokazujući njihovu neizbežnost na osnovu najdetaljnijeg proučavanja razvitka u svoj njegovoj konkretnosti. Princip je dijalektike: apstraktne istine nema, istina je uvek konkretna..."⁵⁰⁾ Iz ovih načela su se razvila sva poznata načela komunističkog političkog uma, a iz njih politička sredstva jer "proletarijat nema drugog oružja u borbi za vlast osim *organizacije* (kurziv - ĐJ) /.../ proletarijat može postati i neizbežno će postati nepobediva snaga samo zahvaljujući tome što se njegova idejna ujedinjenost na principima marksizma učvršćuje materijalnim jedinstvom *organizacije*, koja okuplja milione trudbenika u *armiju* (kurziv ĐJ) radničke klase."⁵¹⁾ Kada kažemo *politička sredstva*, podrazumevamo dva komplementarna niza:

1. Društvo - državna organizacija - državna uprava - državna vlast;

2. Klasa - partija - politbiro - generalni sekretar

Prvi niz je samo organon drugome nizu, čijim će se čindejstvijem ostvariti dijalektički komunistički san. Kao što je papa božji izaslanik na zemlji, i kao što je kurija papino "namesništvo", isto se tako imalo smatrati da je u glavi generalnog sekretara

koncentrisana spoznaja (Einsicht) o delovanju "objektivnih dija-
lektičkih zakonitosti" koje su (smatralo se), u Hegelovom smislu,
usmerene ka ostvarenju (Verwirklichung) Apsoluta, tj. komuniz-
ma, a partija i politburo su "poluge" *generalnog sekretara*, "names-
ništvo" ili "organizacija" (Lenjin). Ovom ideološkom konstrukt-
primereni su, potom, svi operativni instrumenti političkog sis-
tema. Oni su, nužno, morali biti prinudni, jer se revolucionarnim
konceptom podrazumevala realizacija takvog tipa društvene or-
ganizacije koja je istorijski i empirijski bila sasvim nepoznata.
Konceptom se nije priznavala ovde i sada data realnost, već, je on,
primordijalno bio okrenut zadatoj (mogućoj, poželjnoj; konačno -
"nužnoj") stvarnosti. Tako, sa stanovišta ideologije. A, u stvarnos-
ti, "nije bilo boljševika koji bi više od Lenjina bio svjestan činjenice
da je revolucionarna partija došla na vlast u zemlji koja je bila
široko naseljena ženama i muškarcima koji su se udobno osjećali
u etabliranoj kulturi, koja je obuhvaćala ne samo individualnu
ekonomiju, nego i pravoslavnu religioznost, stari ethos sela, stare
načine mišljenja i ponašanja. Oni su 1917. odgovorili boljševičkom
pozivu 'vlast sovjetima' ne zato jer su htjeli prekinuti sa svojom
starom ruskom kulturom, nego jer su žudjeli za 'mirom, zemljom
i kruhom', koje su boljševici ponudili u svojim revolucionarnim
sloganima. /.../ Oni nisu bili socijalisti, kao što su to kasnije seljaci
pokazali uzvikujući 'Živjeli boljševici, dolje komunisti'."⁵²⁾ Kao da
je najdublji motiv za pristajanje uz svaku revolucionarnost, ipak,
konformizam koji nudi revolucionarni subjekt.

Ovakav politički supstrat je kanonizovan u svim zemljama
koje su prihvatile (ili su to morale da učine) socijalizam kao
državni i politički životni okvir. "Treba spomenuti da je pretpo-
stavka o socijalizmu kao 'višoj' fazi evolucije društva, stvarala
specifični *konzervativizam* koji se ogledao u tome da se ideologija
i vlast *nikada neće promeniti*; promene su nužne i poželjne samo
u oblasti materijalne proizvodnje, odnosno u oblasti tehnološko-
ekonomskog razvoja, zdravlju i obrazovanju, kao sastavnim del-
ovima materijalnog progresa."⁵³⁾

Pokušao sam da skiciram stazu kojom se kretala velika
utopija ka svom ostvarenju i koja se sada gromoglasno povlači sa
istorijskog horizonta. Da li se radi o spektakularnom nestajanju
jedne ideologije koja je trebalo da bude globalna, ili je na delu
povlačenje svih zamašnih i totalnih ideoloških nazora - u Zapad-

nom svetu bez galame i tiho, u doskorašnjem socijalističkom burno i tragično - pitanje je na koje će teško uskoro biti nađen odgovor. Sunovrat ideološkog integralizma sunovrat je i svih, iz njega izvedenih, oblika društvenog i ljudskog života. Uspostavljene relacije, kako "nove", tako i tradicionalne (koje se umnogome prožimaju) najednom postaju obesmišljene, a njihov sadržaj kao da erodira. Zato, može biti, maločas pomenuta majka razgovara sa sinom u relaciji "mi" i "vi". Cepenje vladajuće ideje, pocepalo je i ovu porodicu, upravo onako kako je to A. Tofler naslutio pre nešto više od jedne decenije.

Komunistička politička utopija, i politički kolektivizam, tokom višedecenijske dominacije, razorili su (istina konzervativan i tradicionalan) način života u ovim zemljama, ne uspostavljajući, sa druge strane, nov i dovoljno efikasan i racionalan društveni sistem.

Ubrzo posle "herojskog" perioda, perioda "stahanovske" i "udarničke" ekonomije, začinje se dugotrajna kriza kao realni način egzistencije neefikasne ekonomske politike i državne uprave. Bez vrednosnog sistema ukorenjenog u stvarni ekonomski i politički interes, već oslonjenog na utopijsku veru o "jednakosti i ravnopravnosti", političke ideje nisu postale konceptualizacije i projekti društvenosti, nisu se materijalizovale u empirijske činjenice, ovde i sada, već su se transformisale u jedini mogući oblik, u projekciju "skladne i neprotivrečne" budućnosti. Ako je izvesni sistem vrednosti namenjen organizaciji budućnosti, a danas je nedelatan, onda je moguće njegovo održanje u istorijskom intermezzu (između juče i sutra) samo uz pomoć političke, ideološke, partijske i državne prinude, sa jedne strane, i demagogije (nametnutog načina razumevanja sveta), sa druge strane. "Socijalistička partija se razlikuje od ostalih političkih organizacija po tome što se svesno bavi stvarima koje su, *izgleda, najvitalnije za radnikov život i rad. Svojom agitacijom ona pomaže da se iskristališe nezadovoljstvo, daje mu značenje i postavlja mu krajnji cilj. Mora se, ipak primetiti da se Socijalistička partija bavi onim što je oko tih problema, a ne samim tim problemima. /.../ Ona, na taj način, u priličnoj meri nesvesno, deluje poput ostalih činilaca koji radnikovu pažnju odvrćaju od njegovih neposrednih problema.*"⁶⁴⁾

"Čovek je ništa, mase su sve!" uzvikivali su socijalisti skoro svih ubedenja.⁶⁵⁾ Istina, u nekoliko poslednjih decenija, naročito

posle drugog svetskog rata, građanska levica se okreće građaninu. Ali, komunistička levica ostaje privržena načelu kolektiviteta (klasnog, a preko njega posredovanog i internacionalnog). Još je Le Bon (Gustave Le Bon) upozorio da je "moć gomila jedina sila koju ništa ne ugrožava i čiji ugled može samo rasti. Doba u koje stupamo će uistinu biti *era gomila*."⁵⁶⁾ Pojedinci u masi, prema K. Jaspersu (Karl Jaspers), doživljavaju "svi mi" kao "ja". "To je zbivanje na granici bolesnog usled odsustva kočnica, gašenja kritičnosti... /.../ Masa ne misli ništa i neće ništa, već živi u slikama i strastima."⁵⁷⁾ Otuda pojedinac ne oseća odgovornost za svoj čin u masi. Ne retko se ljudi, koji važe za "smerne" u etabliranom poretku, u masi ponašaju tako, da kasnije ni sami ne mogu da razumeju svoje ponašanje. Ipak, Žorž Gurvič (Georges Gurvitch) nudi balansiranu sliku o masama, jer "masa, kao i svaki drugi stupanj Mi, može isto tako da teži pozitivnom (na primer masa pacifista, masa obrazovanih, masa ujedinjena težnjama ka vrijednostima, ljubavlju itd), kao i negativnom. Ona isto tako može da bude tradicionalistička /.../ kao i revolucionarna, a ako je revolucionarna, može isto tako da bude konstruktivna kao i destruktivna; ona je virtuelni ili stvarni element svake društvene klase i nije svojstvena samo proletarijatu."⁵⁸⁾

Pošto komunizam zahteva "svesnu akciju masa" i "mobilizaciju proletarijata" i to međunarodnog, građanin, pojedinac, prestaje biti političke činjenice. Političkom činjenicom ima se smatrati samo kolektiv. Lenjin je često govorio o slabosti i "lomnosti" svakog čoveka ponaosob. On, tj. čovek, može da bude "divovski" snažan samo ako prihvati načela kolektivne ideje, živi u skladu sa njom, i, naravno, bori se za njih. Kada kroz njega "živi" kolektiv, tj. klasa, narod. I zaista, novija istorija socijalističkih zemalja je prepuna primera iskrenog samožrtvovanja i antičkog heroizma ljudi zarobljenih duhom kolektivizma. "Sa Hegelovog gledišta, nijedan individualni ili kolektivni subjekt ne može ni predvidati ni menjati tok istorijskih zbivanja - to je isključiva privilegija svetskog duha. U Lenjinovoj filozofiji istorije ulogu svetskog duha preuzima, međutim, organizacija profesionalnih revolucionara, koja je, prema dobro poznatom iskazu samog Vladimira Iljiča, ona arhimedovska poluga pomoću koje se može preokrenuti svet."⁵⁹⁾ Zato Lenjin kaže da "klasna politička svest može radniku biti unesena *samo spolja*."⁶⁰⁾ Biće da su "inženjeri

novog pretka", sa stanovišta tehnologije vlasti znali da sa "slamanjem legalne racionalnosti i njenog jasnog značenja za individualnu sudbinu, ta sudbina postaje neprozirna i time gubi svoju specifičnu smislenost."⁶¹⁾

U idejama i životnim načelima ljudi desio se duboki (revolucionarni) prevrat. Nastupila su vremena u "kojima vladajuća ideologija nema konkurencije, tj. u kojima su ljudska prava i uopšte dostojanstvo čoveka ograničeni ili dovedeni u pitanje."⁶²⁾ Sloboda, osim kao deklaracija, ne postoji. Jednakost (u masi) se uzima za slobodu. Osim vladara i vladajuće oligarhije, podanici su stopljeni u jednakosti i u "slobodi" za podaništvo. Vremenom, izvan takvog režima kao da ne postoje druge alternative. A i onda kada se o njima, u javnom saobraćaju, razmišlja, tretirane su kao zlo. "Koliko je narodu naviknutu živjeti pod vladarom poslije teško očuvati slobodu ako je kojim slučajem stekne, kao Rim nakon protjerivanja Tarkvinija, pokazuju bezbrojni primjeri o kojima se može čitati u starim povijesnim spisima. A lako je tu teškoću shvatiti, jer narod je zapravo divlja životinja, koja se, premda je po prirodi okrutna i divljača, uvijek čuvala u zatvoru i ropstvu, a kad se prepusti sudbini u slobodnoj prirodi, nenaviknuta da se hrani i ne poznavajući skrovišta gdje se može skloniti, postane žrtvom prvoga koji je opet nastoji sputati lancima."⁶³⁾

Šta se danas, uistinu dešava u istočnoevropskim zemljama? Prema tome, i u našoj zemlji? *To* što se dešava je još *u toku*. Jasnog odgovora za neko vreme neće biti. No, čini se da se obrisi kakvog-takvog tumačenja naziru. Zato poklanjamo pažnju nekim tekstovima koji su se nedavno pojavila u štampi. Prema jednom od njih radi se o tome da se "istočnoevropski narodi oslobađaju posle više od četiri decenije zatočeništva". Prepušteni sami sebi "dosledno se ustremljuju jedni na druge, nekad i sasvim direktno, kao Srbi i Hrvati, /.../" dok se "nacionalna (samo)mržnja prečesto iskaljuje na nacionalnim manjinama. /.../ Ovo što se u Istočnoj Evropi trenutno događa, današnji bugarski pretседnik Željo Želeв je još 1967. opisao u svojoj vizionarskoj knjizi 'Fašizam': fašizam je samo bleđa kopija pravog totalitarizma kakav je otelovljavao staljinistički komunizam. A pošto nema nikakvog drugog komunizma, njegovo razgrađivanje se može odvijati samo kroz kvazi-fašističke pometnje, neizbežnim putem raspada totalitarnih struktura, uz sve njihove zastrašujuće prateće pojave /.../"⁶⁴⁾

Čini nam se zanimljivim i novinski tekst Stanka Cerovića.⁶⁵⁾ Nisam siguran u analitičku vrednost Cerovićeovog stava, još manje u to da njegovo mišljenje može postati konstitutivnim u kasnijim tumačenjima jugoslovenskog kraha. Ipak, na neki način, ovo je drugačiji uvid u aktuelno stanje naše krize. Razlikuje se, bar, u jednoj stvari. Naime, po Ceroviću, "tip jugoslovenskog nasilja (je) sasvim nova pojava u Evropi. Na njemu je pečat modernosti". Ne radi se, dakle, o retrogradnim procesima, kako se, obično, tumači jugoslovenska kriza. "Zato su mi smiješna - prije svega, prezirem ih kao simptom misaonog kukavičluka - objašnjenja o 'padu u srednji vijek', ili o varvarskim navikama Balkanaca. /.../ Pretpostavljam da se u ljudima desila slijedeća psihološka promjena: dugo su se uzdržavali, stalno ponavljali da bi rat bio grozan, i onda, kad je izbio, od silnog straha, tako reći da bi preduprijedili zločine, jurnuli su da ih počine." O razlozima "dugog uzdržavanja", na drugi način, svojevremeno, je pisao Josip Županov, nazivajući to stanje *stabilnošću*. "Kako objasniti tu stabilnost? U nas se nerijetko može čuti /.../ mišljenje da se kod nas ljudi ustručavaju da idu u štrajk zato što se boje represije /.../."⁶⁶⁾ "Hipoteza represije je i suviše prizemna a da bi nam mogla objasniti tajnu božju da u jednoj zemlji koja ekonomski tetura na rubu katastrofe, politička situacija može biti dobra i da to nije tek parola."⁶⁷⁾ O socijalnom miru, pre par decenija, Županov je pisao da se radi "o koaliciji između fizičkog radništva i elite koja se obično naziva političkom birokracijom. To je koalicija nejednakih, u kojoj patron (elita) 'štiti' radništvo (klijenta) osiguravajući mu neki minimalni dohodak i velika socijalna prava, dok šticećenik (radništvo) /.../ osigurava eliti društveni legitimitet."⁶⁸⁾ Očigledno, dugotrajna kriza je iznutra nagrizla ovu koaliciju. Politički razlog je upućivao na potrebu da treba potražiti krivca. Vladajuće političke elite se više nisu mogle poslužiti potrošenom frazom o "unutrašnjem / spoljašnjem ideološkom neprijatelju". "Svom narodu" je zato ukazano na drugi narod i na njegovu političku elitu kao na uzročnike krize. "Nacionalizam"⁶⁹⁾ ne treba odbacivati, piše dalje Cerović, iz "humanističkih pobuda, već zato što je to misao koja ništa ne objašnjava. /.../ Nijedno 'nacionalno' dostignuće, ni u jednom narodu, nijesu omogućili nacionalisti. /.../ Ima nešto više. /.../ Cinizam je širokogrudost nacionalizma. Nasilje ljudi kod kojih nijesu očuvane nikakve vrijednosti. /.../ sistematsko por-

ganizovano nasilje društvenog dna, ali dna jednog uništenog društva /.../ Jedina jugoslovenska specifičnost ovog rata jeste u bliskosti Srba i Hrvata. To nijesu narodi koji se mrze. Nikad nijesu ratovali međusobno. Govore istim jezikom, imaju istu kulturu, iste običaje, isti mentalitet, miješaju se spontano, svuda i u svemu, traže se, i najbolji su kad žive skupa. /.../ Ubiti drugog, za Srbina i Hrvata uvijek je ubistvo dijela sebe. Ni jedni ni drugi nijesu preboljeli zločine iz drugog svjetskog rata. /.../ Po inerciji i neminovno, svaki pokušaj rastavljanja Srba i Hrvata klizi u nepopravljiv zločin. /.../ Zato sam duboko uvjeren u to da je ovaj rat između Srba i Hrvata neka vrsta kulturnog samoubistva oba naroda.⁷⁰⁾

Ne radi se, naravno, samo o sukobu Hrvata i Srba, iako on izbija na površinu mora sveopšteg sukobljavanja "interesa" nacija i latentnih interesa političkih elita. Dalje istraživanje će otkriti manifestne i latentne funkcije sadašnjih sukoba, onako kako je "Robert Merton skovao termine 'manifestna' i 'latentna' funkcija da bi označio 'zvanično definisane' ciljeve određene ustanove ili društvene tvorevine, odnosno 'dubinske' (i *ipso facto* nepojmljene ili nesvesne) ciljeve /.../".⁷¹⁾

7. Trenutno se na tlu doskorašnje države Jugoslavije vodi rat između tri naroda, koji, do dvadesetog veka, nikada nisu ratovali. Utoliko je sukob istorijski neutemeljen. Tim pre ako se ima u vidu činjenica da su evropski narodi bili u sukobu, i u ratu, tokom više vekova (Francuzi i Nemci, Španci i Englezi...), a sada su (vođeni logikom ekonomskog i političkog interesa) korektni saveznici. Evropi se, konačno, na javi dešava dugo sanjani san o Sjedinjenim državama Evrope. Na drugoj, pak, strani, u bivšem Sovjetskom Savezu i u, takođe, bivšoj Jugoslaviji dešava se istorijski sukob. Može se tvrditi da je uzrok sukoba u ovim zemljama njihova multikonfesionalnost i etnička pomešanost stanovništva. Jer u zemljama koje su, uglavnom jednonacionalne i sa jednom dominantnom veroispovesti, ratnih sukoba nema. Smatram da su uzroci krize i rata, ako ne dublji, a ono, u neku ruku, na drugoj strani. Razlog raspadanju jugoslovenske države jeste i u slaboj verskoj i nacionalnoj integrisanosti, ali je, pre svega, u slaboj, neostvarenoj društvenoj i ekonomskoj povezanosti. Puko postojanje zajedničkih privrednih resursa i međuzavisnosti, istina, mnogih privrednih grana, a bez integralne i jake jedinstvene

privredne politike, nije bilo dovoljan uslov iz koga bi proizašli, manje-više, ujednačeni ekonomski interesi. I samo konstitucionalno uređenje Jugoslavije, ne samo od 1974. godine, već i od ranije,⁷²⁾ je bilo takvo da je, namesto zagovarane decentralizacije državnih funkcija, njime ustanovljena dezintegracija Jugoslavije, tj. policetrični etatizam. To se ponajbolje može videti iz činjenice da radnička klasa (zvanični konstituens države) nije bila, u političkom, pa ni u državnopravnom sistemu, tretirana na jedinstven način. Savez komunista Jugoslavije nije bio *jedna* partija, nego je to bila organizacija sa osam manje-više samostalnih komunističkih partija. Interesantno je da partijski i državni vrh nikada (ni pre, ni posle rata) nisu dozvoljavali tzv. gransko organizovanje KPJ/SKJ (prema radno-proizvodnom kriterijumu), već samo republičko, tj. po nacionalnom kriterijumu, iako je zvanična ideologija bila anacionalnog karaktera (proleterski internacionalizam). Budući da su bili omeđeni republičkim i pokrajinskim granicama, Savezi komunista republika i pokrajina su bili, prvo, u prikrivenoj, a zatim, u otvorenoj međusobnoj opoziciji.⁷³⁾ Iz ekonomskog prešlo se relativno brzo u politički šovinizam. U nerazvijenoj zemlji, bez kompetentne socijalne, razvojne i ekonomske politike, koja se prekomerno zadužuje, kupujući, iz ideoloških razloga, socijalno blagostanje, republičkim i lokalnim oligarhijama bilo je potrebno sve više kapitala. Budući da se do kapitala nikako nije moglo doći samo pomoću sopstvenih resursa, do njega se dolazilo iz inostranih izvora. Zauzvrat, politički i državni vrh je bio prinuđen, zarad očuvanja postojećeg tipa vlasti, da čini mnoge koncesije moćnim zajmodavcima i zaštitnicima. Tako je, aktuelni režim, imajući samo ideološko uporište, ali ne i ekonomsko, polako transformisan u nešto što nije ni "realni socijalizam", ni "kapitalizam". To stanje, bez političke koncepcije, trebalo je nekako opravdati i konceptualizovati. Izlaz je naden u tzv. "srednjem putu", ili, doktrinarno, u *samoupravnom socijalizmu*. Čime je trebalo dokazati ideološkoj centrali u Moskvi (koja je i ustoličila vladajuću garnituru) da kontinuitet nije narušen ("Revolucija koja teče"), a i vlasnicima kapitala na zapadnoj strani sveta da se u Jugoslaviji gradi društveni oblik koji počiva, istina, na ideologiji socijalne jednakosti, ali i na specifičnom obliku radničkog (društvenog) vlasništva i preduzetništva. Tako se dokazivalo da država (partija) nije vlasnik kapitala, već je vlasnik -

društvo uopšte. Ispostavilo se, relativno brzo, da nedovoljno definisana mešavina istorijski poznatih i utopijski poželjnih segmenata u organizaciji društva, jednostavno, ne može da ustroji dovoljno efikasan sistem društvene reprodukcije života (kako bi rekao Marks). Praktično, to je izgledalo (a i sada, uglavnom, izgleda) ovako: pravog tržišta nema (postoji samo kvazi-tržište za nezaposlene), osnovni cilj proizvodnje nije proizvodnja viška vrednosti, već upotrebne vrednosti. Jer, ukoliko državno planiranje (na delu je u jugoslovenskim republikama državna regulacija privrednih tokova, kao i etatizacija strateških privrednih kapaciteta) snažnije reguliše proizvodnju, utoliko se ona određuje prema (dirigovanoj) upotrebnoj vrednosti; a ukoliko regulacija slabi to se manje može govoriti o državnom vlasništvu (tek onda se može govoriti o osamostaljenju preduzeća, uspostavljanju klasičnog tržišta, postepenoj rekonstrukciji kapital-odnosa, može se govoriti o decentralizaciji u kojoj se ekonomsko vlasništvo spušta na sve niže hijerarhijske nivoe).

Možemo se složiti sa Brankom Horvatom da je jugoslovensko društvo od 1945. godine, pa do ovih dana bilo organizovano kao etatiističko društvo.⁷⁴⁾ Vlast je svoj legitimitet izvodila iz tzv. "revolucionarne diktature proletarijata,"⁷⁶⁾ dakle, akcijom političke organizacije koja je revolucionarnim zahvatom osvojila vlast, ne priznajući, pritom, legitimitet već postojećim institucijama.⁷⁶⁾

Moglo bi se reći da je jugoslovensko društvo od drugog svetskog rata rata pa do danas (ne računajući kratak period posleratnog fingiranog političkog pluralizma) bilo u stanju permanentnog "ostvarivanja" utopije ("revolucija koja teče"), upravo na onaj način kako su to konceptualizovali "klasici marksizma-lenjinizma".

U našoj posleratnoj političkoj teoriji legitimitet sistema⁷⁷⁾ je izveden iz ratnog sukoba, iz koga je vladajuća politička elita izašla kao pobednik. Ideološki, to nije bio samo oslobodilački rat, već i revolucija ujedno. Budući da svaka revolucija uspostavlja novi legitimitet, tako je i jugoslovenska revolucija uspostavila legitimitet nove vlasti radničke klase. Moglo bi se, naizgled lako, prigovoriti sadašnjim kritičarima dosadašnje vlasti kao nedemokratske i, nadasve, nelegitimne da ne priznaju istorijske okolnosti i prirodno pravo na pobunu masa. Uostalom, nisu li i moderne

građanske demokratije nastale na krilima borbenog i revolucionarnog oduševljenja mladog građanstva u buržoaskim revolucijama? Nikako na parlamentaran način.⁷⁸⁾ Odgovor može biti potvrđan, ako se izgube iz vida postrevolucionarna stanja. Naime, ishodišta mogu biti dvojaka. Posledica revolucionarnog procesa može biti (a) totalitarno ili etatiističko uređenje društva, sa jedne strane, ili, pak, (b) demokratsko, sa druge strane.

Zastanimo malo na ovom mestu. Mislimo da, u osnovnim naznakama, treba objasniti šta je to što se pod demokratijom podrazumeva. Tom Bottomor (Thomas Bottomore) ukazuje na dva shvatanja demokratije.⁷⁹⁾

U prvom slučaju demokratija se smatra sredstvom biranja političkih vođa, a ne sistemom u kome postoji neka vrsta neposredne vladavine naroda. Tu koncepciju je formulisao M. Veber (Max Weber).⁸⁰⁾ Po Veberu, demokratija je moguća samo u malim i relativno jednostavnim društvima. U razvijenim, diferenciranim, velikim društvima neposredna vladavina je nemoguća. Nju zamenjuje predstavnička demokratija, što znači da narod više ne može da ima istinsku kontrolu nad političkim odlukama, koje postaju povlastica, kako birokratske administracije, tako i političkih vođa.

Drugo stanovište se razvija posle drugog svetskog rata i nije u potpunoj suprotnosti sa klasičnim veberovskim shvatanjem. Prema ovom stanovištu, postojanje stabilne ili životno sposobne demokratije zavisi pre svega od određenih vrednosti koje su važne za jedno društvo, naciju itd. To se, ponekad, naziva zajedničkim sistemom vrednosti. Zastupnici ovog stanovišta smatraju da je demokratija dostigla stepen skoro dovršenog razvoja, tako da je ona, kao tip političkog sistema, superiorna u odnosu na totalitarizam, diktaturu ili "nestabilnu demokratiju."⁸¹⁾

O legitimitetu komunističke vlasti u Jugoslaviji, S. Stojanović kaže: "Legitimnost vlasti u Jugoslaviji zasnivala se na nekoliko uspeha. Prvi i najvažniji je uspešno vođenje narodnooslobodilačke borbe za vreme drugog svetskog rata. /.../ Drugo legitimaciono uporište činile su revolucionarne promene - to je, dabome, bilo uporište samo u očima društvenih klasa i slojeva koji su revolucijom dobili. Treće: obnova jedinstvene jugoslovenske države iz ratnih ruševina. Četvrto: patriotizam ojačan raskidom sa Staljinom. Patriotska podrška vlasti bila je, inače, počela da

išezava pre toga zbog njenog poslušničkog odnosa prema SSSR-u. Peto: izvesne razlike od ostalih etatičkih zemalja, koje su uspostavljene posle sukoba sa Staljinom (to je negativna komparativna legitimnost). Šesto: uspesi u izgradnji zemlje i liberalizaciji režima pedesetih i šezdesetih godina.⁸²⁾ /.../ I sedmo: etatički paternalizam. /.../ Pod tim podrazumevam sistem i svest gde se jednom delu društva, ako već ne priznaje, a ono barem toleriše monopol kontrole nad državom /.../, a zauzvrat od njega dobija minimum socijalne sigurnosti u vidu trajnog radnog mesta nezavisno od rezultata, zatim u obliku besplatnog školovanja, medicinske i socijalne zaštite i sl.⁸³⁾

Ono što je Jugoslovenima posle rata, a naročito od 1948. godine izgledalo kao prednost u odnosu na ostale socijalističke zemlje sada se pokazuje kao jedan od uzroka specifične krize, kakva je naša. Naime, osim bivšeg Sovjetskog Saveza, u svim bivšim socijalističkim zemljama "zaboravljanje" bliske komunističke prošlosti je manje bolan proces nego što je za jugoslovenske građane. Sudeći po posledicama, mora se uvažiti činjenica da je jugoslovensko društvo imalo "svoj put u razvoju socijalizma". Ako klasična marksistička doktrina, u sovjetskoj varijanti, drži da je uslov socijalizma državna/društvena svojina, kreatori jugoslovenskog socijalizma, kako primećuje Zagorka Golubović⁸⁴⁾ su želeli realizaciju dodatnog koncepta, tj. želeli su "podruštvljavanje" politike⁸⁵⁾. Tačnije, u našoj političkoj praksi to je dodatni princip koji postaje posebno zanimljiv, ako se ima u vidu, do tada vladajuće Staljinovo stanovište o tome "da bi država odumrla, ona najpre mora da ojača"⁸⁶⁾. Naši marksisti su za dodatno ishodište potražili inspiraciju u tradicionalnom kritičkom shvatanju socijalista prema kome je država sila, čija je bit *upravljanje ljudima*, a ne *upravljanje stvarima*, pa je, prema tome, to "negativna" sila, koju treba kritičkim, a zatim praktičnim, stavom "istorijski" prevladati. Država je, dakle, otuđena institucija i samo njenim "odumiranjem" je moguće osvajanje slobode. U tom smislu je, sa jedne strane, prema idejama Rusoa (Jean Jacques Rousseau),⁸⁷⁾ Prudona (Joseph Pierre Proudhon),⁸⁸⁾ a i drugih anarhista, kao zvanična, prihvaćena je "nesvojinska koncepcija društvene svojine". Sa druge strane, država zato mora odumreti (Prudon, Engels), kao tvorevina koja primarno podrazumeva neslobodu⁸⁹⁾, a narod mora osvojiti potpunu kontrolu nad politikom. Pošto je narodna

kontrola, narodna vlast, kao mehanički princip u politici neostvariv, društvo su kontrolisali, tj. njime vladali "predstavnici" narodne - klasne volje. Može se reći - vlast je bila u rukama, gledano iz današnje perspektive, komunističkog *ancien regimca*.

"U dugom razdoblju od 1945. do 1988. političku organizaciju jugoslovenskog društva karakterišu dva savršeno komplementarna principa: diktatura proletarijata i demokratski centralizam."⁹⁰⁾

Prvim principom je blokiran bilo kakav autonoman politički subjektivitet, a drugim, koji je samo produžetak prvog, onemogućavana je slobodna politička akcija samog partijskog članstva. I pored toga je jugoslovenski politički sistem bio specifičan u odnosu na vladajuće režime u zemljama koje su se nazivale socijalističkim. Bio je specifičan po svojevrsnom obliku političke decentralizacije i autonomije delova jedine vladajuće partije (republički i pokrajinski savezi komunista) i po posebnom obliku političke i ideološke prakse - po samoupravljanju, kojim je ublažena autoritarnost sistema.⁹¹⁾ Zato se doskorašnji jugoslovenski politički sistem mogao nazivati vladavinom *mekog komunizma*.

Jugoslavija, kao centralizovana država, nije mogla na puni način da razvije sve državne funkcije. To je bio razlog da se pokuša sa izvesnom decentralizacijom, ali ne po funkcionalnom principu, već, po nacionalnom. Primarne funkcije države su polako, ali sigurno, klizile ka republičkim i pokrajinskim partijsko-državnim centrima političke moći. Nastajale su nove oligarhije koje su želele ovekovečenje svoje vlasti na istovetan način kako je to svojevremeno činila i oligarhija na saveznom planu. Ne može se reći da ove tendencije nije bio svestan i sam predsednik SFRJ Josip Broz Tito. U, onda nadaleko čuvenom, intervjuu Dari Janeković, između ostalog je rekao: "Liberalizam u Savezu komunista i takozvani federalizam pogodovali su pojavi opasnog nacionalizma, ne samo izvan Partije već i unutar same Partije. Te pojave bile su ugrozile jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije kao i jedinstvo socijalističke države. Postojala je, na primjer, jaka težnja rukovodstava Saveza komunista nekih republika da se što više emancipiraju od višeg rukovodstva Saveza komunista Jugoslavije. Održavane su tajne sjednice republičkih rukovodstava, o čemu se uopće nije obavještavao Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije, i tako dalje. Demokratski centralizam je bio gotovo sasvim izbačen iz rječnika komunista."⁹²⁾ Naravno, taj je proces

bilo skoro nemoguće zaustaviti, ne zato što Tito nije imao dovoljno političke moći da to učini, ili zato što je Centralni komitet SKJ bio paralizovan, već zato što su te "pojave" bile posledica unutrašnje logike političkog sistema kanonizovanog Ustavom od 1974. godine. Naime, smenom rukovodstava nije se postizalo skoro ništa jer su ingerencije i političko usmerenje republičkih i pokrajinskih vlasti bili takvi da se, i pored personalnih promena, nije dozvoljavalo bilo kakvo intervenisanje u "oblast nacionalnih" prava naroda i "narodnosti".

Iako su separatne tendencije u poslednjoj deceniji bile snažne, iako je počeo nepovratan proces razgradnje svih ustanova socijalističkog sistema, do pre par godina je ideološka paradigma (do prvih "slobodnih" izbora) bila, naizgled, neokrnjena. I dalje su lični standard, potrošnja, kultura i kulturne potrebe bili pod strogim nadzorom države. I dalje je dokazivana suprematija kolektivističkog načina života. Kolektivističko je, u suštini blisko pojmu - kontrolisano, jer se podrazumeva da izbor koji pojedinac vrši u bilo kojoj društvenoj situaciji bude saobražen zadatoj shemi, oblikovanoj prema etabliranoj viziji društvenog razvoja. Rezultat takve koncepcije društvenog razvoja je davanje primata makroekonomskoj politici na takav način da mikroekonomska politika nije shvaćena kao sastavni deo makroekonomske strategije. Otuda nestašica proizvoda za široku potrošnju, primera radi. Politički kolektizam je podrazumevao i kontrolu slobodnog vremena, koje je oblikovano sadržajima masovnih medija, "dobrovoljnim" radom, ideološkim obrazovanjem... Zaista je teško poverovati da se smisao čovekove egzistencije može iscrpljivati samo u borbi za tone čelika.

Deklarativno, naše je društvo napustilo ovakav model organizacije života. Međutim, samo bolje prikriven površnim senzacijama, nalik onima iz Zapadnog sveta, sistem komunističkih vrednosti je i dalje bio vladajući. Zvanično, društvo je učinilo radikalni zaokret u svim osnovnim sferama života: menjaju se produkciono odnosi od državno- svojinskih ka, takozvanim, društveno-svojinskim, od administrativno- centralističke organizacije društva "prešlo" se na radničko samoupravljanje (kasnije - društveno samoupravljanje), od centralizovane privrede i državnog kapitala na "tržišnu" privredu, od striktno kontrole interesa do njihovog "slobodnog" izražavanja,⁹³⁾ "izjednačena" je važnost dru-

štenog i ličnog standarda. A o odnosu između ličnih i društvenih interesa u *Programu Saveza komunista Jugoslavije* je zapisano: "Socijalizam ne može ličnu sreću čovekovu podređivati nekakvim 'višim ciljevima', jer je najviši cilj socijalizma lična sreća čovekova. S druge strane, niko nema pravo da svoj lični interes ostvaruje na štetu zajedničkog interesa svih."⁹⁴⁾ Profesor Vladimir Goati je već 1985. godine upozorio: " /.../ U celini uzev, sistem nije u dovoljnoj meri doprineo integraciji jugoslovenskog društva i suzbijanju centrifugalnih sila. S obzirom na to da je naše društvo izuzetno heterogeno kako u pogledu ekonomske razvijenosti (po nacionalnom dohotku *per capita* neki delovi su blizu Austrije, a drugi Nigerije), tako i u verskom, kulturnom, i nacionalnom smislu, održanje i jačanje društvene integracije je jedno od najvažnijih, ali i najteže rešivih pitanja. Pokušaji da se jedinstvo obezbedi centralističkom strategijom pokazali su svoje unutrašnje granice i definitivno su napušteni sredinom šezdesetih godina."⁹⁵⁾

Međutim, ova "nova" društvena situacija nije donela željene rezultate. "Gdje god država pomno kontrolira djelatnost građana, gdje god, dakle, vlada razrađeno centralno ekonomsko planiranje, tu su obični ljudi u političkim okovima, imaju nizak životni standard i imaju malo moći da kontroliraju vlastitu sudbinu. Država može prosperirati i podizati upečatljive spomenike. Privilegirane klase mogu u najvećoj mjeri uživati u materijalnoj udobnosti. No, obični su građani instrumenti u rukama države, primaju *taman koliko je nužno da budu poslušni i umjereno produktivni* (kurziv - DJ)."⁹⁶⁾ Srednji slojevi su ojačali, seljaci su i dalje bili van svih institucionalnih formi života koje garantuju određenu sigurnost, radništvo je i dalje bilo u podvlašćenom položaju, često i u tipičnom najamnom odnosu, iako je jedna od osnovnih ideoloških paradigmi bila upravo o nemogućnosti "eksploatacije čoveka". "Tu vidimo da su francuski i jugoslovenski radnici mnogo otuđeniji od američkih industrijalnih radnika. Ovo važi i za intelektualne radnike.

ALLJENIRANI RAD U TRI DRŽAVE

	SAD	Francuska	Jugoslavija
	manuelni radnici		
manje obrazovani	26 (61)	68 (136)	69 (132)
više obrazovani	30 (95)	53 (76)	57 (148)
	nemanuelni radnici		
manje obrazovani	12 (132)	50 (125)	50 (80)
više obrazovani	6 (107)	31 (151)	20 (139)

Napomena: U SAD i Francuskoj su navedeni procenti respondenata koji se slažu ili potpuno slažu sa stavom: 'Veći deo posla koji obavljam ne pričinjava mi zadovoljstvo, ali znam da ga moram obavljati da bih posedovao stvari koje su mi potrebne i koje želim'. Za Jugoslaviju (istraživanje 1980/81) navedeni su procenti respondenata koji se slažu ili potpuno slažu sa stavom: 'Rad je nužno zlo, potrebno da bih došao do stvari koje želim ja i moja porodica'. U zagradi je naveden broj respondenata.⁹⁷⁾

Do sličnih rezultata je došao i Josip Županov istražujući stavove radnika 1982. godine:⁹⁸⁾

EKSPLOATACIJA U JUGOSLOVENSKOM DRUŠTVU

	%
1. Postoji samo u privatnom sektoru	21,4
2. Postoji i u privatnom i društvenom sektoru	40,9
3. U našem društvu ne postoji eksploatacija	29,9
4. Bez odgovora	7,8
Ukupno:	100,0
	N = 1017

Ne može se reći da politički vrh zemlje nije bio svestan sveukupnog kriznog stanja. Ne samo ekonomskog, kulturnog ili političkog. Bio je svestan, pre svega, krize vladajuće ideje (ideoloških premisa) i vladajućeg oblika kolektiviteta. Upravo stoga je otvorena velika politička i ideološka diskusija od partijskih kongresa, preko rukovodećih organa partije i države, pa do srednjih i nižih nivoa partijskih organizacija. Ovom raspravom je trebalo uočiti, a potom i blokirati sve one manifestacije koje narušavaju ideološki identitet. Za to su se, naravno, koristila poznata sredstva

političkog delovanja i političkog pritiska.⁹⁹⁾ Svakako, građanima ove političke akcije nisu više obećavale prosperitet. Političko poverenje je bio nepovratno izgubljeno. Sa druge strane, ljudi na vlasti nisu mogli da dozvole valjanu artikulaciju nezadovoljstva i kritike, koja iz njega proizilazi. To bi značilo njihovu demisiju. Takvo je bilo političko stanovište. I bilo je tačno. Destrukcija jugoslovenskog društva je počela samodestrukcijom savezne političke elite i snaženjem republičkih i pokrajinskih političkih elita.

• Ne mogavši da, kao nekada, konsensualno nastupe pred javnošću u liku gen-seka, sada su republički i pokrajinski lideri pokušali da, ponaosob, pridobiju javno mnjenje ljudi na čijim se životnim prostorima protezala njihova vlast. Prema oprobanom i znanom metodu, za pridobijanje javnog mnjenja je opet ukazivano na *neprijatelja*. Međutim, stara slika o ideološkom neprijatelju je bila istrošena. Ali, neprijatelj je bio neophodno potreban. "Delatnost partijske birokratije se ne može zamisliti bez razrade vizije o neprijatelju i njegove propagande /.../."¹⁰⁰⁾ Pronađena je "srećna" varijanta sa, upotrebimo nezgrapnu kovanicu, *unutrašnje-spoljašnjim* neprijateljem. Neprijatelj je prepoznat u liku vlasti u *drugim* republikama. Išlo se još dalje, ako je neprijatelj "našoj" vlasti komšijska vlast, onda je "našem" narodu neprijatelj susedni narod. Bilo je to, sa stanovišta vlasti, dosta uspešno "rešenje". Nezadovoljstvo krizom, besperspektivnošću, padom standarda, gubitkom ugleda u međunarodnoj zajednici... skrenuto je sa sopstvene adrese na adresu "drugog" koji "nas je decenijama eksploatisao i ugrožavao". Na razumno pitanje: Ako je to tako, zašto se onda na vreme nije reagovalo na nekorektne postupke druge strane? - već je bio spreman odgovor: U ime "lažnog bratstva-jedinstva" i zbog diskriminacione politike državnog, saveznog vrha upravo prema "našoj" republici / pokrajini. Naravno, takve poruke nisu mogle zadugo da sačuvaju, inače sumnjivi, legitimitet postojećih vladajućih oligarhija. Pod pritiskom unutrašnjeg nezadovoljstva i pod pritiskom nove globalne politike svetskih sila u našim se republikama pristupilo prvim "slobodnim" političkim izborima. Trebalo je, svakako, sve učiniti, da se izborima produži vek vlasti i postojećih oligarhija. U situaciji kada nisu bile sposobne da ponude političke programe kojima se rešava kriza i kvalitativno prevazilazi civilizacijski arhaično stanje, kao izborni adut ponuđeno je ono što je bilo izvesno i što je "dalo"

rezultate na kratak rok - šovinizam, kao odbrana kolektivnog (ne više klasnog, već nacionalnog) "identiteta i interesa."

U pokušaju da daju novo obrazloženje svoje vladavine, posle Titove smrti, republički i pokrajinski vlastodršci su naglo počeli da se pozivaju na državno-pravne kategorije, koje su do tada smatrane "buržoaskim, kvazi-demokratskim, trulo-liberalnim i lažno-parlamentarnim". Kategorijalni aparat revolucionarnog tipa je najednom nestao iz političkog optičaja. Odjednom smo zapljusnuti objašnjenjima (opet "na naš način") klasičnih državno-pravnih pojmova koji se odnose na "legitimitet", "legalnost", "pravnu državu",¹⁰¹⁾ s jedne strane, a sa druge, objašnjenjima pojmova koji spadaju u tradicionalno nasleđe, historicizam i mitologiju, kao što su: "nacionalni identitet", "nacionalni interes", "nacionalna kultura"... Ali, kao što to uvek biva kada su vlastodršci ubedeni da je primarno održanje vlasti, a da uređivanje (i sređivanje) svih drugih društvenih funkcija treba da usledi tek kada vlast bude konsolidovana, neminovno sledi ekonomska, politička, kulturna kriza. U situaciji kada ne postoje valjani i efikasni odgovori države i njene vlasti na pitanja koja otvara kriza, i kada mogući odgovori mogu da inspirišu građane ka promeni vlasti, vladajuća oligarhija nalazi nove načine obrazlaganja svog državnog razloga, koristeći se, pri tom, obilno svim instrumentima političkog uticaja (pravni sistem, armija, propaganda...). Ilustracije radi, to samoodređenje vlasti liči na samoodređenje lilliputanskog vladara u ispravi koju je namenio gostu svoje države - Guliveru: "GOLBASTO MOMAREM EVLAME GURDILO SHEFIN MULLY ULLY GUE, svemoćni car lilliputanski, radost i trepet svemira, kojemu se država prostire pet tisuća *blustruga* (po prilici dvanaest milja uokolo) do kraja kugle zemaljske; vladar svim vladarima, veći od sinova čovječjih; kojemu noge dopiru do središta zemlje, a glava mu se dodiruje sunca; na čiji mig vladarima zemaljskim dršču koljena; ljubak kao proleće, ugodan kao ljeto, rodan kao jesen, strahovit kao zima."¹⁰²⁾

8. Sa raspadom vladajuće i jedine, institucionalno priznate, ideologije, pretendenti na vlast, mahom doskorašnji članovi Saveza komunista, rasejali su se u mnoge novoformirane partije. Ne samo to, nego su i postojeći savezi komunista u republikama ubrzano promenili imena i simbole,¹⁰³⁾ ne bi li im tako izborne šanse bile veće. Naravno, i partijski programi su hitno promen-

jeni, tako da liče na partijske programe evropskih političkih partija. Konačno, po spoljnjem izgledu, sve te partije su izgledale bitno drugačije nego dotadašnji savezi komunista. Sa druge strane, opet, isuviše su, prema svojoj političkoj praksi, ličile jedna na drugu. Njihova se praksa svodila, pojavno, na nacionalizam i šovinizam, dok se, u suštini, iscrpljivala u borbi za ogoljenu vlast. Slična je slika bila i u opozicionom spektru. Na kraju, one partije, koje su bile, pred svojim biračkim telom, najubedljiviji zastupnici kolektivno-nacionalnog interesa su i osvojile vlast. Karakteristično je da su skoro sve političke organizacije, ili bar one dominantne, u jugoslovenskim zemljama, trenutno, neideološke partije. Po pravilu, sve se mogu svrstati u neki nedefinisani okvir desnice ili ekstremne desnice. Na političkom horizontu nema sukoba i artikulacije raznih ideoloških interesa, osim ako se "artikulacija" nacionalnog interesa ne uzme za ideologiju. Politička borba se vodi, ne za ostvarenje političkih koncepcija, već za vlast. Zato ne može biti reči o klasičnim političkim partijama, ¹⁰⁻¹⁾ mada su svi ostali aspekti, koji određuju lik partije, vidljivi - postoje vođe, članstvo, štampa, finansije, organizacija... Partijama na vlasti, bez mogućnosti da daju odgovore na pitanja savremenosti (što nije ni bio razlog osvajanja vlasti) kao način opstanka preostalo je još samo da proizvedu sukob. "Nacionalizam je savršeno narkotičko sredstvo pre jedne suvišne operacije. Kritički, demokratski duh polako gubi oštrinu. Stari je na samrti, novi se još ne rada, živimo u medu-razdoblju, ne znamo šta nas čeka, plašimo se novog i prestrašeno se vraćamo prokušanim vrednostima. Protivrečnosti ispraznog medu-vremena razaraju nekadašnje ideale naše generacije."¹⁰⁶⁾

Međutim, slom socijalizma, vidi se po aktuelnoj društvenoj stvarnosti, ne znači da su otvorene perspektive demokratiji i vladavini prava. Pri izricanju ovih sudova svakako treba imati u vidu jedno bitno ograničenje pojma *demokratija*, koje je naročito vidljivo u aktuelnim političkim procesima. Pod ovim se pojmom podrazumeva samo mogućnost slobodnog višepartizma. U mogućnosti međustranačke borbe kao da se iscrpljuje novonastupajuće shvatanje demokratije. Pri tom se gubi iz vida da demokratija izvorno podrazumeva prava građanina, ne samo kao apstraktnog bića, već građanina kao konkretnog bića, kao empirijske činjenice.¹⁰⁶⁾ Kako sada stvari stoje, građanin je shvaćen, ukoliko mu

se priznaje pravo na političnost, samo kao pripadnik ili simpatizer neke od partija. Politička volja pojedinaca ne može se artikulirati ni kao deo javnog mnjenja, budući da javno mnjenje kao korektiv sveukupne politike u nas nije konstituisano. Drugim rečima, pod uslovom da postoji javno mnjenje i ukoliko je opozicija uistinu korektiv partiji ili koaliciji partija na vlasti, javno mnjenje je u takvoj društvenoj ulozi da može da koriguje sveukupnu politiku (kako politiku vladajuće elite, tako i opozicionu politiku).

Kako stvari sada stoje, naš politički život se svodi na голу borbu za vlast. U borbi zdušno učestvuju i pozicija i opozicija. Gradani su, kao podanici pozvani samo da daju svoj glas ovoj ili onoj političkoj grupi, koja se izdaje za političku stranku, ali bez garancija da će politički život biti uokviren svim onim slobodama, koje se formiraju oko i za građanina, kao konstituensa političkog društva. "Građanin ima šanse kao podanik-konformist. Javni podanik obuzdava svaku intimnu oslobodilačku težnju kao osobnu tajnu. Građanin je potisnuta osoba, dvolična ličnost, *homo duplex*."¹⁰⁷⁾

Upotrebljen je pojam "podanik", umesto "građanin" s dobrim razlogom. Od ljudi se, dakle, očekuje da daju samo svoj glas. Nude se, zauzvrat, nedorečena politička rešenja - od nejasno rojalističkih, desnih, do klasično levičarskih. Politička pozornica je nedefinisana. Naravno, ne može se sva odgovornost svaliti na stranke i njihove lidere. U društvu koje nije stratifikovano, diferencirano, bez definisanih interesnih i političkih ciljeva, nema ni prepoznatljive političke (pa ni partijske) matrice.

Praktično, to izgleda ovako - partije koje su, nominalno, levičarske, zastupaju često ekstremno desne pozicije (nacija, tradicija, mit, tle), a one koje brane građanski koncept bivaju optuživane za boljševizam, za nacionalnu izdaju... "Pokušaji konstituisanja nadnacionalnih aktera, na legitimnoj poziciji jugoslovenstva i reforme (primer Savez reformskih snaga Jugoslavije) pokazala su se takođe nemoćnim kako zbog vladajućeg političkog okvira, tako i zbog nedoslednosti samog nastojanja. Jugoslovenstvo odozgo, dakle bez socijalnog uporišta, zamisao ekonomske reforme bez političkog konsenzusa /.../, i sukob sa republičkim političkim centrima moći marginalizovali su i ovog aktera."¹⁰⁸⁾

Dajem sebi slobodu da anegdotski ilustrujem našu političku stvarnost: Dojučerašnji "dosledni komunisti", sada su "dosledni

opozicionari"; oni koji su juče hapsili zbog "nacionalizma", sada bi da hapse zbog "nepoštovanja istorijske veličine nacije"; jučerašnji disidenti, koji su se borili protiv "svake autokratske vlasti", sada bi da, na svaki način, grade sopstvenu harizmu; do juče "svetlo" nazivlje komunističko, preko noći se menja, kao neprimereno, u "nacionalno-socijalističko"; najglasniji apologeti Ustava iz 1974, danas nariču nad hudom sudbinom nacije uzrokovanom nedemokračičnošću istog Ustava; ako si nekada bio "antijugosloven" progutao bi te mrak, ako si sada "jugosloven" isti mrak te opet čeka; na službenim zidovima juče su visile slike sa jednim likom, danas sa drugim, u istim ramovima; do juče smo morali da se "međunacionalno volimo", sada je ljubav opravdana samo ako je "jednonacionalna"; Srbi do juče, s pravom ponosni jer pripadaju retkim narodima koji se služe sa dva pisma (i utoliko kulturnijim narodima), danas se samozadovoljno odriču latinice, kao opake i subverzivne izmišljotine još opakijih Slovenaca i Hrvata; slično, na drugoj strani, u obrazovnom sistemu Hrvatske, ćirilica je nešto sa čime se daci samo upoznaju i to tek u četvrtom razredu osnovne škole, naravno, ako žele.

Ukoliko građanin postoji kao politička činjenica mora se dozvoliti da svoje životne pozicije, po sopstvenom izboru, smesti "negde između" rečenih ekstrema. Tumbanje političke volje od ekstrema do ekstrema, od "antibirokratske revolucije" do slatko-rečivog "duhovnog obnoveiteljstva" nije drugo do neprižnavanje političkog subjektiviteta i suvereniteta kao ni političke autonomije pojedinca, građanina. Da bi stanovnik jedne zemlje bio građanin ima pravo na: državu koja njemu služi; na Ustav, kao ustavu samovoljni vlastodržaca; na imovinu, kao neprikosnoveno pravo; na slobodnu inicijativu svake vrste; na slobodu političkog stava, bez ideoloških pretnji; na političku apstinenciju, kada želi da se bavi pametnijim stvarima; na život bez sveprisustva kurentnih ideologija... Uživaju li ovdašnji podanici neka od ovih prava?

Čini se da će istrošeni totalitarizam, biti zamenjen novim još agresivnijim totalitarizmom.¹⁰⁹⁾ Na sporedna vrata se izbacuje zgužvana i pervertirana ideologija revolucije, bratstva, radničkog pregnuća, dok na glavna batom lupa ideologija neproverene istorijske slave, krivi, nacije, ikona - mitova prošlosti. Znači li to da u budućnost valja ići zagledan u prošlost? Jasnoće radi, autor ovih

redova nije od onih koji ne poštuju narodne tradicije. Naprotiv. Ali tako glasno zazivana demokratska budućnost, podrazumeva nešto više od istorijske samozaljubljenosti. Uostalom, nisu li, "demokratski" izbori u svim jugoslovenskim republikama pokazali da su ljudi, umesto "za novo", glasali "protiv postojećeg", pa su umesto demokratskih dobili totalitarno-nacionalističke institucije. "Poraz starog, monističkog poretka i ulazak u neizvesnost novog, učinili su da se mnogi uhvate za izvesnost nacije, nacija je čini se ono što je za neke najizvesnije. /.../ Taj pravac je očigledno, u empirijskom smislu, želja za većom sigurnosti i za jednim mirnijim i stabilnijim životom."¹¹⁰⁾

Zaista, šta je to nacija? Slično pitanje u rezignaciji postavlja i Adorno (Theodor W. Adorno): "Što je njemačko? - na to ne umijem izravno odgovoriti."¹¹¹⁾ Zaista, šta je nacionalno? Adorno misli da je to stereotip koji ne priznaje ono ponajbolje u svakoj naciji - individualne vrednosti. Ne priznaje ih jer se ne mogu prosto strpati u uske okvire stereotipnog određenja nacionalnog. "Ono istinsko i bolje je valjda u svakom narodu prije ono što se ne uklapa u kolektivni subjekt, što mu se možda čak suprotstavlja. Stvaranje stereotipa nasuprot tomu pogoduje kolektivnom narcizmu. Ono čime se identificiramo, esencija vlastite grupe, nehotice postaje onim dobrim; *strana grupa, oni drugi, lošim* (kurziv - ĐJ)."¹¹²⁾ "Kolektivni narcizam" je za nas, u suštini, ono što se može nazvati nacionalnim romantizmom. Nacionalna samozaljubljenost je moguća samo kao gubitak pozitivnih osećanja prema drugoj naciji ili prema drugim nacijama. Da je nacionalni romantizam igra sa moći i oko moći pokazalo se više puta. Naročito u istoriji balkanskih naroda. Oni koji žele moć pozivaju se, po pravilu, na neki interes nekog kolektiva. U našem slučaju, u ovom istorijskom času, primarni politički značaj ima etnos. "Ceo problem vaspitanja čoveka u duhu razumnog uvažavanja njegove sopstvene važnosti u odnosu na druge individue, potpuno je zamućen ovom etikom slave i sudbine, moralnošću koja ovekovječuje obrazovni sistem još zasnovan na klasiци s njenim romantičnim pogledom na istoriju moći i njenom romantičnom plemenskom moralnošću koja ide nazad do Heraklita; sistem čija je poslednja osnova obožavanje moći."¹¹³⁾

Verovatno predstoji period političkih nedoumica, period oslobađanja od nametnutih i, dakako, usvojenih obrazaca poli-

tičkog mišljenja i ponašanja. To znači da će se ljudi držati onih vrednosti, koje im se čine znanim, onih koordinata za koje pretpostavljaju da su okvir poznatog. U svojevrsnom vrednosnom vakuumu, kada je jedan vrednosni sistem srušen, a novi, tzv evropski, pretpostavlja niz "opasnih" nedoumica, jer se ne poznaje, biće prihvaćeno ono što se nudi kao novo-staro područje društvenosti, kao nesumnjivo znani socijalni milje. Tek će se posle toga, moguće je, začeti proces nastajanja civilnog društva.

Pojednostavljeno verovanje da razgradnja socijalizma znači nastupanje demokratije, ljudskih sloboda, preduzetništva i uspostavljanje dostojanstva građanina pretvorilo se u noćnu moru realpolitike. Komunizam je doista totalitarna, nedemokratska ideologija. Uspostavio je u mnogo čemu pomerene vrednosti. Kao svaka utopija, pre je, u konačnom računu, značio pasivnost i rezistenciju, nego oslobadajući vitalizam. Ali! Ovo što sada "uživaju" naši građani, kao rezultat "prvih slobodnih izbora posle rata" ne može se imenovati "osvajanjem slobode i sreće", niti napretkom. Međutim, treba imati na umu i realne granice demokratije. Preovlađujuće razmišljanje o demokratiji kod nas, posle raspada jednog režima razumeva demokratiju na apstraktan i uprošćen način. Demokratija se doživljava kao supstitucija za izgubljeni ideal o beskonfliktnom, harmoničnom, komunističkom svetu. "Demokratija donosi jednu suštinsku neizvesnost - ona je izlazak iz poretka izvesnosti u poredak neizvesnosti."¹⁴⁾ Uz demokratske odnose, naravno, ukoliko ih ima, neminovno idu *sukobi* i *konflikti*, kao osnovne pokretačke snage. Naravno, konflikti podrazumevaju sukob interesa, ideja, tržišnost, sukobe političkih koncepcija...

Kao da je vlast u nas (odvajkada) nekompetentna, jer se ispoljava kao ekskluzivno personalno pravo pojedinaca u čijim je ona rukama. Otuda toliko resantimana i frustracije u njihovom nastupu. Luis Mumford (Lewis Mumford) lucidno primećuje da "prevelika osobna zaokupljenost s vlašću, kao ciljem, oduvijek je bila sumnjiva psihologu: on u njoj vidi pokušaj sakrivanja osjećaja manje vrijednosti, impotencije i tjeskobe. Kad se ta tendencija udruži s neumjerenom ambicijom, nekontroliranim neprijateljstvom /.../, te gubitkom svakog osjećaja za vlastita /.../ ograničenja, što sve dovodi do 'manije veličine', tada pred sobom imamo tipični sindrom paranoje, jednog od psihičkih stanja s kojim je najteže izaći na kraj."¹⁶⁾ Ta njihova volja za moć više-

struko nadilazi njihove kreativne i duhovne kapacitete. Kao da je došlo vreme kada je moguće, na bilo koji način, naplatiti sve frustracije. Pa se uz njihove skute svijaju čak i intelektualci, dojučerašnji oponenti nedemokratskom režimu. Kao da su i njihove potencije ispražnjene. Vremešni, kakvi često jesu, računaju da je došlo vreme da i oni naplate svoj "prvoborački" intelektualni disidentski status, kao što je svojevremeno povodom progona "Bauhausa", pisao H. Lidek (Heinz Luedecke), "glupost i lažni nacionalni osećaj opet su se udružili u jednom frontu protiv duha i napretka."¹¹⁶⁾

Održavanje stalnog stanja krize i latentnih društvenih konflikata je upravo ono sredstvo kojim se režim služi ne bi li sebi obezbedio legitimaciju, kao političkom subjektu koji jedini ima mandat da vlada krizom i da je *rešava*. Ukoliko kriza prevazilazi kontrolne mehanizme određene vlasti, tj. ugrožava njenu egzistenciju, onda će permanentni konflikt (koji režim stalno drži u stanju "niskog napona") biti radikalizovan, do ratnog sukoba. "Iznova je na delu apsolut - suverenitet nacije, ili ekonomski prosperitet na primer, koji opravdava sve žrtve."¹¹⁷⁾

Rat je, opet, samo još jedno lice krize, a aktuelni režimi na jugoslovenskom prostoru su, prema sopstvenom ideološkom samorazumevanju, jedine političke snage koje mogu da ga okončaju. I da se tako legitimišu. Aktuelni režimi se, sa druge strane, pokazuju i kao jedine političke snage koje mogu da započnu rat. Rat je takvo stanje u kome se eliminišu individualne odgovornosti. Suma individualnih odgovornosti je "pretopljena" u "zajedničku", "kolektivnu" odgovornost koju oblikuje politički autoritet. Depersonalizovani pojedinci će, zato, učestvovati u ratnim igrama do u beskraj, ne doživljavajući unutrašnju sankciju i bez postavljanja etičkih pitanja samima sebi. Po pravilu, iz rata će izaći sa nenarušenom, neoštećenom etičkom strukturom sopstvene ličnosti. Oni, kao depersonalizovane ličnosti neće ni osetiti moralnu dilemu, poput junaka jedne ratne epizode o kojoj piše Žan Pol Sarrtr (Jean Paul Sartre): "/.../ nemački oficir na vidiku s druge strane Rajne gleda na francusku obalu sa lornjonom. Francuski poručnik komanduje svom čoveku da ga obori. Čovek odbija. 'Zašto?' - 'To je čovek. Nije mi učinio nikakvo zlo. Neću da čoveku oduzmem život nizašto!' Oficir komanduje drugom vojniku (bila su samo dvojica), koji isto tako odbija. Onda im on kaže: 'Pa dobro, pucajte

obojica, tako nećete znati ko ga je ubio.' Oni pucaju, i oficir pada."¹¹⁸⁾

Vlasti su našim narodima namenile sudbinu da se muče sa slovenačkim "fašizmom niskog napona" (Rastko Močnik), hrvatskim provincijalnim suverenitetom prošlovekovnog tipa, srpskom mitomanijom, muslimanskom hoću-neću državnošću, zakasnelim nacionalnim identitetom Makedonaca... Sukob je uspešno provociran. Jugosloveni su u građanskom ratu.

POLITIKA I DUHOVNOST

Za razumevanje relacije: politička stvarnost - stil (način) života, smatram da je potrebno u obliku tekstualne skice predstaviti i odnos politike prema oblicima kulturnog stvaralaštva, onako kako je bio uspostavljen u vreme monističkog političkog sistema, kao i naznake tog odnosa danas, kada se taj sistem povlači sa društvene scene.

1. *O institucionalnoj religiji i politici.* U višemilenijskoj istoriji crkve (ili crkava) i države njihov međudodnos je vazda ličio na nerazdruživu vezu. Ta je relacija katkad bila neprijateljska, katkad saradnička, hijerarhijska ili, pak, uspostavljena prema principu apsolutne netolerancije. Ta nerazdruživa relacija predstavlja jednu od bitnih konstanti koje određuju skoro sve civilizacije ovoga sveta. Da li je njihova veza zasnovana na ideološkom, odnosno dogmatskom postulatu o totalizujućoj suštini njihovih spoznaja.¹¹⁹⁾ Ukoliko se totalizujuća ideja proteže od državnog razloga ka verskom dogmatizmu radi se o simbiotičnoj vezi, ukoliko svaka ponaosob pretenduje na ekskluzivitet svoje spoznaje, na delu je sukob. Ilustrujmo to jednom činjenicom: i istorija religije i istorija države poznaje bogove i vlastodršce koji se nazivahu *Suncem*.

Kada je reč o ovoj relaciji, interesuje nas period od završetka drugog svetskog rata, pa do danas. Do ovog, kolokvijalno se može reći, trećeg balkanskog rata, svi su oblici društvene svesti, po pravilu, bili pod sumnjom. Posebno je sektaški odnos građen prema religiji i konfesionalnim zajednicama. Istina, odnos komunističke ideologije prema religiji je nastao na tradiciji racionalne kritike religije (dovedene do krajnjih nekritičkih i ideoloških kosekvenci u komunističkoj varijanti) i neprihvatanja religije i njenih institucija u svetovnim poslovima, što je u skladu sa tradicijom novovekovne filozofije i modernog konstitucionalizma. Da će ideološka ateizacija društva pomeriti verovanje u drugi plan, ali ne i "dokinuti" ga, praktičari ateizacije, naravno, nisu znali.

"Naša današnja situacija nije jednostavno rezultat procesa osvjetoavljenja što stvara vlastite svjetske poretke. Sekularno društvo odreklo se doduše stare vjere, ali time ne i vjere. Što više, ono je nastalo u znaku nove vjere i u tom znaku ono je pobijedilo. Zbog toga ima sekularno društvo svoju vlastitu povijest vjerovanja /.../.¹²⁰⁾ Slično misli i Dragoljub Đorđević: "Nikako ne znači da *autonomni* razvoj teizma i teističke dogmatike neće pobuđivati potrebu za novim 'konceptima raskida'. Već ranije modernih teologija - 'nadanja', 'igre', 'rada', 'politike', 'revolucije', 'oslobodjenja' i dr. - koje nisu prosto vraćanje unazad u teološkom smislu, jasan je napredak u odgovorima na pitanja vremena i zahteva ateističko problematizovanje."¹²¹⁾ Da je i dogmatizovani ateizam, tj. monistički pogled na svet rodno mesto svojevrsnog verovanja ukazuje Jakov Jukić kada kaže da je "previše uznositi h pohvala i sakralnih obilježja pripisivano tom (marksističkom - ĐJ) učenju. /.../ Marksizam donosi i jedno utopističko obećanje o pojavi društva bez religije. Budući da se spomenuto ostvarenje još nigdje nije zbilo, marksizam je morao, silom prilika, više poticati *vjerovanje* (kurziv - ĐJ) u tu mogućnost nego se prethodno pitati da li je svjetovni *eden* uopće ostvarljiv za naš 'pali' ljudski rod."¹²²⁾

Tačnije, sa nastankom racionalizma i empirizma religiji (i naročito njenoj instituciji - crkvi) odriče se pravo upravljanja svetovnim poslovima, naročito poslovima države i duhovnim delatnostima (nauka, obrazovanje, ideologija...). Međutim, racionalno odbijanje religije u novovekovnoj filozofskoj evropskoj tradiciji bilo je, pre svega, stav racionalne skepse, a u varijanti komunističke ideologije, to je odnos neprijateljstva prema drugom idejnom sistemu. "Mi ćemo uvek propovedati naučni pogled na svet boreći se protiv nedoslednosti nekakvih 'hrišćana' /.../, ali to nikako ne znači, što bi se desilo podizanjem religijskog pitanja na prvo mesto, koje mu nikako ne pripada, mrvljenje snaga stvarne revolucionarne, ekonomske i političke borbe radi trećerazrednih mišljenja ili buncanja koja brzo gube svaki politički značaj i bivaju brzo odbačena u skladište starudija samim hodom ekonomskog razvoja."¹²³⁾ Ispostavilo se, u stvari, da se radi o sukobu dveju dogmi, zasnovanih na *veri* i svoje premise: komunističke i crkveno-institucionalne.¹²⁴⁾

U ovo vreme populističkih ratova vidimo na delu obraćenje od osnovnih verskih postulata i hrišćana i muslimana. Zar nije

neprekoračiva poruka apostola Pavla: "Nema tu Jevrejina ni Grka, nema roba ni gospodara, nema muškoga roda ni ženskoga; jer ste vi svi jedno u Hristu Isusu."¹²⁶⁾ I zar nije nezaobilazna zapovest iz Kur'ana časnog: "Nemojte grditi one koje oni mimo Boga mole, pa da oni grde Boga iz neprijateljstva, ne znajući."¹²⁶⁾ Tako smo Mi ukrasili svakom narodu njegovo djelo. Zatim (slijedi) njihov povratak njihovom Gospodaru, pa će ih on obavijestiti o onome što su radili."¹²⁷⁾

Sada kada se sa užasnim treskom urušava u sebe režim zasnovan na ideološkoj dogmi, kada ne postoje građanske institucije, opasnom prazninom zjapi prazan ideološki prostor. U taj prostor se smeštaju agresivne ideje o nacionalnom ekskluzivizmu, zasnovane na nejasnim tradicionalističkim premisama iz mitoloških predaja, nacionalnog romantizma, poetskih i pastoralnih kolektivnih slika. To je, očigledno, i plodno tle za novo (bojim se, neautentično) ukorenjenje religijskih institucija za štedro podržavanje samo *svog* etnosa, ne "izneveravajući" ga, ali izneveravanjem temeljnih postulata svoje prve ideje. "Crkva isto toliko pripada *pobedi* antihrišćanskoga duha koliko moderna država i moderni nacionalizam... Crkva je varvariziranje hrišćanstva."¹²⁸⁾ Da li je krvava laboratorija balkanske sadašnjice potvrda ove sumorne Ničeove misli?

2. *O kulturi i politici.* Odnos prema kulturi je uspostavljen prema načelu neizostavne afirmacije datog poretka stvari. Ili, kako kaže Ralf Darendorf (Ralf Dahrendorf), "čini se da se čovek raspada na ono što treba da bude samo sredstvo, a ne svrha, o smislu da i ne govorimo!"¹²⁹⁾ Kulturi nije priznavano pravo na autohtonost. Naravno, prema, tada vladajućem, ideološkom samorazumevanju nije se moglo prihvatiti da su totalitarna svest i praksa, njome uspostavljena, u najširem smislu, samo, među mnogim drugim, dimenzije kulture, shvaćene kao generalni stav ljudske egzistencije. Takva svest je i relik, ali, često i novum jedne epohe. Sa pravom možemo misliti o "odgovornosti" kulture za kreiranje one stvarnosti koju nazivamo rušilačkom. Kultura jeste i samodestruktivna. Gradeći, istovremeno traga i za načinima razgradnje. "Socijalna efikasnost umetnosti, njena funkcija kao produktivnog faktora društva, barem je evidentna tamo gde ona postaje proizvođač nemira, obnove i prevrata i predstavlja sile koje negiraju postojeći poredak i zastrašuju ga destrukcijom.

Međutim, umetnost očigledno služi i pacifikaciji, stabilnosti postojeće situacije i nivelaciji eksplozivnih kontrasta.¹³⁰⁾

U Kolakovskog (Leszek Kolakowski) se nalazi fino grančenje dvaju termina o kojima kolokvijalno znamo da su sinonimni.¹³¹⁾ Reč je o despotiji i totalitarnosti kao polarizovanim suštinama. Ma kako teška bila, despotska vlast poštuje pravni sistem, naravno, vrlo restriktivan. U totalitarnim sistemima fikcija reguliše stvarnost i njome se formulišu principi društvene zajednice. U ovom slučaju, fikcija nije ništa drugo do predstava vlastodržca (kolektivnog ili pojedinca) o poretku stvari. Ona nije nikakvom drugom spoznajom korigovana, pa je, prema tome, nužno, volontaristička. O tom voluntarizmu rečito govori znani referat Andreja Aleksandroviča Ždanova (1946. godine) povodom "idejnih skretanja" u lenjingradskim časopisima "Zvezda" i "Lenjingrad", onda kada su objavljeni tekstovi satiričara Mihaila Zoščenka i stihovi Ane Ahmatove: "Neki naši književnici počeli su da smatraju sebe ne učiteljima, nego učenicima buržoasko-malogradanskih literatura, počeli su da zauzimaju stav metanisanja i klanjanja pred stranom malogradanskom književnošću. *Da li priliči nama, sovjetskim patriotima, takvo metanisanje, nama koji smo izgradili sovjetski poredak, sto puta viši i bolji od ma kog buržoaskog poretka* (kurziv - ĐJ)? Da li priliči našoj naprednoj sovjetskoj književnosti, najrevolucionarnijoj književnosti na svetu, to metanisanje pred ograničenom malogradansko-buržoaskom književnošću Zapada?"¹³²⁾ Nepoželjno je postojanje bilo kakvog dosledno organizovanog sistema mišljenja ili kulturnog delanja, jer svojom strukturom postaje imanentna kritika haotične promenljivosti vlastodršćeve uobrazilje. Vlast koja može sve, "ako to dovoljno jako želi" u stanju je da podržava i naučnu alhemiju, jer ova prihvata njen voluntarizam kao aksiom. Zato Lisenko postaje "heroj" nauke, jer tvrdi, i uz to "dokazuje" da narandže mogu da zru i u Sibiru, kao rezultat "napretka" supremantne sovjetske nauke. Ali je, zato, nasuprot tome, na delu negiranje atomske fizike ili psihoanalize, kao "buržaskih" nauka.

Politička elita ne dopušta ni bilo kakvo kulturno samoodređenje klase ili nacije koje nominalno predstavlja (uz sve rezerve prema mogućnosti samorealizacije samo jedne klase ili samo jedne nacije). Poznata je tužna sudbina proletkulta u postrevolucionarnoj Rusiji. U drugom slučaju (na drugom geografskom

prostoru), znano je "dobrovoljno gašenje" klasa u ime amorfnog shvaćenog pojma nacije, a u okrilju nacionalsocijalističke ideologije. Kultura je, dakle, svedena na njenu propagandnu dimenziju, iako se naziv "kultura" ("klasna" ili "nacionalna") piše velikim slovom. U metežu gladi, smrti, terora proglašeno je nastupanje komunizma u Staljinovoj Rusiji. Ili, u blažoj formi (i pri blažim oblicima terora i u podnošljivijoj oskudici) proglašeno je i ostvarenje realnog socijalizma u Brežnjevljevoj Rusiji. Nije daleko od istine misao da kontrolisana oskudica može biti i politički program. "Zato što je sit i biološki namiren građanin, sa nabijenim džepovima i širokim izborom potrošnih dobara, loš podanik oligarhijske države. Čovek koji se nažderao mesa ne haje za oglodane kosti političke doktrine. Fanatična odanost vladajućoj partiji lakše se stiče među materijalno bangavima. Na kraju, odanost i nekadanji patriotizam najlakše se održavaju kada je neprijatelj kobajagi pred vratima."¹³³⁾ Zadatak je kulture da dato (kao zadato) prikaže poželjnim i da ga imenuje istorijskom srećom. "Nužnost da se najveći deo društva duhovnim vežbama podstakne na odricanje koje nije uslovljeno neposredno spoljašnjom prirodom, nego klasnom organizacijom društva, daje ukupnim kulturnim predstavama toga doba ideološki karakter, koji stoji u nesrazmeri sa saznanjem mogućim na osnovu tehničkog razvitka."¹³⁴⁾ Zato je razgovor dveju seljanki na pijaci u Moskvi, koji sredinom tridesetih beleži Nadežda Mandeljštam, koliko apsurdan, toliko zastrašujuće svakodnevan. Naime, seljankama ne ide u glavu kakao ljudi u nazadnom kapitalizmu uopšte još žive, kada u Sovjetskoj Rusiji vlada nezapamćena glad.¹³⁵⁾

Umetnosti, koje promovišu totalitarne vlasti, bez dubljeg mišljenja klase, u jednom slučaju, ili bez dubljeg mišljenja nacije, u drugom (iako se ove kategorije u odnosnim sistemima smatraju politički konstitutivnim), na istovetan način prikazuju stamenost, mišićavo telo u naponu, ozbiljnu zagledanost u budućnost - i kod savremenog tevtonskog ratnika, čuvara narodne i ritterske tradicije, i kod proletera, branioca ideje "budućnosti". Nigde znaka ljudske prolaznosti, umora i brige, jer simbol ne priznaje "subjektivne slabosti". Trivijalno treba da postane esencijalno. "Stoga često puta i totalitarni sistemi pokazuju veliku sklonost trivijanim romanima, i to ne samo zbog toga što se preko njih mogla lako voditi politička propaganda, nego jer je trivijalni roman vrlo

pogodno sredstvo za stvaranje i predgaj čovjeka u pokornog podložnika.¹³⁶⁾ Tako u sterilni, ispražnjeni svet "vođa" unosi sadržaje prema vlastitom shvatanju oportuniteta. Prostor je dovoljno širok (ispražnjen) da bezbolno primi nekoliko crta dijalektike, ideologiju Lebensrauma, nova lingvistička pravila, "šestovekovni junački" mit, nacionalni "suverenitet" osiromašenog naroda (kome je, ipak, više stalo do sigurnog obroka nego do "suvereniteta")... Svakako, vlastodržac ne zna onaj, za sva vremena važeći, monolog kralja Ričarda II, kojim on preispituje valjanost svoga kraljevskog dostojanstva:

"Za ime boga, sedimo, pričajmo

Žalosne priče o smrti kraljeva.

/.../

U šupljaj kruni smrtne glave kralja

Smrt ima dvor svoj. Tu sedi stara smrt,

Ruga se kraljevstvu, kezi raskoši,

Daje mu predaha da u kratkoj sceni

Kraljuje, straši, ubija, pogledom,

Ispunjava ga taštom sujetom

Da je telo naše - taj zid nam života -

Od tuča; a kad se zadovolji tim,

Probuši najzad malom čiodom

Zid njegovog zamka, i - zbogom, moj kralju!

/.../

Odbac'te poštovanje, običaj, pokornost,

Jer ste me dosad pogrešno gledali;

Kao i vi, živim od hleba, osećam glad i žeđ,

Znam za tugu, tražim sebi prijatelje.

Pa kad znam za sve to, zar sam onda kralj?"¹³⁷⁾

Prigovoriće neko: ako nauci i kulturi nije dozvoljena bilo kakava autonomna manifestacija, otkuda onda brzi razvoj nekih naučnih grana i perfekcija u izrazu nekih umetnosti upravo u totalitarnim sistemima? Uistinu, tehničke nauke doživljavaju nevideni prosperitet, ali ne i kritičke i filozofske discipline. Takođe su reproduktivne umetnosti, naročito muzika i one zasnovane na folklornoj tradiciji, okružene političkom pažnjom. Zauzvrat, politička blagonaklonost je uskraćena tragalačkim i inovativnim (kritičkim, upitnim) stremljenjima u umetnosti. "U Rusiji koja je kao zaostala zemlja spremna da prihvati progresitičku ideologiju

kao svoju novu religiju, u ime te ideologije odbacuje se umetnost kao umetnost, a ne samo umetnost radi umetnosti; s druge se strane moralizira protiv savremenog sveta na intelektualno plitak način onoga koji u progresu jedva da učestvuje, ili se traže mistički izlazi u apoteozu varvarstva.¹³⁸⁾ Očigledno, kriterijum je uspostavljen sa stanovišta poželjnog; jednostavnije, sa stanovišta bezopasnog; u suštini, sa stanovišta utilitarnog. Zato vlastodržac može lakonski da kaže da "jedan hemičar vredi više no sto filozofa" (Lenjin).

Operacionalizacijom tehničkih nauka podržava se postojeće ustrojstvo na efikasan način, jer politička moć nije u prefinjenoj duševnosti i minucioznom umovanju, već u obilju proizvodne mašinerije (pre svega razvojno-strateške i vojne, a na štetu robne proizvodnje za široko tržište). Uz to, fundamentalna istraživanja ne daju rezultate već sutradan, a autonomija filozofskog stava, sa stanovišta političkog autoriteta, postaje "neprihvatljiva". Skepsa je, pak, *condicio sine qua non* svake filozofske misli i svakog metodološkog postupka u fundamentalnim istraživanjima. Naravno, skepsa je kao državni neprijatelj N^{o1} prognana iz "savršene" države.¹³⁹⁾ Naravno, ne samo da se ne sme sumnjati u vladajuću ideološku koncepciju, ne sme se sumnjati ni u kreatora i nosioce ideologije. Javna ili "samorazumevajuća" zabrana je, takođe, podržana od "društva" svedenog na masu. Naročito u onim istorijskim uslovima kada se političkom vodi pripisuju harizmatičke osobine ("otac nacije", "oslobodilac", "radnički vođa", "veliki učitelj"...). "Većinom se obožavanje vođa koje živi u vođenima zadržava u prikrivenome stanju, tj. ono se očituje samo tankočutnome opažljivim znacima, kao tonom punim poštovanja kojim se izgovara ime obožavanoga, bezuvjetnošću kojom se slijedi njegova riječ, srdžbom kojom se odbacuje svaka sumnja u njega."¹⁴⁰⁾ U političkom smislu, ljude valja vaspitavati uz pomoć konstruisanih predstava o stvarnosti, prema dalekom odsjaju Platonovog saveta vaspitačima (vlastodršcima).¹⁴¹⁾

Od mnogostrukih formi umetničkog izražavanja, klasičnoj muzici u totalitarnom okruženju vlastodršci posvećuju posebnu pažnju, intuitivno osećajući ono što je Hegel (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) izrazio rečima: "/.../ od svih umetnosti muzika sadrži u sebi najviše mogućnosti da se oslobodi ne samo svakog stvarnog teksta, već takođe izražavanja ma koje određene

sadržine, da bi se zadovoljila samo nekim u sebi zatvorenim tokom poređenja, /.../ koja padaju u okvir čisto muzičkog područja tonova. Ali u tome slučaju muzika ostaje prazna, bez značenja, te pošto joj nedostaje glavna odlika svih umetnosti, naime duhovna sadržina i izraz, to se ona još ne može ubrojati u prave umetnosti".¹⁴²⁾ Ponos države postaju, dakle, Vagnerov festival u Bajrojt u i Boljšoj teatar.

3. *O političkom antiintelektualizmu.* Moramo ukazati na još jednu karakteristiku. Radi se o odbijanju civilizacijskih standarda, i shodno tome, antiintelektualizmu.¹⁴³⁾ Jedna od zajedničkih karakteristika totalitarnih društava je, upravo, antiintelektualizam, koji se i stihijno reprodukuje iz odgovarajućeg dela tradicije, ali i iz novih socijalnih procesa i različitih uticaja kojima je izloženo svako ovakvo društvo. Poznato je da totalitarno društvo zasniva svoju egzistenciju na totalnoj kontroli društva i svih aspekata socijalne dinamike. Kontrola je rezultat proklamacija o izgradnji nove društvene supstance. Izvodeći legitimitet iz projekcije novog, elita vlasti ne pristaje na bilo kakvo poređenje svojih "dostignuća" sa civilizacijskim dostignućima ostatka sveta. Jer, projekcija novog je, po aktuelnom ideološkom kriterijumu, neuporedivo sa postojećim, "prevazidenim". Ne samo to, pretpostavljeno poređenje upućuje ka analizi, sledstveno - ka kritici. Odbacivanje postojećeg, u ovom slučaju, nije odbacivanje statusa quo, već nepristajanje na ostvarene civilizacijske tekovine, u ime utopijskog konstrukta koji se ima uzeti za sasvim izvesnu budućnost. Budućnost prisilno postaje stvarnost, delujući na stvarnost ovde i sada i oblikujući je. Ukoliko je, sa druge strane, samokonstituisanje inteligencije izvedeno iz civilizacijskog habitusa (u najširem, antroploškom smislu), onda ona ne pripada nikakvom posebnom ideološkom supstratu. A, prema samorazumevanju vladajućeg sloja i njegovom mnjenju o državnom razlogu i sopsstvenoj ideologiji, kojoj su (prema istom mnjenju) sve druge ideologije suprotstavljene (na stranu to što se ne priznaje da osim ideologije postoje i drugi oblici duhovnosti, a ako se čak i prizna njihovo postojanje, onda nisu vredni političke pažnje) transcendentija inteligencije nikako ne može biti shvaćena. Usmerenost ka transcendentnom ideološki je shvaćena samo kao pripadnost nečemu "drugom", neprijateljskom. Inteligencija pripada nečemu izvan državnih međa, pa joj je onda tamo i mesto. Na delu je

pervertirano shvatanje da je ono što je drugačije neprijateljski suprotstavljeno i tuđe. A ono što je "neprijateljsko" i "tuđe", mora biti "prevaziđeno", tj. mora biti pobeđeno u borbi za "pravednu" stvar. U toj "borbi" važe posebna pravila: Kritika više nije kritika, već opstrukcija, "podmetanje klipova u točkove našeg razvoja"; mnogi teorijski sistemi više nisu teorijski sistemi već "dekadentni ostaci malogradanske buržoasko svesti" ili su, sada, "isprazne tvorevine" ako su "anacionalnog karaktera".

U konačnom ishodu, najefikasnija brana pred ovakvim "opasnostima" su nasilje i teror, kao i proizvodnja straha pred takvom pretnjom. Nasilje i teror nad inteligencijom valja upražnjavati ne kao sredstvo koje će neizostavno dovesti do promene stava inteligencije (mada se i to dešava), već radi blokiranja intelektualnosti kao društvene vrednosti. Strah, kao posledica terora, zatvara oči i uši pred svim idejama koje su izvan vladajućeg ideološkog korpusa i ukorenjuje socijalni mir u apatiju. Uz to, neprestano odjekuje poziv intelektualcu da se pridruži "grandioznoj izgradnji" Budućnosti, da pristupi ešelonu "poštene", "nacionalnosvesne" inteligencije. Apologija i poštenje, servilnost i moralnost postaju sinonimi, a kritičko mišljenje, dugotrajno tražanje za teorijskim stavom, i sve to obavijeno metodološkom sumnjom, ukazuju na "prevrtljivost intelektualaca, u koje se ne može imati poverenje". To je tako jer su vlasnici istine politička partija, elita, grupa na vlasti koje su se, po diktatu "spoznate nužnosti" stavile na čelo Pokreta. Drugačije mišljenje je nužno "suprotstavljeno" istini (koja je uvek "jedna") i "istorijskom" procesu, te je ono glas iz "ropotarnice istorije" ili "kuhinje nacionalnih izdajica". Iz toga proizilazi stvarno nepoverenje u inteligenciju, jer dobar deo intelektualaca ne pristaje na sopstvenu političku instrumentalizaciju. Oni su pod sumnjom zato što "ne učestvuju". O podobnosti raznih slojeva za revoluciju Lenjin piše: "/.../ revolucionarne snage = proletarijat i seljaštvo(seljaštvo, kao glavni predstavnik revolucionarne sitne buržoazije; *ništavnost* revolucionarnog značaja inteligencije (kurziv - DJ))."¹⁻¹⁻¹

U stalnoj potrebi za sticanje legitimnosti, tj. za učvršćivanje postojećeg poretka, političke elite se oslanjaju na institucionalizovanu kulturu i nauku. Ali, pokušaj sticanja legitimiteta vlasti preko kulture i nauke, kao njenih medija, izgleda dvostruko problematičan.

Pre no što kažemo ponešto o samom problemu, potrebno je ukazati na činjenicu da su kultura i politika (tj. vlast) češće nego što na prvi pogled izgleda, u nerazdruživom braku. Ma kako se obrazlagala, organska čak, različitost kulture i politike, pa onda i apsolutna bipolarnost ovih delatnosti, u stvarnosti je ovaj odnos uspostavljen mnogo manje poetski, mnogo manje teatralno. Uostalom, priroda kulture, svakako, nije devičanska. Pouke istorije su isuviše očigledne. Teško da bi bilo koja vlast bila uspostavljena bez imprimatura ljudi koji se bave kulturom, umetnošću ili naukom. Nema vlasti bez legitimacije. Bilo kakve - božanske, po prirodnom pravu, građanske, po pravu na pobunu, prema etničkom identitetu, nasledne... Legitimacija podrazumeva, dalje, artikulaciju. Ljudi od vlasti, po pravilu, nisu vični tom poslu. Ali, vični su ljudi od kulture i od nauke. Naročito oni koji ljube vlastodržačke skute. Tako se jezikom kulture obrazlažu interesi pretendenta na vlast ili posednika vlasti kao opšteljudsko dobro i potreba. Dokaza ovoj tvrdnji ima dovoljno. Uostalom, nisu li, do nedavno, i neke naše institucije od nacionalnog značaja podastirale svoj veliki ugled političkom interesu? Sada, kao da se, pomalo, stide toga, pa posle ratne kalvarije "dosledno" objavljuju svoju neutralnost. No, to nije neobično. Često i na drugim krajevima sveta institucije koje se bave poslovima kulture štedro daju blagoslov onima koji imaju vlast - i kesu u svojim rukama.

U čemu je, dakle, dvostruka problematičnost sadašnjeg stanja u kulturi?

a) Kako sada stvari stoje, naša kultura za svojom budućnošću traga kopanjem po prošlosti. Iz razložno nastale svesti da društvo, igrom istorijskih okolnosti, već pola veka živi u stanju samozaborava i negacije sopstvenog identiteta, naša se kultura (zvanična, pre svega) brzopleto i nemušto osvrće unazad, ne bi li u onome što je bilo našla izgubljeno i sigurno uporište. Međutim, postoji jedna nevolja sa reminiscencijama. Nasilnim dovlačenjem prošlosti u sadašnjost, kulturni delatnici, kao kakvi okultisti, umrtvljuju socijalni dinamizam i kulturni vitalitet. Podsetimo se tužnog kraja onih ideologija čiji je hod bio obeležen prevashodno prošlošću i minulim "vrednostima". Ovaj vek je označen takvim političkim nazorima. Oduševljeni veličinom ritterske tradicije, Nemci su stvorili industriju smrti i kao rezultat doživeli požar nad Drezdenom i Berlinom. Verujući u božanske moći cara-bačuške -

genseka Rusi su u, još nerazjašnjenom kolopletu pravoslavlja i komunizma, doglavinjali do predvorja nezapamćene gladi i samodestrukcije svake vrste. Prihativši pravo na pljačku svakoga nad svakim, kao vrhovno tradicionalno dobro liberalnog kapitalizma, Amerikanci su svojevremeno doživeli nevideni slom berze, potom i nevolje nacionalnih razmera, koje će generacije zadržati u kolektivnom pamćenju. Slično se dešava i na jugoslovenskom prostoru. Nastupilo je vreme obožavanja starih simbola i vrednosti, no ne kao dragocene zaostavštine, već kao jedinih putokaza i načela za organizaciju sadašnjosti i projektovanje budućnosti.

b) A druga nevolja, o kojoj valja progovoriti, povezana je sa maločas rečenim problemom. - I njegova je posledica. Naime, zagledanost u naš minuli mikroprostor podrazumeva provincijsku neosetljivost za drugo, što se nalazi mimo nacionalnog, državnog, tradicionalnog... vidokruga. Pa tako, u nekritičkom veličanju tekovina nastalih na sopstvenom tlu obnevideloj kulturi postaju neuhvatljivim kulturne činjenice drugih naroda i drugih ljudi. Neupitno samoobožavanje, ne dozvoljava mogućnost kulturne komunikacije, kritike, samoprovere u susretu sa drugim i drugojačijim kulturnim vrednostima. Zatvorenost, zatim, čini jedan kulturni sistem nepokretnim, ustajalim i neotpornim. Ako se, dakle, strah od svega drugačijeg uzima za osnovu kulturnog delanja onda netrpeljivost i mrzovolja jesu jedina "odbrana" od "neprijatelja i nametljivaca" sa drugih geografskih prostora. Netrpeljivost i mrzovolja postaju kulturne činjenice.

Beleške:

- 1/ Milan Župančić, Lokalna zajednica u sociološkoj perspektivi, Sociologija sela, 77/1978, str. 118.
  - 2/ Ferdinand Tonnies, Gemeinschaft and Gesellschaft, Harper and Row, New York, 1963, str. 65.
Vidi: Herbert Marcuze, Sovjetski marksizam, Globus, Zagreb, 1983, str. 217.
  - 3/ Ferdinand Tonnies, naved. delo, str. 78.
  - 4/ J. Bensman, B. Rosenberg, Mass, class and Bureaucracy, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1963, str. 182.
  - 5/ Ferid Muhić, Kriza i duh vremena, Treći program. Radio Beograd, 70/1986, str. 55-56.
  - 6/ Isto.
  - 7/ D. A. Hobbs, S. J. Blank, Sociology and the Experience - 2 ed., John Wiley and Sons inc, New York, Shishester, Brisbane, Toronto, 1978, str. 147.
  - 8/ R. A. Nisbet, The Social Bond, Alfred Knopf, New York, 1970, str. 106.
  - 9/ Aleksa Dilas, Osparavana zemlja. Književne novine, Beograd, 1990, str. 19. i dalje str. 19-33.
  - 10/ Jovan Erdeljanović, Što su Srbi, Hrvati i Slovenci, Jubil. zbornik SHS I. 1928, str. 9. u: Vladimir Dvorniković, Karakterologija Jugoslovena, Geca Kon A.D., Beograd, 1939, str. 268.
  - 11/ Publius Naso Ovidius, Ars amatoria, 3, 387, u: Ante Romac, Minerva, florilegium sententiarum Latinarum, Latina et Graeca, Kaptol, Zagreb, 1988, str. 300.
  - 12/ Herman Vendel, Borba Jugoslovena za slobodu i jedinstvo, Narodna prosveta, bez godine izdanja, Beograd, fototipsko izdanje, Srempublik, Beograd, str. 13.
  - 13/ Marijan Korošić, Jugoslavenska kriza. Naprijed i Ekonomski institut, Zagreb, 1989, str. 30.
  - 14/ Vladimir Dvorniković, Karakterologija Jugoslovena, Geca Kon, A.D. Beograd, 1939, str. 317-318.
  - 15/ vidi: Aleksa Dilas, naved. delo, str. 56-57.
  - 16/ Izraz Leopolda fon Rankea u njegovoj knjizi: Die Serbische Revolution (1829).
  - 17/ V. Katunarić, Uoči novih etnopolitičkih raskola: Hrvatska i Bosna i Hercegovina, Sociologija, 3/91, str. 373.
  - 18/ Miroslav Krleža, Teze za jednu diskusiju iz 1936. godine u knjizi Deset krvavih godina, Zora, Zagreb, 1971. u: Kulturni radnik, 6/1981, str. 155-156.
- Zanimljivi su i drugi navodi iz istog teksta. "Narodnost, to su uspomene. /.../ To su žene, majke, pjesme u djetinjstvu, krave, pase, livade /.../, patrijarhalno stanje na lirskoj mjesecini, a nikako dosadni argumenti /.../, da je ova lirika zamaskirana laž teške i ozbiljne životne stvarnosti, koja se zove bijeda. /.../ to su popularna izdanja bezbrojnih naših matrica i zadruga, koja počinju da stižu u vitrine poluobrazovanih u provincijama, i da tamo bude velike iluzije o hrvatskim i srpskim kraljevima /.../, o velikoj i slavnoj, carskoj, makedonskoj, bizantskoj, karoliškoj prošlosti, to su čitanke, loše diletantske pjesme koje svi znamo naizust i koje su nas, osim Zinaj-Jovinih pjesama, povele krivim putem nacionalnih obmana, na srpskoj i na hrvatskoj strani, u očiti raskorak podjednako."

Isto, str. 158.

Krležina tvrdnja da Srbi i Hrvati govore jednim jezikom je, ustvari, naučno fundirana činjenica sa lingvističkog i sociolingvističkog stanovišta. Političkim diktatom nedavno usvojeni nazivi u Hrvatskoj - hrvatski jezik, a u Srbiji - srpski jezik, predstavljaju nasilje nad jezikom i kulturom. Tamo gde se radi o varijantnim jezičkim razlikama jednog standardnog jezika, novi ideolozi nalaze novi način nasilnih podela, tvrdeći da se radi o dva sasvim različita jezika. Dokazano naučno stanovište o ovome je odveć poznato. Prema tome, jezičke varijante nikako se ne mogu uzeti kao nešto što je u toj meri divergentno da formira dva različita jezika. "U zajedničkom komunikacijskom i jezičkom prostoru, kakav nesumnjivo predstavlja hrvatskosrpsko govorno područje u Jugoslaviji, ovladavanje standardnim oblikom jezika, koje je preduvjet za realno i efikasno sudjelovanje u javnoj komunikaciji, mora obuhvatiti i znanje o varijantnoj razlikosti."

Dubravko Škiljan, Percepcija varijantnosti hrvatskog ili srpskog jezika, *Kulturni radnik*, 6/1989, str. 105.

19/ Spiro Asper, Faze novije hrvatske književnosti do rata, *Nova literatura*, 7-8/1929, str. 185-186.

"Historizam s patriotskim idealizovanjem prošlosti obilježje hrvatskoga romantizma. Naš je romantizam, ukratko, mnogo siromašniji od zapadno-evropskog."

Isto, str. 186.

20/ Upozorićemo čitaoca da je još u vreme evropske renesansne oživele, naravno humanistička i romantična ilirska ideja u našim krajevima, posebno u hrvatskoj književnosti. "Kao što je kod Talijana slava staroga Rima, a kod njemačkih humanista otkriće Tacitove 'Germanije' uvelike probudilo ponos na djedove, tako se i kod nas već u ovo doba zguščuju pojmovi o 'Iliriji' i 'Slovinstvu' kao narodu koji slavne prošlosti, koji zaprema ogromnu površinu svijeta. Sve se to javlja već kod Ilije Crijevića, kad u jednom govoru ističe veličinu Ilirije, ali napose kod dominikanca Vicku Pribonjevića u govoru *De origine successibusque Slavorum* (Mleci, 1632), što ga je 1525. izrekao pred svojim hvarskim sugrađanima: *Verum quia Dalmata et proinde Illyrius, ac demum Slavus coram Slavis de Slavorum fortunis sermonem habere statui.*"

Mihovil Komba, Povijest hrvatske književnosti do preporoda, *Matica Hrvatska*, Zagreb, 1961, str. 79.

21/ Francuska revolucija je proglasila načelo koje označava kraj feudalizma geslom *Il n'y a plus de sujets* ("Nema više podanika"). Građanin je postao slobodan, solidaran i jednak sa drugim građanima. Naravno, ova istorijski nova sloboda, solidarnost i jednakost nije bila bez novih napetosti. Ali je feudalno društvo, koje nije poznavalo kategorije ljudskih prava, kako pojedinačnih, tako ni kolektivnih, ni pravo na slobodu inicijative ustupilo mesto društvenom obliku kompleksnijih karakteristika. Za građansko društvo je karakteristična slobodna konkurencija, pravo na svojinu i na privatni interes. Građansko društvo je zato postojbina liberalizma, građanskog prava, političkih sloboda i prava građana. Uzrok revolucije je bila sve veća napetost između naraslih moći buržoazije (dominantne grupe u okviru trećeg staleža) i feudalnog uredjenja koje je kočilo privredno ekspanziju. Povod je bila, pak, nesposobnost vrhova apsolutističke feudalne monarhije da savlada finansijsku krizu. Zbog toga je kralj Luj XVI morao da sazove skoro dva veka zapostavljenu Skupštinu staleža, koja se sastojala iz tri grupe - predstavnika plemstva, sveštenstva i trećeg staleža (u kome

je buržoazija bila dominantna, ali je siromašno seljaštvo bilo daleko najbrojniji deo).

"Sieyes je dobro uočio važnost trećeg staleža potkraj starog društvenog poretka u svojoj glasovitoj brošuri 1789. godine - *Šta je treći stalež?* Na to pitanje on odgovara: *Sve. On u prvom poglavlju pokazuje da je treći stalež cjelokupna nacija.*"

Albert Soboul, Francuska revolucija, Naprijed, Zagreb, 1989, str. 27.

"Liberterska ideologija nastoji da izvrši preokret u shvatanju suverenosti, tj. najviše moći, kako bi sprečila da se sloboda zloupotrebi i izvitoperi u ugnjetačku moć. Umesto suverenosti jedne apstraktne države treba da stupi suverenost pojedinca, malih kolektiviteta ili teritorija, suverenost *asocijacija*. Liberterski pokret hoće da bude alternativa kako konzervativnom liberalizmu tako i autoritarnom socijalizmu."

Ljubomir Tadić, Sebičnost kao sloboda, Delo, 6/1970, str. 719.

22/ Jugoslavija 1918-1988, Statistički godišnjak, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989, str. 38-39.

23/ Isto, str. 30.

24/ Bolchaya Sovetskaya Enciklopeija, 1-65, Moskva, OGIZ RSFSR, 1926-47, tom 47.

25/ Josif Staljin, Govor apsolutima Više vojne akademije Crvene armije održan u Kremaljskom dvoru (4. svibnja 1935. godine) u: Pitanja Lenjinizma, str. 538.

26/ Lešek Kolakovski, Glavni tokovi marksizma, knj. 1, str. 80.

27/ Georg V. F. Hegel, Fenomenologija duha, BIGZ, Beograd, 1979, str. 393-394.

28/ Isto, str. 461.

29/ Theodor Adorno, Tri studije o Hegelu, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, str. 79.

30/ Georg Lukacs, Povijest i klasna svijest, Naprijed, Zagreb, 1977, str. 83.

31/ Henri Lefebvre, Kritika svakidašnjeg života, Naprijed, Zagreb, 1988, str. 356.

32/ Georg W. F. Hegel, Filozofija povijesti, Naprijed, Zagreb, 1966, str. 65.

"Država tek dovodi neki sadržaj koji je ne samo podesan za prozu povijesti, nego nju samu proizvodi zajedno sa njome. Zajednica koja se učvršćuje, uzdiže do države zahtijeva umjesto samo subjektivnih zapovijedi vladanja, koje dostaju za potrebu momenta, opća i općenito-vrijedna odredcnja, pa proizvodi time isto tako kazivanje kao i interes razumnih, u sebi određenih i u svojim rezultatima trajnih djela i događaja."

Isto.

33/ D. Howard, Hermeneutika i kritička teorija: prosvjetiteljstvo kao političko, Filozof. istraživanje, 18/1986, str.650.

34/ Karl Marks, Osamnaesti brimer Luja Bonaparte, Prosveta-BIGZ, Beograd, 1977, str. 9.

Nekoliko redova dalje Marks piše: "I upravo kad izgleda da su zauzeti time da sebe i stvari preokrenu, da stvore nešto čega još nije bilo, upravo u takvim epohama revolucionarne krize oni bojažljivo prozivaju u svoju službu duhove prošlosti, pozajmljuju od njih imena, bojne parole, kostime, da bi, prurušeni u to prečlasno ruho i pomoću tog pozajmljenog jezika, izveli novi svetskoistorijski

prizor. Tako se Luter maskirao kao apostol Pavle, revolucija 1789. do 1814. zaodevala se naizmenično kao Rimska Republika i Rimsko Carstvo, /.../ Ceo jedan narod koji veruje da je revolucijom dao sebi ubrzanu snagu kretanja, odjednom se nalazi vraćen u minulu epohu, a da ne bi bilo nikakve sumnje u povratak na staro, ponovo ustaju stari datumi, staro računanje vremena, stara imena, stari edikti, /.../ i stari žbiri."

Isto. str. 9-11.

35/ Karl Marks, Beda filozofije, Kultura, Beograd, 1964, str. 94.

36/ Isto, str. 87.

"/.../ proizvodnja uopće jest apstrakcija, ali razumna apstrakcija ukoliko stvarno ističe, fiksira ono zajedničko /.../."

Karl Marx-Friedrich Engels, Osnovi kritike političke ekonomije, MED, knj. 19, 1979, str. 6.

37/ Georg Lukacs, Povijest i klasna svijest, str. 63.

"Svetskoistorijski značaj Hegelovog prilagođavanja ogledao se upravo u činjenici da je shvatio /.../ revolucionarni razvoj buržoazije kao jedinstven proces, u kome su revolucionarni teror isto kao i termidor i Napoleon bili nužne faze. Herojski period revolucionarne buržoazije postao je za Hegela /.../ nepovratna prošlost, ali prošlost koja je bila apsolutno nužna za pojavu neherojske faze koju danas smatramo progresivnom."

Georg Lukacs, Helderlin's Hyperion, u: Goethe and his Age, London, 1968, str. 137-9, u: Mihael Levi, Lukač i staljinizam, Treći program, Radio Beograd, 29/1976, str. 345.

38/ Vidi: Miloje Petrović, Totalitet u službi politike, Pregled, 6-7/1991, Sarajevo, str. 400-418.

39/ Ernst Bloch, Aktualitet i utopija, Filozofija, Beograd, XV/1971, br. 2-3.

40/ Karl Marx, Marx Josephu Weydemeyeru, u: K. Marx - F. Engels, Dela (MED), knj. 35. Prosveta, Beograd, 1979, str. 463.

41/ Karl Marx, Friedrich Engels, Manifest komunističke partije, MED, knj. 7, str. 389-390.

42/ V.I. Lenin, Čto delat, PSS, knj. 6. str. 127.

"/.../ Iako ovaj sintagmatski spoj (diktatura proletarijata) praktično i nije razjašnjen kod Marksa, on se uistinu može shvatiti u najmanje dva suprotstavljena značenja. Najpre, kao vlast radničke klase, odnosno proletarijata, a onda i kao vlast u ime proletarijata. Lenjin je, nesumnjivo, uzeo u obzir oba značenja, s tim što je prvo formulisao pre nego što je sa uspehom izvršena oktobarska revolucija, a drugo branio i razvijao nakon osvajanja vlasti."

Ferid Muhić, rasprava za okruglim stolom: Da li je socijalizam moguć, povodom knjiga Svetozara Stojanovića: Geschichte und Parteibewusstsein (Istorija i partijska svest) i Od marksizma do etatizma sa ljudskim licem, u: Gledišta, 9-10/1988, str. 75.

43/ Josif Staljin, naved. delo, str. 74.

44/ Josif Staljin, Govor na Prvom Svesaveznom savetovanju stahanovaca (17. studenoga 1935), u: Pitanja lenjinizma, str. 550.

45/ J. V. Staljin, Anarhizam ili socijalizam?, u: Djela, knj. 1, Kultura, Zagreb, str. 314.

"To znači također i to da će tamo (u socijalizmu - DJ) zajedno s eksploatacijom biti uništena robna proizvodnja i kupoprodaja, i zato tamo neće biti mjesta za kupce i prodavce radne snage, /.../ - tamo će biti samo slobodni

trudbenici. /.../Jasno je /.../ da će buduća proizvodnja biti socijalistički organizirana, visoko razvijena proizvodnja, koja će voditi računa o potrebama društva /.../ Najzad, očigledno je da slobodni i drugarski rad mora povući za sobom isto tako drugarstvo i potpuno zadovoljavanje svih potreba u budućem socijalističkom društvu."

Isto, str. 313-315.

46/ V. I. Lenjin, Nacionalno pitanje u našem programu, "Iskra" od 15.VII 1903, Dela, knj. 6, Beograd, 1973, s.318-319.

47/ V. I. Lenin, O demokratizme i socijalističeskom karaktere Sovetskoy vlasti, Folkets Dagblad Politiken, 152/1918, u: PSS, knj. 36, 1977, str. 483.

48/ Karl Poper, Beda istoricizma, u: Kritika kolektivizmu. Liberalna misao o socijalizmu (Dž. St. Mil, M. Veber, F. F. Hajek, K. Poper, K. Polanji), Filip Višnjić, Beograd, 1988, str. 193.

Popper, dalje, piše: "I jedan i drugi su nezadovoljni 'krparenjem pojedinačnih slučajeva' i 'opštom zbrkom': oni žele da primene mnogo radikalnije metode. Čini se da i na zastupnike istoricizma i naš utopiste iskustvo o društvenim promenama ostavlja dubok utisak, a ponekad ih čak istinski uzbuđuje (to je ono iskustvo koje je često zastrašujuće i koje ponekad opisuju kao 'društveni slom'). U skladu s tim, i jedni i drugi te promene pokušavaju da racionalizuju, prvi pomoću predviđanja toka društvenog razvoja, a drugi odlučnim tvrdjenjem da određena promena mora u potpunosti biti kontrolisana (kurziv - DJ), ili čak sprečena. Kontrola mora da bude potpuna, jer ukoliko bilo koja sfera društvenog života ne bi bila kontrolisana na takav način, postojala bi opasnost da se u njoj prikriju opasne snage koje bi mogle dovesti do nepredviđenih promena."

Isto, str.

49/ Louis Fischer, Lenjinov život, knj. 2, Globus, Zagreb, 1985, str. 116.

50/ V. I. Lenin, Shag vpered, dva shaga nazad - Krizis v nashey partii, objavljeno 1904, PSS, k. 8, 1979, str.400.

51/ Isto, str. 403-404.

52/ "Boljševici su bili oni koji su ih ohrabрили da preuzmu zemljoposjednička imanja i podijele ih međusobno; 'komunisti' su bili oni koji su im sada (za trajanja ratnog komunizma) htjeli oduzeti zemlju i organizirati ih u zadruge, što je bilo odvratno većini."

R. C. Tucker, Između Lenjina i Staljina: kulturološka analiza, Filozofska istraživanja, 18/1986, str. 829.

53/ Vesna Pešić, Socijalizam i modernizacija: otpori promeni i mehanizmi zaustavljanja društvenog razvoja, u: Deformacije i granice društvenog razvitka - Prilozi sociološkoj teoriji, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1989, str. 134.

54/ Frank Tannenbaum, The Labor Movement, New York, 1921, str. 64- 65, u: Voren Sasman, Kultura kao istorija, Rad, Beograd, 1987, str. 143.

55/ Zanimljivo je šta je o revolucionarnoj masi pisao jedan nesumnjivi levičar: "Gospoda narodni komesari savršeno ne mere za činjenicu kao što je ova: kada oni izriču parole o 'socijalnoj' revoluciji, duhovno i fizički izmučeni narod prevodi te parole na jezik nekoliko svojih prostih reči:

- Razbijaj, otimaj, ruši..."

Maksim Gorki, Neugodne misli, Filip Višnjić, Beograd, 1987, str. 126.

56/ Gustave Le Bon, *Psychologie des foules*, Presses Universitaires de France, Vendme-Paris, 1983, str. 2.

Kada Le Bon govori o tome da je psihologija gomile obeležila "današnji vek", misli prevashodno na XIX vek. Za XX vek to važi takode. Uostalom, Le Bonova knjiga se pojavila 1895, u osvit dugog perioda kolektivističkih ideologija i režima.

57/ Karl Jaspers, *Opšta psihopatologija*, Prosveta, Beograd, 1990. str. 691.

"Snage mase, iskorišćene kao sredstvo, mogu se izmacci i savladati i onoga ko ih je podigao ukoliko ovaj, kao hipnotizer, potpuno ne gospodari prisustvom duha i sugestivnim sredstvima."

Isto.

58/ Žorž Gurvič, *Savremeni poziv sociologije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965, str. 169.

59/ Nikola Milošević, *Marksizam i jezuitizam*, Izdavači: N. Milošević, Z. Aćin, S. Mašić, Beograd, 1986, str. 83.

60/ V. I. Lenin, PSS, knj. 6, Moskva, 1979, str. 127.

61/ Leo Levental, *Individuum i teror*, Delo, 1987, str. 43.

62/ Ljubomir Tadić, *Nauka o politici*, Rad, Beograd, 1988, str. 154.

63/ Niccolo Machiavelli, *Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija*, u: *Izabrano djelo*, knj. 1. Delo, Ljubljana - Globus, Zagreb, 1985, str. 180.

64/ Volf Oslis, *Odgajanje svinja sa krilima - Onaj ko Istočnoj Evropi misli dobro, trenutno mora da joj prizna smanjenu uračunljivost*, *Borba*, 24.3.1992, str. 18.

On zatim kaže: "Nastojalo se da se ideal XIX veka, nacionalna država, spoji sa socijalističkim idealom, razvojem nove nacije. To nije moglo da uspe, budući da je svaka jugoslovenska republika pre svega stvorila svoju nacionalnu inteligenciju, koja je svoje ciljeve definisala u jednom *predsocijalističkom, pred-demokratskom smislu* (kurziv - DJ)"

Isto.

65/ Stanko Cerović, *Mržnja iz strasti*, *Vreme*, 75, 30.3.1992, str. 24-26.

66/ Josip Županov, *Radnička klasa i društvena stabilnost*, *Kulturni radnik*, Zagreb, 5/1985, str. 1-2.

67/ Diskusija J. Županova za okruglim stolom: *Motivacija radnika za bolji rad u našoj zemlji*, *Ekonomika*, 1/1984, str. 52-53.

68/ Josip Županov, *Radnička klasa i društvena stabilnost*, str. 2-3.

69/ "Logika nacionalizma je samopobijajuća, uništenje društva je njegova cena."

Radmila Nakarada, *Akteri krize - kriza aktera*, *Sociologija*, 4/90, str. 411.

70/ Stanko Cerović, *naved. delo*, str. 26.

71/ P. Berger & H. Kellner, *Sociologija u novom ključu*, *Gradina*, Niš, 1991, str. 32.

72/ U vreme usvajanja amandmana na Ustav SFRJ krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina bile su izražene jake centrifugalne političke i privredne sile. To se naročito moglo videti iz tzv. "radničkih amandmana", iz kojih su, kasnije, nastali Ustav (1974) i Zakon o udruženom radu (1976).

73/ To se može videti i po mnogim sukobima, obračunima i aferama u partijskim i državnim vrhovima (Obračun na Brionima šezdesetih godina, "Cesna afera" u Sloveniji krajem iste decenije, Maspok u Hrvatskoj početkom sedamdesetih godina, obračun sa srpskim liberalima početkom i sredinom se-

damdesetih godina, nacionalizam u intelektualnim i partijskim krugovima posle Titove smrti...).

74/ Branko Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1984. str. 32-60.

Branko Horvat, *Jugoslavensko društvo u krizi*, Globus, Zagreb, 1985. str. 327-334.

75/ V. I. Lenin, *Gosudarstvo i revolucija*, PSS, knj. 33, Moskva, 1981, str. 87.

"Demokratija za ogromnu većinu naroda i ugnjetavanje silom, tj. isključenje iz demokratije, eksploatatora, ugnjetaca naroda - eto kako će se menjati demokratija u prelazu od kapitalizma ka komunizmu. /.../ Dakle: u kapitalističkom društvu imamo demokratiju okljaštrenu, bednu, lažnu, demokratiju samo za bogate, za manjinu. Diktatura proletarijata, period prelaza ka komunizmu, daće prvi put demokratiju za narod, za većinu, uporedo s nužnim ugnjetavanjem manjine (kurziv - DJ), eksploatatora."

Isto. str. 89-90.

76/ Josif Staljin, *O osnovama lenjinizma*, u: *Pitanja lenjinizma*, CDD, Zagreb, 1981, str. 28-39.

"Kraće rečeno: diktatura proletarijata jest zakonom neograničena i na nasilje oslonjena vladavina proletarijata nad buržoazijom, vladavina koja uživa simpatije i podršku radnih i eksploatisanih masa."

Isto, str. 33.

77/ Upotrebljavamo pojam *sistem* jer je bio preovlađujući kako u političkoj teoriji, tako i u političkoj praksi. Zvanično je odbijana formulacija da se radi o klasičnom tipu političke vlasti, jer vlašću "raspolaze" radnička klasa, nikako politički establishment, koji je samo medijator radničko-klasnih interesa. "Zadatak rukovodstva" je samo da dosledno ostvaruje "interese" vladajuće, tj. radničke klase. Otuda je bilo moguće govoriti samo o "političkom sistemu" čijem "razvoju i zaštiti" ono, tj. "političko rukovodstvo daje svoj puni doprinos", dakako, po "istorijskom" zadatku.

78/ "U delima onih koji danas promišljaju tu revoluciju (francuska revolucija - DJ), pri tom valja imati u vidu Firea (Furet) i Lefora (Lefort), skovana je jedna sintagma koja opisuje početni period francuske revolucije - 'divlja demokratija'. Mislim da je ta sintagma primenjiva i na ovu našu situaciju. To je period u kojem se tek pomaljavu ne samo okviri, regule u kojima demokratija deluje, već je to onaj period u kojem tek počinje proces učenja demokratije."

Ivan Vejvoda, *Intelektualci i politika*, Sociologija, 4/1990, str. 417.

79/ Tom Bottomore, naved. delo, str. 52-57.

80/ Vidi: Maks Veber, *Privreda i društvo*, knj. 2, Prosveta, Beograd, 1976, str. 483-498.

81/ Vidi: Brian Barry, *Sociologists, Economists and Democracy*, Collier-Macmillan Ltd, London, 1970, str. 14 i dalje.

82/ Povodom te "liberalizacije" Milan Kangrga je pre desetak godina pisao: "Nitko nikad u ovom našem tzv. socijalističkom kretanju poslije revolucije nijednom nije bio od strane 'nadležnih' napadnut, pozvan na odgovornost ili čak i najblaže kritiziran za to, što je pisao i mislio i publicirao u duhu Staljina i staljinizma (osim tzv. informbirovaca koji su se deklarirali za neposrednu politiku 'one druge strane')."

Milan Kangrga, *Bez građanskih sloboda - ni traga od socijalizma*, *Razgovor sa saradnicima Theorie, Theoria*, 1-2 /82, str. 91.

83/ Svetozar Stojanović, Sadašnja jugoslovenska kriza i perspektive, Sociologija, 2-3/1989, str. 486-487.

84/ Zagorka Golubović, Kriza identiteta jugoslovenskog društva, Filip Višnjić, Beograd, 1988, str. 223-248.

85/ Boris Kidrič, Ustavni zakon i naša privreda, Sabrana dela, knj. 7, 1952, str. 60 i 215, u: Zagorka Golubović, naved. delo, str. 225.

86/ "Mi zastupamo ideju o odumiranju države. Istovremeno zastupamo i ideju o jačanju diktature proletarijata, najmoćnije i najsnažnije državne vlasti koja je do danas postojala."

Josif V. Staljin, Doklad na XVI syezde Partii, Sochineniya, knj. 12, Moskva, 1949, str. 369.

87/ "Prvi koji je došao na misao da ogradi komad zemljišta i da kaže: 'ovo je moje' i koji je uz to našao dovoljno naivne ljude da mu to poveruju, bio je pravi osnivač građanskog društva. Koliko bi zločina, ratova i ubojstava, koliko nevolja i strahova uštedio ljudskom rodu onaj koji bi bio tada, iščupavši oznake i zatrpavši jarak, doviknuo svojim bližnjima: 'Ne slušajte tu varalicu, propali ste ako zaboravite da zemaljski plodovi pripadaju svima, a zemlja nikome!'"

Žan Žak Ruso, Rasprava o izvorima i osnovama nejednakosti među ljudima, u: Danko Grlić, Leksikon filozofa, Naprijed, Zagreb, 1983, str. 354.

88/ Prudon je "u svojim je djelima prkosno ustvrdio kako je svako vlasništvo krađa /.../."

Isto, str. 336.

89/ "Sloboda samo za pristalice vlade, samo za članove partije /.../ nije sloboda. Sloboda uvek znači slobodu za one koji misle drugačije."

Rosa Luxemburg, Die Russische Revolution, Oetinger, Hamburg, 1948, str. 52-53.

90/ Vladimir Goati, Ko poseduje političku moć, u: Srbija krajem osamdesetih - sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1991, str. 435.

91/ Isto.

Smatram da je, u po nečemu preostro, određenje autoritarizma koje S. Flere preuzima od T. Adorna, radi razumevanja jugoslovenske krize, prihvatljivo. "Autoritarizam se tu shvata kao onaj sklop ličnosti koji predstavlja psihološku podlogu fašizma, ili opštije, desnog ekstremizma."

Sergej Flere, Autoritarizam i retradicionalizacija, Sociologija, 3/1991, str. 388.

92/ Razgovor predsednika Tita s Darom Janeković, objavljen u "Vjesniku", 2. februara 1976. godine, Komunist, Beograd, 1976, str. 5-6.

"U jednoj je republici rukovodstvo Partije sve dublje tonulo u blato nacionalizma. Na primjer, počelo je prebrojavanje među radnicima: tko je Srbin, a tko Hrvat, kada se radilo o zapošljavanju ili, pak, o otpuštanju s posla. /.../ Razumnije se mi smo morali smjeniti glavne rukovodioce u Izvršnom komitetu Saveza komunista Hrvatske, /.../ I u Srbiji smo takode smijenili rukovodstvo Saveza komunista, Izvršni komitet, zbog gnjilog liberalizma /.../ koji je pogodovao pojavi nacionalizma."

Isto, str. 6.

93/ Edvard Kardelj, Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, Komunist, Beograd, 1977, str. 102-124.

94/ Program Saveza komunista Jugoslavije, Komunist, Beograd, 1980, str. 137.

95/ Vladimir Goati, Sociološki vidici regulisanja institucionalnog sistema, Sociologija, 1-2/1985, str. 78.

96/ Milton i Rose Friedman, Tiranija kontrole, Pitanja, 1/1985, str. 38-39.

97/ Vladimir Arzenšek, Struktura i pokret, Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1984, str. 19.

98/ Josip Županov, Radnička klasa i društvena stabilnost, str. 11.

99/ Rasprava na XII sednici CK SKJ, zatim široka rasprava o direktivama te sednice u partijskim i državnim forumima i organizacijama, ne bi li se, na osnovu "opšte" izražene političke volje formulisali novi modeli kontrole društva. "Bela" knjiga o nepodobnim umetničkim sadržajima, načinjena za potrebe CK SK Hrvatske. Velike osude dela Dobrice osića, Gojka Doga, Veselina Duretića. Zabrana objavljivanja dela Slobodana Jovanovića. Kritika slovenačkih intelektualaca koji zagovaraju "civilno društvo". "Čuvena" VIII sednica CK SK Srbije. Raspad SKJ na XIV kongresu...

100/ Todor Kuljić, O socijalističkoj partijskoj birokratiji, Sociološki pregled, 3-4/1985, str. 84.

101/ Vidi: Monteskje, O duhu zakona, Filip Višnjić, knj. 1. Beograd, 1989, str. 173-207; Lj. Tadić, Nauka o politici, Rad, Beograd, 1988, str. 213-341; M. Bosanac, O. Mandić, S. Petković, Rječnik sociologije i socijalne psihologije, Informator, Zagreb, 1977, K.H. Volkmann-Schluck, Politička filozofija, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 83-126.

102/ Jonathan Swift, Gulliverova putovanja, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1988, str. 43-44.

103/ Na primer: Socijalistička partija Srbije (Savez komunista Srbije), Partija demokratskih promena (Savez komunista Hrvatske)...

104/ Vidi: Vladimir Goati, Političke partije, Partizanska knjiga, Ljubljana - Beograd, 1984, str. 49-73. Robert Michels, Sociologija partija u suvremenoj demokraciji - istraživanje o oligarhijskim tendencijama u životu skupina, Informator, Zagreb, 1990, str. 1-20. Karl Mannheim, Ideologija i utopija, Nolit, Beograd, 1968, str. 133-140. Herold Laski, Politička gramatika, knj. 2, Geca Kon, Beograd, 1934-35, str. 1-51.

105/ Laslo Vogel, Pismo srpskom prijatelju, Književnost, 9/1988, str. 1410.

106/ Tomas Pejn, Prava čoveka, Filip Višnjić, Beograd, 1987, str. 63-137.

vidi: Deklaration des Droits de l'homme et du Citoyen (1789), u: Temelji moderne demokratije, Nova knjiga, Beograd, 1989, str. 133-136.

Opća deklaracija o pravima čovjeka, (prihvaćena od Generalne skupštine UN 10.12.1948), u: Revija za sociologiju, 3-4/1989, str. 251-254.

107/ Andrija Krešić, Javnost i osoba, Theoria, 1/1981, str. 7.

108/ Radmila Nakarada, Akteri krize - kriza aktera, Sociologija, 4/1990, str. 412.

"Sudbina reformističkih stranaka na nedavnim izborima ilustrira upravo eroziju ugleda i uticaja menadžersko-tehnokratske elite, njihovih poslovnih i profesionalnih orijentacija koje imaju transetnički karakter."

Vjeran Katunarić, Uoči novih etnopolitičkih raskola: Hrvatska i Bosna i Hercegovina, Sociologija, 3/1991. str.383.

109/ "Titoistički (je) režim učinio /.../ relativno mnogo za približno egalitarnu raspodjelu društvenih položaja među najbrojnijim etničkim skupinama. Ali, na drugom planu, u pogledu razgrađivanja predrasuda, kulturne tradicije i modernizacije političkog upravljanja napetostima i sukobima /.../ nije učinio gotovo ništa. Umjesto toga, posegnuo je za klasičnim autoritarnim rješenjima, automitologizacijom, te indoktrinacijom i propagandom. Njegovi 'nasljednici' upravo su to od njega i preuzeli: samo što ovog puta aureola nije *internacionalistička nego nacionalistička* (kurziv - DJ)."

Vjeran Katunarić, naved. delo, str. 376.

110/ Ivan Vejvoda, naved. delo, str. 417.

111/ Theodor W. Adorno, Na pitanje: Što je njemačko, Kulturni radnik, 6/1981, str. 128.

112/ Isto.

Prema Adornu, izvorna čovekova vrednost je u autonomiji, a ne u nacionalnim obeležjima.

"Središte Kantovog mišljenja jest pojam autonomije, samoodgovornosti umne individue umjesto onih slijepih ovisnosti, kakva je i nereflektirana nadmoć nacionalnoga. Samo u pojedincu se, po Kantu, ozbiljuje općenitost uma."

Isto, str. 129.

113/ Karl Popper, Ima li istorija bilo kakav smisao, Književne novine, 848/1992, 15. 9. 1992, str. 6.

"Kolektiv zauzima mesto drugih individua, drugih ljudi, ali ne priznaje razumne lične odnose."

Isto.

114/ Ivan Vejvoda, naved. delo, str. 417.

115/ Lewis Mumford, Mit o mašini, knj. 1, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1986, str. 249.

116/ Heinz Luedecke, Bauhaus u Dessau, Nova literatura, 10/1929, str. 279.

117/ Radmila Nakarada, naved. delo, 410.

118/ Žan Pol Sartr, Beleske o ludoriji rata, Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 37.

119/ Nisu li sve ideologije, utopije, religijske dogme zasnovane na ideji da je *Jedno identično Jednom*. Ukoliko je tako, *Jedno isključuje Drugo*. Drugo ne postoji. Drugost je neprijateljska.

120/ Friedrich H. Tenbruck, Die Glaubensgeschichte der Moderne, u: Zeitschrift für Politik, 23. Jahrgang, Heft 1, 1976, str. 52.

121/ Dragoljub B. Dorđević, Još jednom o marksističkom ateizmu, Filozofska istraživanja, 28/1989, str. 201.

122/ Jakov Jukić, Demistifikacija kršćansko-marksističkog dijaloga, Kulturni radnik, 6/1989, str. 110.

123/ V. I. Lenin, Socializam i religija, Novaya zizn, 28/1905, u: V. I. Lenin, Polnoe sobranie sochineniy (PSS), Izdatelstvo politicheskoy literaturi, Moskva, knj. 12, 1979, str. 146.

124/ Komunistička dogma o revolucionarnoj promeni sveta, vođenoj *samojednim* (klasnim) principom, iza koje treba da usledi *ovozemaljsko* ("stvarno") neprotivrečno stanje (komunizam) (11. teza o Foerjebahu) i hrišćanska dogma o prihvatanju samo *jednog* misaonog i voljnog usmerenja ka osvajanju

blaženstva, spokoja i oprostaja (eden) - "Nemoj imati drugih Bogova uz me".
Stari zavet, Druga knjiga Mojsijeva, 20, 3)

125/ Galatima poslanica, gl. 3:28.

126/ Na ovom mestu u Kur'anu je zapisano sledeće objašnjenje: "nijedna vjera na svijetu ne pokazuje toliko susretljivosti prema drugoj kojoj vjeri koliko islam. Ovaj ajet zabranjuje muslimanima da vrijedaju sljedbenike drugih vjera, pa štoviše i nezabošce. Islam smatra nezaboštvo i idolopoklonstvo najvećim krivovjerstvom, ali ne dopušta ni u kom slučaju da se jedan poganin, zbog svoga vjerovanja, ponizi i uvrijedi."

127/ Kur'an časni, 6. poglavlje, EL-EN'AM:108.

128/ Fridrih Niče, Volja za Moć, Prosveta, Beograd, 1976, str. 213.

129/ Ralf Darendorf, Kulturni pesimizam, vs. nada u napredak: jedno nužno razgraničenje, Gledišta, 9-12/1982, str. 110.

130/ Arnold Hauzer, Umetnosta kako kritika na opštestvoto, Treta programa, Radio Skopje, 25/1986, str. 234.

131/ Lešek Kolakovski, Glavni tokovi marksizma, BIGZ, Beograd, 1983. knj. 2, str. 600.

132/ A. A. Ždanov, Referat o časopisima "Zvezda" i "Lenjingrad", Književnost, 8-9/1986, str. 1354.

Ždanov, naravno, nije usamljen. Filozofsko obrazloženje ove "estetike" daje Lukač: "Takvo ovekovečenje čiste, individualne biti pesničkog doživljaja i jednom dostignute metode izražavanja u periodima velikih društvenih preobražaja deluje Don Quichotteski /.../. A takva Don Quichotterija - upravo u vreme velikih socijalnih revolucija - nalazi mnogo zagovornika u taboru reakcije /.../, jedna takva 'otmena' neutralnost obično je podrška reakcije." Derd Lukač, Partijno pesništvo (1945), Gledišta, 9-10/1985, str. 94.

133/ Entoni Bardžis, 1985, Prosveta, Beograd, 1986, str. 13.

134/ Maks Horkhajmer, Tradicionalna i kritička teorija, BIGZ, Beograd, 1976, str. 173.

135/ Nadežda Mandeljštam, Strah i nada, Znanje, Zagreb, knj. 2, 1988.

136/ H. Rieder, Die triviale Literatur, Esslingen, 1957, str. 472.

137/ Viljem Šekspir, Ričard drugi, Celokupna dela, knj. 5, BIGZ, Narodna knjiga, Nolit, Rad, Beograd, 1978, str. 54-55.

138/ Lev Krefl, Avangarda i retrogarda, Treći program, Radio Sarajevo, 56/1987, str. 159.

139/ Prisetimo se, koje pre samo nešto više od pola decenije smeo javno da posumnja u sledeći stav: "Socijalističko samoupravljanje je postalo celovit društveni sistem koji je izdržao teške probe kroz gotovo trideset godina svog postojanja. Osim toga samoupravljanje je postalo predmet političkih borbi u mnogim zemljama savremenog sveta, što samo potvrđuje realnost orijentacije našeg društva na samoupravljanje. I konačno, tu su i materijalni rezultati našeg sistema socijalističkog samoupravljanja, koji su najsnažnija potvrda njegove istorijske neophodnosti." Edvard Kardelj, navedeno delo, str. 215-216.

140/ Robert Michels, Sociologija partija u suvremenoj demokraciji - istraživanja o oligarhijskim tendencijama u životu skupina, Informator, Zagreb, 1990, str. 48.

141/ "- Vaspitavaćemo ove ljude u mislima kao da pričamo priče i nećemo voditi računa o vremenu.

- Tako treba.

- Kakvo će dalje biti njihovo vaspitanje? Teško ćemo naći nešto što je drukčije od onoga što se tokom vremena ustalilo, a to je: gimnastičko vaspitanje tela i muzičko vaspitanje duše. (u ovom dijalogu između Adeimanta i Sokrata, tj. Platona reći "muzika" i "muzički" - "mousike" i "mousikos" shvaćene su u širem smislu, kao ono što potiče od Muza uopšte (primedba prevodioca)

- Tako je.

- Hoćemo li vaspitavajući početi sa muzikom pre nego sa gimnastikom?

- Razume se.

- A uz muzičko vaspitanje idu i govori, zar ne?

- Dakako.

- A postoje dve vrste govora: istiniti i lažni?

- Tako je.

- U vaspitanju treba primeniti oba, ali prvo one lažne.

- Ne razumem kako to misliš.

- Zar ne znaš da deci prvo kazujemo mitove? Oni su, tako reći, sama laž, ali sadrže i istinu. A mi kod dece počinjemo sa mitovima, pa onda prelazimo na gimnastiku.

- /.../

- Čini se, dakle, da najpre moramo nadzirati mitotvorce, i da treba odvojiti ono što su dobro sročili, a što nisu, - odbaciti. Odabrane mitove davaćemo dadiljama i preporučićemo majkama da ih pričaju deci i da time više neguju njihove duše nego njihova tela rukama/.../" Platon, Država, XVII, 377,b,c, BIGZ, Beograd, 1976, str. 57-58.

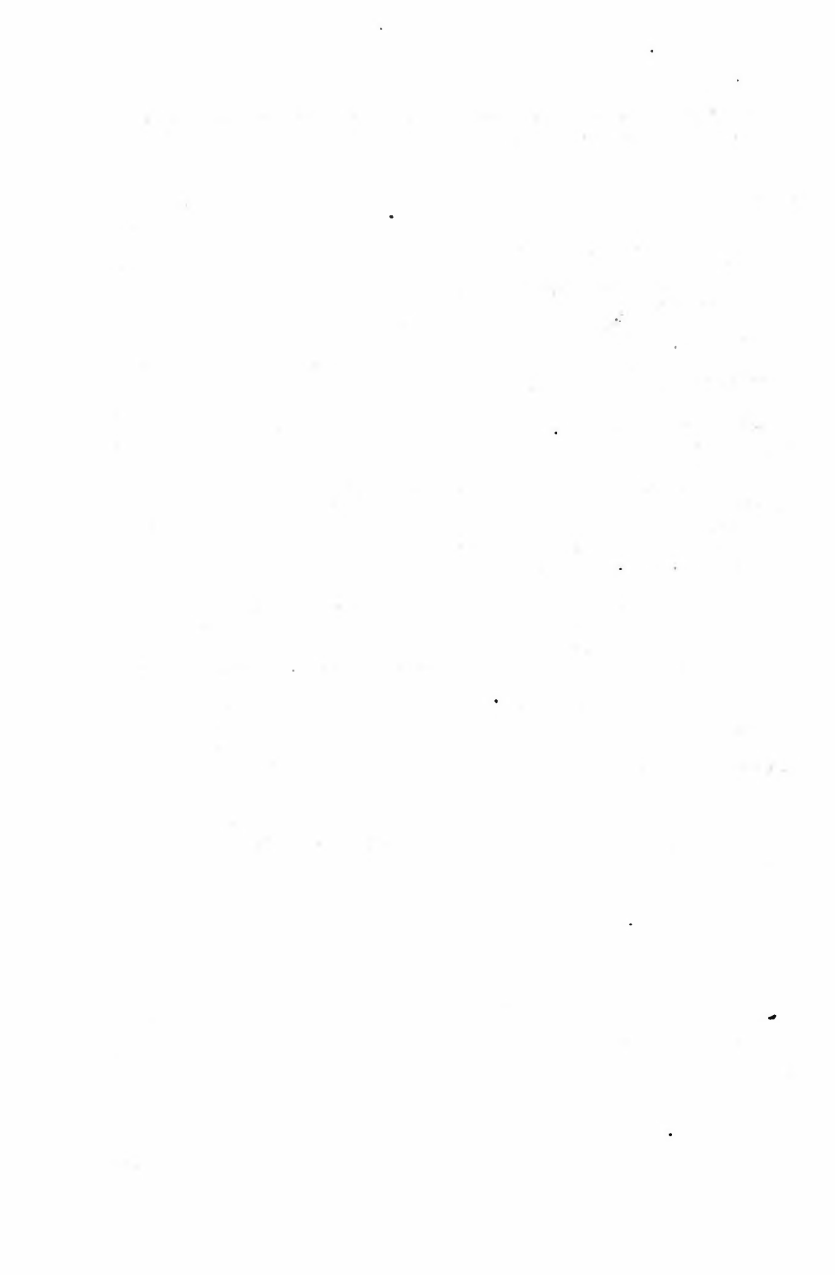
142/ Georg, V. H. Hegel, Estetika, knj. 3, BIGZ, Beograd, 1975, str. 303.

143/ "Treba svakako kazati da je antiscijentizam duboko socijalno ukorijenjen u našem društvu. Naime, u predratnoj Jugoslaviji znanstvenici su redovito regrutirani iz viših socijalnih slojeva, a znanost je bila akademijska po koncepciji i ambicijama. Biti protiv takve znanosti značilo je biti socijalno progresivan.

Igrajući na tu kartu, neki politički radnici danas sve više kritički govore o sudioništvu znanosti u ekonomijskim i drugim razvojnim promašajima. /.../

Ukratko, mnogi termini važni za znanost i kulturu svakog naroda toliko su već kompromitirani da se upotrebljavaju kao sinonimi sterilnosti i gluposti. Npr. sintagma 'on filozofira' (znači 'bavi se glupostima') Slaven Letica, Intelektualac i kriza, August Cesarec, Zagreb, 1989, str. 153.

144/ V. I. Lenin, Pobedonosnaya revolucija, pisano 1905, prvi put objavljeno u: Leninskiy sbornik, knj. 5, 1926, u: V. I. Lenin, PSS, knj. 10, 1979, str. 220-221.

STIL ŽIVOTA

MODERNO INDUSTRIJSKO DRUŠTVO

Iako radnici i rukovodioci kompanije *Macušita Elektrik* (*Matsushita Electric*), svakog dana u horu pevaju himnu svoje korporacije,¹⁾ ne znači da su oni samo privrženi svojoj korporaciji, niti pak, da na ovaj način demonstriraju svoj tradicionalni odnos prema disciplini i hijerarhiji. Tačnije, verujući u moć svoje kompanije, ispoljavaju svoju veru u racionalnost i pragmatičnost političke organizacije društva kome pripadaju. Rečima ove pesmice (pogledaj prethodnu fusnotu) ne iskazuju se eksplicitno ideje neke velike ideologije, još manje političke utopije, iako je poruka upućena "hiljadama ljudi u svetu bez kraja", što može, za prvi pogled, da uputi na ideološko mišljenje. Međutim, u backgroundu se krije stara ideološka poruka o svemoći i ekspanzionizmu industrijalizma, kao posebne društvene (i političke) vrednosti, koju ne treba naročito potencirati. Efikasnost je, naravno, već dokazana. "Možda čudno zvuči da je najopćenitije obilježje programiranog društva to što ekonomske odluke i ekonomske borbe u njemu više nemaju autonomiju i središnje mjesto, kakvo su imale u prijašnjem tipu društva, tipu koji se definirao naporima za akumulaciju i stjecanje profita iz neposredno proizvodnog rada. Nije li paradoksalno tvrditi tako nešto u trenutku kad je cjelokupnost društva, više nego ikada, obilježena sredstvima i rezultatima ekonomskog rasta i kad se čini da je sposobnost razvoja i bogaćenja mjerilo koje prihvaćaju svi društveni i politički režimi? /.../ Razumljivo je da nasuprot takvoj situaciji nastaju obrambene reakcije; one nisu potpuno drukčije od onih koje je poznavalo naše devetnaesto stoljeće /.../."²⁾

Današnje društvo je "dinamičko po prirodi, ono je visoko urbanizovano i industrijalizovano, ističući vrednosti produktivnosti, efikasnosti i progressa /.../. Socijalna struktura ne doprinosi osećanju društvenosti niti konsenzusu među stanovništvom. /.../ Karakteriše se sukobom i konfliktom među konkurentnim grupama".³⁾ Radi se, drugim rečima, o otudenju,⁴⁾ ili "u original-

nom značenju, kao kod Hegela i Marxa, pojam alijenacije podrazumijeva divergenciju između ljudskog postojanja i biti".⁵⁾ Činjenice su to "svakodnevnog života", bez obzira o kom se tipu društva radi. Kakve razlike ima, što se tiče samog rada, da li osoba pritiska na sistem prekidača u sovjetskoj rafineriji nafte ili u Standard Oil američke rafinerije".⁶⁾ "I kulture Zapada i Istoka, svaka na svoj način, iskazale su se (iskazuju se) i kao veoma snažni i veoma radikalni faktori blokade i redukcije ljudskog samostvarenja. Bez mogućnosti da dospe do većine svojih ljudskih potencijala, a pogotovu bez mogućnosti da ih ljudski produktivno ostvaruje, savremeni čovek se, tražeći kakav-takav izlaz, ne retko i ne malo otuduje u vlastitoj profesiji."⁷⁾ A, možda je Erich From (Erich Fromm) u pravu kada na metaforičan način upozorava na sveopštu pasivnost čovekovu - "Mi smo poluusnuli, nedovoljno budni za rad i ljudske obaveze. Nedovoljno budni za ljubav i razumevanje".⁸⁾

U svim društvenim situacijama savremenog sveta konstituišu se životni stilovi, kao "slika" stvarnosti. "Agnes Heler je prva u čijim se prikazima svakodnevni život, /.../ javlja u svom istinskom, univerzalnom obliku",⁹⁾ jer "u načinu života čovek osvaja neprestano iznova ono što je za nas bivstvujuće svakidašnjice".¹⁰⁾ Centralni problem savremenog čoveka je razumevanje i, uz to, osmišljavanje života. Više, nego ranije, društveni pokreti u svetu zasnivaju svoje programe na potrebi da preoblikuju svakodnevno življenje (standard i kvalitet života, ekologija, urbanizam, aktivizam marginalnih grupa, životni stilovi, pacifizizam...). Liči to na zanemarivanje globalnih pitanja revolucije, države, nacije, crkve, istorije, klasne egzistencije... Medutim, u životu čoveka, ove kategorije se sažimaju u svakodnevlju. "Zaposlenim masama danas mnogo manje dominira osjećaj eksploatacije, koji je vezan za privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, nego osjećaj otuđenja koji podržavaju pasivna poslušnost, prinuda, negacija osnovnih potreba za nezavisnošću i inicijativom koje su svojstvene većini ljudi".¹¹⁾ Na zastavi građanske levice ne stoji više pauperistička maksima o "gubitku lanaca". Ljudi danas ne žele da u "jurišu na nebo" ili na "Zimski dvorac" rizikuju gubitak ostvarenog društvenog statusa.

Savremeno društvo, kome pečat daju mašinizam, automatizacija, kibernetika, robotizacija, mikroprocesori, genetski inžen-

jering, /.../ često nudi "na poklon vlastitu dosadu i ništavnost".¹²⁾ I pored svih bezumnosti, verovatno ljudske namere u biti ne teže destrukciji. Problem je na drugoj strani. Adaptivne moći čovekove i celih društava u susretu sa materijalizacijom ljudske misli pokazuju se, često, nedoraslim. "Bilo bi, međutim, uzaludno i opasno pokušavati da se automatizacija spreči ili uspori. Pre bi trebalo nastojati da se iz nje izvuče korist, a za početak, da se savlada i usmeri mutacijacija koja je u toku".¹³⁾

U čudnom su skladu fenomeni brze i repetitivne proizvodnje, česta unapređenja tehnologija, sa jedne strane, i život obeležen ritmovima nametnutim i tuđim ljudskoj prirodi, sa druge. Ukusi, obrasci mišljenja i ponašanja, sistemi vrednosti, menjanju se ponekad nepojmljivom brzinom. Kao "prirodnu" nužnost čovek prihvata "stalno podsticanje na potrošnju i promenu (reklama, moda, razne pomodne struje i talasi), stalna navala fleševa i senzacionalnosti se sjedinjuju u ludom, ubrzanom ritmu, gde se sve vrlo brzo troši, brzo se smenjuju šansone, filmovi, frizideri, ljubavi, automobili. /.../ Jedan film ili zabavna melodija žive jedno leto, ilustrovani časopisi nestanu tokom jedne sedmice, a novine za jedan sat. /.../ Dolaze vrednosti zasnovane na potrošnji sadašnjeg života. Postaje dominantno osećanje da treba tražiti istinu i smisao u fenomenalnoj spoljašnosti. *Postojeće* je sada suštinska stvarnost."¹⁴⁾ Traga se za novim "senzacijama" koje "upotpunjuju" svakodnevicu. Permanentni zahtev za zadovoljenje ovako proizvedenih potreba stvara osećaj napetosti. Tog se osećaja valja osloboditi, pa se, opet, traga za novim potrebama i načinima njihovog zadovoljavanja. S tim u vezi, vrši se i neprekidno ekonomsko prevrednovanje cene radne snage. "Prije dvadeset i pet godina, kada su samo izabrani pojedinci posjedovali televizore, televizijski prijemnici nisu ulazili u krug proizvoda koji određuju 'vrijednost' radne snage, a danas, kada na svakom krovu straše TV-antene, televizori, očito, idu u isti red proizvoda kao brašno, ulje, odjeća i cipele. /.../ Čim se neki proizvod ili usluga proširi u svim društvenim slojevima, on ulazi u određivanje 'vrijednosti' radne snage."¹⁵⁾

Karakteristika modernog industrijskog društva je da se formalno obrazovanje smatra sredstvom socijalno-statusne promocije i ekonomskog prosperiteta. Životni stil je u SAD, na primer, bitno određen nivoom formalnog obrazovanja. Pojedinaac

bez školske kvalifikacije je marginalizovan.¹⁶⁾ Uticaj koji nivo obrazovanja ima na prihode ljudi vidljiv je iz narednog prikaza (reč je o proporcijama među zaposlenim Amerikancima između 45 i 54 godina starosti sa najvišim primanjima, koji su 1971. godine zaradili 15.000 dolara i više).¹⁷⁾

SREDNJE I NIŽE OBRAZOVANI VIŠE I VISOKO OBRAZOVANI

---

	upisani na koledž	/ 1-3 god. koledža	/ 4 i više koledža
5,6%	12,5%	21,4%	43,3%

Ali, formalno obrazovanje koje je čovek stekao, ne garantuje, samo po sebi, prestiž i ugled. Valja imati u vidu i ovo: da bi čovek stekao ugled, njegova potrošnja, između ostalog, "mora biti rasipnička. Nije nikakav uspeh trošiti potrepštine neophodne za održavanje golog života".¹⁸⁾ Skupi automobili, kuće za "odmor", jahte /.../ nisu kupljeni da bi zadovoljili stvarne potrebe (i manje skupim i iznajmljenim modelima mogu se zadovoljiti potrebe), već da impresioniraju. Siromašniji stanovnici u bogatijem susedstvu postavljaju na krovove svojih kuća televizijske antene (iako ponekad nemaju TV-aparate). Ljudi *sami* sebe procenjuju po upotrebnim vrednostima koje poseduju i "opažaju sebe kao ljudska bića s upotrebnom vrednošću kroz prometnu vrednost stvari koje poseduju".¹⁹⁾ Kao da je osujećenost u potrošnji dublji razlog za nezadovoljstvo ljudi, nego što je to, na primer, realna opasnost od mogućeg siromaštva.

Prema rečenom, može se tvrditi da industrijsko društvo znači i izvesno nestajanje klasnih razlika, pojmljenih u tradicionalnom smislu. Posledica je - homogenizacija stilova života društvenih slojeva. Industrijalizam povećava moć srednjih slojeva, ujednačava dohodak, masovnu potrošnju i masovnu kulturu. Stvara se dominantna srednja klasa. Ta se masa (srednji slojevi) kvantitativno širi i njen stil života postaje opšti, globalni, obrazac života. U visokorazvijenom društvu nestaju klase, tradicionalna podela na bele i plave okovratnike postaje sve tanja.²⁰⁾ To uzrokuje i nestajanje socijalnih distanci u oblasti neformalnih društvenih odnosa. Mnogi obrasci neformalnih odnosa radnika su vrlo slični

obrascima ponašanja srednje klase. Radnik privatizuje društvenu egzistenciju orijentacijom na konformizam u potrošački način života. Ovakva homogenizacija stvara i novi tip ličnosti koji je karakterističan za moderno industrijsko društvo. Taj "dominantni društveni karakter" se ogleda u gubitku individualnosti i u prihvatanju merila, stavova i ponašanja grupe kojoj pojedinac pripada, kao svojih. Takav stil života je određen potrebom za prevladavanjem usamljenosti i izgubljenosti u mnogim mogućnostima koje nudi industrijsko društvo. "Superindustrijska revolucija može pomoći da se djelomično riješi problem prekomjernih mogućnosti izbora. Ona nas danas prisiljava ne samo da biramo kakvu ćemo svjetiljku ili sjenilo kupiti, već kakav ćemo život provoditi. To jest, da odaberemo jedan od načina življenja, a ne jednu od mogućnosti unutar određenog načina življenja. /.../ Potraga za identitetom ne nastaje zbog toga što 'masovno društvo' ne daje mogućnost izbora, već upravo zato što su sada mogućnosti izbora prekomjerne i previše složene."²¹⁾

NAČIN ŽIVOTA

Pokušaću da između, po prirodi stvari, sinonimnih pojmova, načinim distinkciju. U svakodnevnom životu skoro da je i nema. Reč je o: *načinu života, kvalitetu života i životnom standardu*. Istina, u literaturi se teško mogu naći precizna određenja ovih pojmova. I u stručnim tekstovima i raspravama, njihova upotreba je, pre, pejorativna, nego definisana. Međutim, naše razmatranje ove teme zahteva, makar, njihovo objašnjenje.

U najopštijem smislu, *način života* predstavlja *ukupnu društvenu egzistenciju čoveka*: (a) radnu aktivnost (pre svega kao egzistencijalnu) i (b) sve druge aktivnosti čovekove, usmerene ka zadovoljavanju potreba. Rečeno je već, ne postoji opšta saglasnost o ovom pojmu. Često se koristi na ideološki način, kada se ističu vrednosti i nedostaci konkretnog "načina života" - "socijalistički način života" (do nedavno) ili "american way of life", na primer. "...Potrebno je skrenuti pažnju na jedan izraz koji se često upotrebljava kao sinonim za stil života, a to je *način života*. /.../ Oni se, ipak, mogu razlikovati u tom smislu, što bi se način života smatrao širim pojmom. Naime, dok stil života podrazumeva određene obrasce ponašanja koji čine specifičnu životnu orijentaciju u zadovoljavanju ličnih potreba, način života podrazumeva i *način privređivanja, životnu organizaciju*, (kurziv - ĐJ), a zatim i stil života."²²⁾ U nemačkoj literaturi nailazimo na pojam sličan našem određenju načina života - "*Lebenshaltung* (životno držanje, životni stav), za razliku od životnog standarda (Lebensstandard) je činjenična, kvantitativna i kvalitativna struktura uobličavanja egzistencije, zavisna od prihoda i imovine, tj. individualna ili grupno određena (porodica, domaćinstvo) upotreba privredno-društvenih snaga i sredstava. Životni stav (životno držanje) je određen ukupnim privrednim razvojem i individualnom društvenom pokretljivošću. Statističkim pokazateljima životnog stava (životnog držanja) može se tačno proračunati kakav je životni stav moguć pri određenom nivou cena i individualnih prihoda."²³⁾

Način života je uslovljen karakterom društvene podele rada, vrstom proizvodne delatnosti i pripadnošću pojedinaca onim društvenim grupama. Zato se način života društvenih grupa bitno razlikuje. Različita životna orijentacija omogućuje da se shvati opšta dinamika pojedinih slojeva - njihova orijentacija ka konzervativizmu ili ka liberalno-gradanskom aktivizmu. Pri promišljanju društvene slojevitosti, pored uobičajenih obeležja (vezanih za društveni položaj), način života se javlja kao dodatni aspekt diferencijacije.

Prema Zagorki Golubović, "način života' obuhvata uslove života i aktivnosti određene grupe pojedinaca, koji oblikuju određeni kvalitet života i oblike komunikacije, određujući položaj pojedinaca grupisanih u društvene grupe/slojeve. Ali nije reč samo o materijalnoj reprodukciji života, već i o ukupnim društvenim i kulturnim uslovima; kao i subjektivnoj refleksiji života životnih uslova koja deluje na formiranje preferencija ('stil života'), uključujući i stav prema životu, odnosno različite vrednosne orijentacije. Tako shvaćen način života morao bi da obuhvati tri osnovne oblasti: 1. oblast rada/aktivnosti, 2. oblast raspodele materijalnih dobara i društvenih/duhovnih vrednosti i 3. oblast raspodele društvene moći."²⁴⁾

Stil života

1. Može se reći da o stilu života u našoj sociologiji skoro da i nije pisano. Većina tekstova, kojima se možemo poslužiti, posvećeni su stilu života, kao pojmu, samo u pojedinim aspektima. Ili se radi, pak, o tekstovima koji tretiraju, sa našeg stanovišta, granične probleme. U sadašnjim uslovima još je teže odrediti pojam stil života. Ukoliko se traga za osnovnim premisama, pokazaće se da bilo koja, odnosno, bilo koje, koje se mogu smatrati konstitutivnim, izmiču punoj racionalnoj analizi. Primera radi: - Ako su to vrednosti,²⁵⁾ pitamo se koje su vrednosti sada dominantne? U opštem rasapu ideologija i vrednosnih sistema i nemogućnosti konstitucije novih, šta je to što ljude integriše, šta je zajednička ideja? - Ako su to interesi i potrebe, koji su interesi i potrebe dominantni? Egzistencijalni interesi i potrebe, interesi i potrebe oličeni u odbrani kvazi-nacionalnog identiteta, potrebe za kulturom ili političkim kičom koji se izdaje za kulturu? - Ako su to načini zadovoljavanja potreba? O kakvom se načinu radi? Da li se poštuju institucionalizovani, na zakonima zasnovani postupci? Ili se, pak, radi o stanju "ni zakona, ni bezakonja"? Ima li opštevažećih moralnih normi u opticaju, tradicionalnih ili novouspostavljenih? Ili se potrebe iscrpljuju samo u onome što se naziva materijalnim standardom? Ili, opet, statusnim standardom, što opet može da zavisi od materijalne i finansijske moći čovekove. - Ako se razmišlja o kulturnom standardu? Koji je standard dominantan? Tradicionalno-mitološki ili moderan, "evropski"?

Ovakva pitanja je moguće, uostalom, nizati u nedogled, a da se ne identifikuje *quinta essentia* pojave koja nas interesuje. Kada je o stilu života reč onda nas, svakako, interesuje odnos pojedinca i društva. Da li pojedinac "nestaje"? "U modernoj strukturi javnosti, koja /.../ ne dopušta nikakve 'srednje' instancije smisla između pojedinca i društva, individua kao takva više ne može doći do jezika. Individualno ispoljavanje, upitano za svoj smisao bilo bi inače u svakom slučaju samo još jedan simptom /.../. I utoliko je razumljiva opšta tendencija koja izražava nadu da ove

ili one individue - u oblikovanju svog života i predstavi o svom životnom cilju, barem u ograničenom okviru kao što je porodica, krug prijatelja, religija itd, - mogu naći priznanje ili mogu participirati u smisaonim sklopovima u kojima pitanja o smislu mogu dospeti do smiraja, tj. do kraja koji više nije upitan. Danas bi to bila politička, a ne samo privatna stvar, da se uvidi praktička nužnost takvih okvirnih uslova za sreću, baš stoga što opšta javnost, po svom samorazumevanju, za to više ne dolazi u obzir.²⁶⁾

Sada preovladuju one definicije koje se pozivaju na to da stil života predstavlja *način zadovoljenja čovekovih potreba*. Ali, kao što je svako uopšteno tvrđenje tačno, ili skoro tačno, i, iznutra neprotivrečno, tako i ovo određenje ne može da zadovolji većinu zahteva kada se želi razumevanje ove pojave. Ovakvo određenje, na primer, ne kaže ništa o dinamičkom aspektu pojave. Kako se pojava menja? Koji su aspekti dominantni u pojedinim vremenskim odsečcima? Ne kaže ništa ni o "načinima zadovoljenja potreba" prema njihovoj socijalnoj, kulturnoj, klasnoj ili stratifikacijskoj uslovljenosti. Ne kaže, konačno, ništa ni o proizvodnji stila života prema dominantnim ili nastajućim političkim koncepcijama i ideologijama. Kao što ne kaže ništa ni o samoregulaciji, samoizboru određenog načina življenja, koji ljudi saobražavaju kako prema raznim kulturnim i socijalnim obrascima i vrednostima, tako i prema političkim i ideološkim vrednostima koje prihvataju ili odbijaju. I, ne manje zanimljivo, zašto i na koji način se prihvataju određeni načini življenja?

2. Kako i kada je ovaj pojam nastao nije razjašnjeno. Može se naći, primera radi, već kod Bifona (Georges-Louis de Buffon) koji piše: "Stil je čovek sam". To je XVIII vek. A ranije, sto godina pre Bifona, engleski filozof R. Barton (Robert Burton) primećuje: "Najistinitije je: stilus virum arguit - stil nas otkriva".

Prvo ozbiljno razjašnjenje ovog pojma je ponudio Adler (Alfred Adler), posle raskida sa Frojdom 1911. godine, upravo stoga jer je Adler poricao prevashodno značenje seksualnih instikata u objašnjavanju ljudske ličnosti i razvio teoriju prema kojoj su interesi i volja za moć u osnovi ljudskog ponašanja. Ovim shvatanjem Adler odbacuje i Jungovo shvatanje prema kojem je ljudsko ponašanje (i mišljenje) određeno urođenim arhetipovima. Prema tome, za Adlera, čovek je eminentno društveno biće, koje

stavlja opšte dobro iznad egoističkih interesa i *bira stil života*. Ovaj se pojam javlja u Adlerovoj psihologiji 1926. godine.²⁷⁾ Tako se Adler potpuno opredelio za termin *stil života (Lebenstil)*, jer je podrazumevao dovoljno širok okvir koji je u sebe mogao da uključi sve prethodne. "To je u stvari deviza adlerovske teorije ličnosti. /.../ Stil života je temelj na osnovu koga deluje individualna ličnost; to je celina koja rukovodi delovima; princip koji objašnjava celinu pojedinca."²⁸⁾ Od ranog detinjstva "dete mora da formira jedan vodeći smer (guiding line) i jednu vodeću predstavu (guiding image) /.../ kako bi moglo da se orijentiše u svojoj okolini i da postigne zadovoljenje svojih želja, nestanak nezadovoljstva i nastajanje zadovoljstva."²⁹⁾ Zato pojedinac "duguje nasleđenom samo neke sposobnosti, a okolina mu pruža samo neke utiske. Te sposobnosti i utisci, prema tome način kako ih on 'koristi', odnosno značenje koje im pridaje, predstavljaju materijal kojim se čovek koristi za izgradnju svog stava prema životu (kurziv - DJ) na sebi svojstven 'kreativan' način. Taj odnos prema spoljašnjem svetu se temelji na njegovom ličnom načinu upotrebe rečenog materijala ili, drugim rečima, na njegovom stavu u odnosu na život."³⁰⁾ Prema tome, celokupno ponašanje čovekovo se oslanja na njegov stil života. On uči, ono što je u skladu sa njegovim stilom, ignorišući sve druge stvari.

O stilu života postoje definicije uglavnom deskriptivnog i operacionalnog karaktera. Često se stil života određuje prema raznim svojstvima koja se nabrajaju. "Na primer, M. Tumin pod stilom života 'uključuje takve stvari kao što su tip kuće i okolina u kojoj se živi; oblici rekreacije; kulturni proizvodi koji se uživaju; odnosi između roditelja i dece; vrsta knjiga, časopisa i tv programa."³¹⁾

Sa stanovišta funkcionalističke teorije stil života se posmatra kao faktor stabilnosti, ili održanja određenog poretka, jer podrazumeva određene obrasce ponašanja i poštovanje vrednosnih sistema. Ova teorija uvodi pojam vrednosnog konsenzusa, zajedničkog vrednosnog sistema pomoću koga se vrednuje doprinos delova održavanju celine sistema. Temeljni element sistema postaje *društvena uloga i ugled*. "U svim društvima ljudsko ponašanje i razni oblici posredovanja imaju tri različite funkcije: instrumentalnu, estetsku i funkciju simbolizacije različitih društvenih uloga i položaja."³²⁾ Prema M. Veberu (Max Weber) stil

života se može tumačiti kao društvena pojava koju valja razumeti tako što ga treba vezivati za ugled kao atribut koji poseduju pojedinci ili staleži i slojevi. Na ugledu se, pak, zasnivaju statusne grupe sa zajedničkim staleškim vrednostima i stilovima života. Pjer Burdije predlaže sledeće određenje: "Aktivnosti i predmeti vlasništva (potrošnje), čine sistematičan izraz *oblika egzistencije* (kurziv - ĐJ) (ono što se naziva životnim stilom...). Ukus, sklonost i sposobnost za (materijalno i/ili simboličko) prisvajanje određene vrste predmeta ili delatnosti (razvrstanih po klasama, ili pak razvrstavajućih) jeste tvoračka formula koja se nalazi u načelu životnog stila."³³⁾ Burdijeovo mišljenje se može prihvatiti kao osavremenjena varijanta Veberovog stava. Naročito kada Burdije govori o stilovima života kao o ukusima i sklonostima za prisvajanje određene vrste predmeta, može se misliti u veberovskom smislu, kao o "statusnoj situaciji", tj. o tome da "pojedinci koji imaju određene kulturne karakteristike i uživaju sličan ugled u društvu obrazuju poseban društveni sloj /.../³⁴⁾ Mora se, naime, uočiti da iskaz o tome da stil života predstavlja "sistematičan izraz oblika egzistencije" (Burdije) u svojoj preteranoj opštosti skriva pravi sadržaj onoga što bi se moglo nazvati "oblikom egzistencije", ili bar, ne upućuje na njega. Možda je tačno ako se kaže da "aktivnosti i predmeti vlasništva čine *deo* sistematičnog izraza oblika egzistencije". Drugim rečima, stil života može biti samo *deo* veće celine, tj. oblika u kojima se ispoljava egzistencija. Inače bismo se našli u nezgodi da stil života koji je posredovan i onim što je političko, pa, dakle, i samo političko, proglasimo eminentnim, dominantnim ili, čak, potpunim "oblikom egzistencije". Tako bi i nama, pri definisanju, ostalo skriveno značenje jednog dela onoga što se može odrediti kao esencijalno za razumevanje pojma - stil života. Po ugledu na Burdijeovo određenje, Majk Fiterston (Mike Featherstone) kaže da se u užem sociološkom značenju stil života vezuje za određenu statusnu grupu, dok šire, u savremenoj potrošačkoj kulturi označava osobenost, samoizražajnost i stilsku samosvest.³⁵⁾ Sa stanovišta postmoderne potrošačke kulture, misli Fiterston, može se reći da je na delu proces nestajanja trajno ustanovljenih statusnih grupa, tako da neće biti "ni usvajanja određenog stila /.../ koji je vezan za određenu statusnu grupu."³⁶⁾ A to znači da ovaj proces može značiti, u svetu preobilja informacija i hiperprodukciji predstava, nagoveštaj nestanka socijalnih

razlika, "i konačno, kraj *socijalnog* kao značete komponente odnosa."³⁷⁾ Čini nam se, ipak, da postmodernistički san liči na derivat odveć dobro poznate utopije. Ljubinka Bročić smatra da se "na višem nivou stil života može odrediti *kao način ličnog (ili grupnog) ispunjenja*. Vezujući stil za ispunjenje života upravo nagoveštavamo značajnost sadržaja, što se često u poimanju stila zapostavlja i usled čega se lako dospeva do pukog formalizma."³⁸⁾

Miloš Nemanjić misli da, pored opšte prihvaćenog stanovišta, stil života predstavlja *način* zadovoljavanja potreba, treba prihvatiti to da *način* zadovoljavanja potreba zavisi od osnovnih karakteristika ličnosti i društvenih grupa. "Stil života ne može da bude samo rezultat načina zadovoljavanja tzv. egzistencijalnih, kulturnih i drugih socijalnih potreba, već i rezultat nekih bazičnih svojstava ljudske ličnosti koje utiču na sam način zadovoljavanja prethodno navedenih potreba."³⁹⁾ Radi se, u ovom slučaju, o potrebi za sigurnošću, potrebi za priznanjem i potrebi za samopotvrđivanjem, koje se mogu smatrati "bazičnim svojstvima ljudske ličnosti".

3. Mnogi autori smatraju da stil života treba odrediti prema *načinu* obavljanja životnih aktivnosti. Egon Bergel predlaže da se na stil života gleda ne prema onome "šta činimo već *kako* činimo i reagujemo", jer to "odvaja čoveka od čoveka; to odvaja nacije, to takođe razdvaja i klase."⁴⁰⁾ Prema Hobsu (Donald A. Hobs) i Blanku (Stuart J. Blank), stil života je "osobeni način života koji sažima bitne interese ili aktivnosti /.../", dok je "društvena klasa kategorija ljudi koja se određuje sličnošću životnog stila i položajem mesta u socijalnoj stratifikaciji društva."⁴¹⁾ Vesna Pešić smatra da stil života "podrazumeva *skup obrazaca ponašanja u sferi zadovoljavanja potreba i ciljeva pojedinaca koji, kao određena ponašajna celina, izražavaju njegovu osnovnu životnu orijentaciju, a bivaju uslovljeni objektivnim uslovima života pojedinca odnosno društvene grupe kojoj pripada*. Najkraće se može reći da stil života predstavlja *tip ili način* zadovoljavanja ličnih potreba pojedinaca pod određenim grupnim (klasno- slojnim) uslovima društvenog života."⁴²⁾

U savremenoj literaturi stil života se vezuje za dokolicu, potrošnju, privredni prosperitet, blagostanje itd. Prema tome, životni stil je "u potrošnji, slobodnom vremenu i društvenom ponašanju manifestna potreba i upotreba sredstava jedne ličnosti, grupe (porodice), socijalnog sloja, klase ili društva. Nasuprot

životnom stavu i životnom standardu koji su formirani i značajno ograničeni privrednim faktorima uticaja (prihodi, imovina), životni stil posebno potpada pod snažan uticaj specifično kulturno izraženih pogleda na svet, vrednosti, normi i interesa. S obzirom na granice privrednog rasta i svetski rasprostranjenu društvenu nejednakost, životni stil širokih socijalnih slojeva modernog industrijskog društva, povezan sa visokim nivoom materijalnog blagostanja, dospelo je u krizu. Njemu nasuprot, pojačano se ističu zahtevi za novim, *alternativnim* životnim stilom, koji bi trebalo da bude usmeren na zaštitu okoline i prirode, čuvanje sirovina, solidarnost sa bližnjima i duhovno-kreativno razvijanje čoveka.⁴³⁾ Navodimo još jedan pokušaj koji za definicijom stila života traga u okolnostima stratifikovanog društva. "U britanskoj sociologiji stratifikacije šezdesetih i sedamdesetih godina postojalo je interesovanje za razlike između društvenih grupa, za modele društvenih odnosa, potrošnje materijalnih dobara, i kulturu, koji zajedno konstituišu životni stil. Takve razlike su vidljivi indikatori klasnog položaja, i životni stilovi formiraju jedan od načina na koji su ekonomske klase prisutne u društvu. Debata o poburžoazenju (v.) okretala se oko tvrdnje da su radnici usvajali životni stil srednje klase. Istraživanje radnika aristokrate (bogatog radnika) (The Affluent Worker research) opovrglo je ovaj zahtev. U američkoj sociologiji, pojam stila života (style of life) upotrebljava se za razlikovanje ruralnih i urbanih, urbanih i suburbanih formi društvenog života."⁴⁴⁾

4. Može se reći da je *način* zadovoljavanja potreba ona ravan u kojoj se kristališe stil života, što podrazumeva vrednosni i kulturni aspekt zadovoljavanja potreba. To ne znači da su stil života i vrednosni okvir sinonimi za istu pojavu. Stil života podrazumeva *ponašanja*, aktualizaciju vrednosti (koje su determinisane smernicama, ciljevima, uverenjima). Znači, čovek gradi "svesnu hijerarhiju (vrednosti - DJ) /.../ (i) prihvata ono što odgovara toj hijerarhiji onako kako joj to odgovara."⁴⁵⁾ Prihvatanje vrednosti na način "kako to odgovara ličnosti" predstavlja obrazac ponašanja koji čini specifičnu životnu orijentaciju.

Stil života je, sam po sebi, pojavni oblik ukupne prakse pojedinca, element ukupne reprodukcije njegove egzistencije koja se može sagledati kao proces zadovoljavanja, menjanja i razvijanja potreba. U određivanju stila života, upozorili smo već, u teoriji

postoje mnoge nedoumice. Međutim, većini određenja je zajedničko to da se stilovi života dovode u vezu sa načinom zadovoljavanja i razvijanja potreba.

Sa stanovišta problema koji razmatramo, stil života se može odrediti kao *način zadovoljavanja i objektivacije individualnih (pre svega, grupno uslovljenih) i grupnih potreba prema dominantnim političkim, kulturnim i istorijskim vrednostima i/ili ideološkim normama, kao smernicama pojedinačne i grupne dinamike.*

5. Ako se ima u vidu istorijski period postojanja jugoslovenskog društva od kraja drugog svetskog rata pa do danas, može se uočiti da je to bio period ubrzane i "uspešne" razgradnje tradicionalnih i klasičnih obrazaca života. Jugoslovensko društvo je iznutra po mnogo čemu bilo heterogono. Razlike u privrednoj razvijenosti u jugoslovenskim krajevima su bile u toj meri velike da su permanentno bile generator latentnih i, povremeno, manifestnih sukoba. Pod uticajem ogromnih kulturnih konglomeracija, koje nazivamo istočnim i zapadnim, na jugoslovenskom prostoru su formirani mnogostrani polikulturni obrasci. Balkan je, a posebno Jugoslavija, tačka dodira triju dominantnih svetskih konfesija, kao retko gde na svetu. Konačno, mali geografski prostor je multinacionalni životni prostor. Ovakva istorijska situacija je uslovlila nastanak, za evropske i svetske prilike, specifičnog kulturnog i životnog miljea.

U ime vladajućeg utopijskog egalitarizma skoro pet decenija sve te razlike, osim deklarativno, nisu smatrane politički bitnim. Uz pomoć snažnih i beskompromisnih političkih autoriteta (partija i država sa svim pripadajućim legalnim instrumentima prinude) pokušana je, u okviru velikog istorijskog eksperimenta, eliminacija svih posebnosti. Naravno, nivelacija je obavljena u ime *novog čoveka* - u ime *neprotivrečne budućnosti*.

Ono što je u političkom žargonu prečesto nazivano "društvom" nikako se ne bi moglo nazvati zaista društvom u modernom smislu. Ideološki, "društvo" je bilo zajednica koja funkcioniše po principima ideologije zasnovane na utopiji radničkog egalitarizma. Za vrhovnu socijalnu i moralnu vrednost uziman je goli fizički rad. Ovde je reč, naravno, o samorazumevanju poretka i o "samoj-sebi" istinitosti osnovnih idejnih premisa samog poretka. Radi se, dakle, o manifestnoj funkciji ili manifestnom nivou samog

političkog poretka. Realno, "društvo" je bilo skup atomizovanih, depersonalizovanih pojedinca, svedenih na masu bez sopstvenoga identiteta. "Društvo" nije bilo stratifikovano kako bi iz stanja bezličnosti preraslo u *društvo*.⁴⁶⁾ Stratifikacija društva je onemogućavana, može se reći, koliko iz ideoloških razloga, toliko i iz interesnih razloga vladajuće političke elite. Jer stratifikacija podrazumeva postojanje društvenih slojeva⁴⁷⁾ i grupa, sa svojim političkim i ekonomskim interesima, strukturama i funkcijama, koji se moraju i politički ispoljiti. A to podrazumeva i slobodu izbora *svojih* političkih reprezentanata. Više raznih interesa socijalnih grupa nikako ne mogu ići ruku-pod-ruku sa jednom jedinom vladajućom političkom superstrukturom. Kao i sa grupom političkih istomišljenika koji predstavljaju aktuelni politički establishment. Dakle, svaka stratifikacija, svako autonomno raslojavanje zajednice, neminovno bi negiralo postojeći red stvari. "Široke mase naroda, uključujući i obično partijsko članstvo, živele su asketski, jednačarski i kolektivistički. A u krugovima državno-partijskog aparata počele su da se šire privilegije, posebni interesi i život na 'visokoj nozi'."⁴⁸⁾ Stoga je jugoslovenska zajednica, upravo zbog političke i konstitucionalne deklarativnosti o slobodnom pojedincu kome "sreću ne donosi ni država, ni partija" (E. Kardelj) i uprkos tome da je "sreća pojedinca uslov sreće svih" ("Program Saveza komunista Jugoslavije"), ostala za sve vreme "socijalističke izgradnje" u predvorju moderne evropske društvenosti.⁴⁹⁾

Ipak, jedno od polazišta posleratne ideologije bilo neproblematično (istorijski, kulturno ili, pak, ekonomski). Ideja o Jugoslaviji kao zajedničkoj domovini je, iako ideologizovana i instrumentalizovana, za većinu Jugoslovena bila ono određenje društvenosti i državnosti koje nije "pod sumnjom". Još koliko 1989. godine u anketi "Borbinog" centra za ispitivanje javnog mnjenja "Da li je Jugoslavija važnija od 'svoje' republike" većina ispitanika se opredeljuje za Jugoslaviju.⁵⁰⁾ Pre nepune tri godine, osećanje jugoslovenstva moglo se smatrati dominantnim. Ali, pažljivijim uvidom u anketu može se primetiti da su neki odgovori, na neki način, bili anticipacija sada već dominantnih kolektivnih stavova kako o jugoslovenstvu, tako i o pripadnicima drugih nacija i nacionalnih manjina. Može se tvrditi da su zvanični ideološki stavovi tada još uvek bili jaki. Ne treba smetnuti s uma ni činjenicu

da republičke političke elite još nisu demonstrirale netrpeljivost prema drugome u onoj meri kako to danas čine. Bilo je to vreme, istina naprslog, političkog monolita i vladavine jedne partije, jedne elite vlasti. Sukobi su još uvek bili "unutrašnja" stvar naizgled monolitne vlasti. Danas bi odgovori na anketna pitanja istraživača "Borbe" verovatno bili umnogome drugačiji.

Godine 1989, kada je načinjena ova anketa, formulacija nekih pitanja i odgovori na njih mogli su da upute na budući tok događaja. Na pitanje: "Da li su neke republike korisnije za federaciju od drugih?" indikativno je da se ispitanici, u rudimentarnom obliku, na neki način već svrstavaju prema nacionalnim određenjima. U Bosni i Hercegovini 5% ispitanika navodi Sloveniju i Hrvatsku. U Crnoj Gori na prvom mestu po broju odgovora je Srbija (35%). Zanimljivo je da su u Srbiji ispitanici "dali" po 5% glasova u sledećim varijantama: Srbija i Slovenija; Srbija; Bosna i Hercegovina; Srbija i Hrvatska. U Hrvatskoj je 10% ispitanika opredeljeno za Sloveniju i Hrvatsku. U Sloveniji 10% ispitanika misli da je to Slovenija, a 5% da su to Hrvatska i Slovenija. U Makedoniji najveći broj ispitanika odgovara na poseban način: najkorisnije republike za federaciju su "one koje su za bratstvo i jedinstvo" (35%), dok se isključivo za Srbiju opredeljuje 5%, a za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju u "paketu" takođe ukupno 5% ispitanika. Ne treba naglašavati da bi ovakvo pitanje, u bilo kojoj zvaničnoj anketi, samo par godina pre ovog "Borbinog" istraživanja bilo gotovo nezamislivo. Važno je istaći i to da je ovakvo "svrstavanje" ipak determinisano idejom o jedinstvenoj federaciji i mišljenjima o tome koje su republike "najkorisnije" za održanje upravo jugoslovenske federacije.

Neki od komentara u "Borbi" sada izgledaju veoma zanimljivo. "Pokazalo se, iako kriza debelo kuca na naša vrata uzdrnavajući između ostalog i sistem vrednosti i odnose pripadanja da većina ima visok stepen osećanja pripadanja i užoj i široj zajednici. /.../ Ukratko, Jugosloveni su zadovoljniji užom, republičkom, sredinom od savezne, ali zbog toga nisu naročito srećni. No i ovaj stupanj pripadanja užoj sredini, u mnogo čemu je povezan sa krizom šire sredine. Osim toga, anketirani građani koji su u velikom broju izjavili zadovoljstvo što žive u 'svojoj' republici (90,8 odsto) to pre svega objašnjavaju - navikom (kurziv - DJ). /.../ Visok procenat (73 odsto) izjasnio se za federaciju, ali

u najvećem broju slučajeva (90 odsto) za onu 'kakva je na papiru', tojest, 'kakva je zapisana u ustavu'. /.../ Građani koji su se izjasnili za konfederaciju (11,6 odsto), učinili su to pre svega se kritički osvrćući na sadašnju krizu.⁵¹⁾

Može se pretpostaviti da je i tada, u nedavnoj prošlosti, i sada u momentu kreiranja novih političkih predstava bio (i jeste) dominantan politički faktor, dok političke predstave ne nastaju kao rezultat autonomnih interesa stratifikovanog društva. Za razliku od političkih zajednica koje su konstitucionalno uređene na načelu poštovanja *individualnih* ljudskih prava, naša politička tradicija je uvek bila zasnovana na konstituciji koja gradi legitimnost na načelu poštovanja kolektivnih prava i interesa. Zato svaka politička deklaracija o poštovanju ljudskih i građanskih prava, u nas, predstavlja shvatanje svih ovih prava i potreba samo utoliko ukoliko se prepoznaju kao potrebe pojedinca za kolektivitetom. Ranije je taj kolektivitet definisan, uz klasno određenje, i kao pripadnost nadnacionalnoj jugoslovenskoj zajednici (bratstvo-jedinstvo), i kao, čak, pripadnost internacionalnoj zajednici (proleterski internacionalizam). Međutim, sa stanovišta parcijalnih (republičko-pokrajinskih) interesa (naročito posle 1974. godine), uz jugoslovenstvo, kao generalno deklarativno političko određenje, primera radi, nije bilo "uputno" da se građani u popisima stanovništva izjašnjavaju kao Jugosloveni. Time bi bio narušen posebni politički i državni interes. Uporno se tvrdilo da jugoslovenska nacija ne postoji, osim kao nedefinisan osećaj "zajedništva". Postoje, dakle, posebne nacionalnosti, a jugoslovenstvo je definisano kao osećanje pripadnosti široj zajednici, "bratskim narodima i narodnostima". Sa lomom komunističke ideologije, lome se i integralni delovi iste ideologije. Sada je jugoslovenstvo shvaćeno kao nepoželjni recidiv komunističkog mišljenja. Političkom akcijom se želi potiranje dugè tradicije jugoslovenske ideje, koja nipošto nije rezultat komunističkog egalitarizma, mada je docnije integrisana u njega. Internacionalizam, iako je danas u svetu jedan od dominantnih procesa u integraciji sveta (svet kao "globalno selo"), takode se u nas odbacuje, jer je, navodno, i to komunistička ideja. Stavlja u zagrade činjenica da se svet internacionalizuje politički (međunarodne političke organizacije), privredno i ekonomski (multinacionalne kompanije i korporacije), organizaciono (Ujedinjene nacije, Evropska zajednica, Britanski

komonvelt...), vojno (NATO i drugi vojni savezi), naučno i kulturno (međunarodni projekti i institucije)... Na kraju se može reći da je "Borbinom" anketom, poslednji put, za izvesno vreme, evidentirano jugoslovenstvo kao najfrekventniji stav naših građana. Na delu je dezintegracija kojoj se ne nazire kraj.

Centrifugalni procesi, dalje, ne važe samo u okviru republičkih zajednica. Začinju se novi dezintegracioni procesi u okviru novonastalih država: U Makedoniji je na delu rascjep između albanskog i makedonskog življa. U poslednje vreme i između Makedonaca "bugarofila" i "srbofila". Očekuje se izlazak na političku pozornicu i Makedonaca "grkofila". U Srbiji je na delu opšti animozitet između Albanaca i Srba. U novije vreme su hladni odnosi i, do skora složnih, Srba i Muslimana, Srba i Madara, Srba i pripadnika drugih manjih etničkih zajednica. Kao da je na vidiku još jedno neslaganje - između Srbijanaca i tzv. Srba brđana, čije je poreklo iz Like, bosansko-hercegovačke i Hrvatske Krajine i Crne Gore. U Crnoj Gori se ne slažu Muslimani i Albanci sa Crnogorcima. A u okviru crnogorskog nacionalnog miljea nastaju dve orijentacije: "Crnogorci-Srbi" i "Crnogorci-Crnogorci". U Bosni i Hercegovini besni međunacionalni sukob između labave koalicije Muslimana i Hrvata protiv Srba. U Hrvatskoj je tek stišani ratni sukob između Hrvata i Srba. Ali i sami Hrvati se tiho polarizuju na Hrvate, Dalmatince, Istrane, Slavonce... U Sloveniji je, naizgled, nacionalni konsenzus potpun. Međutim, na vidiku je izvesno neslaganje između Slovenaca koji bi da očuvaju svoju nacionalnu samobitnost i kulturu i onih Slovenaca koji bi rado da prihvate dominaciju (i zaštitu) germanskog političkog i ekonomskog faktora. Republičke političke elite će teško moći da eliminišu ove, nastupajuće, dezintegrativne procese. Da bi to mogle da učine treba da imaju na raspolaganju konsolidovanu privredu i ekonomiju. Treba da imaju na raspolaganju organizovan kulturni sistem koji je autonoman i samoregulativan. Ne mogu da se pozovu ni na konzistentan društveni prostor... Sa druge strane, centrifugalna inercija će delovati i dalje. Do besmislenog mrvljenja i usitnjavanja već usitnjenih zajednica, do uskogrudne provincijalnosti. Dezintegracija je trenutno na onoj tački kada vlasti u republikama smatraju da se ona može zaustaviti. Budući da za to nemaju dovoljno validnih političkih sredstava, ona je sada za njih proces koji ugrožava sam sistem njihove vladavine.

U nedostatku efikasnih društvenih mehanizama za njeno zaustavljanje, vlasti će sve više posezati za sve manjim brojem preostalih sredstava. Sve će se više koristiti instrumentima državne prinude (vojska, sudovi, policija), pa i terora (polulegalne i nelegalne forme nasilja). Objektivno gledano, jugoslovenske državnice, iznutra neintegrisane, će pre završiti u kapitalizmu latinoameričkog, afričkog i azijskog tipa, nego u građanskom društvu sa evropskim likom. Neka nam bude dozvoljena ironija: i prethodni sistem je bio kompatibilan sa komunističkim i socijalističkim režimima Latinske Amerike, Afrike i Azije.

6. Generalno, može se reći da je sada na delu uzurpacija javnosti i negacija ličnosti. To je jedan od bitnih aspekata političke stvarnosti, sa stanovišta naše teme. "Tu je javnost orude u rukama direktora za potiskivanje samosvojne osobenosti drugih u duboku tajnost. Izgleda kao da se opljačkana osobnost stanovništva akumulira u osobama uskog kruga politokrata ili samo u vrhovnom vodi čija 'osoba nad osobama' hipertrofira u božansku osobnost."⁵² Stanje kolektivne svesti pripadnika svih naroda, pa i nacionalnih manjina u (bivšoj) Jugoslaviji, i sada je, nakon tzv. pluralizacije političkih sistema (republičkih), određeno autoritarnim obrascima ponašanja i autoritarnim vrednostima. Rečeni obrasci ponašanja i vrednosti nisu samo "odblesak" skoro peto-decenijske vladavine monopartijskog, autoritarnog, sistema, već su, može biti, "produžetak" tradicionalno-patrijarhalno ukorenjenog načina života. Naime, u istoriji jugoslovenskih naroda ima malo onih istorijskih momenata koji su zračili građanskom i individualnom liberterskom slobodom. Procesi koji su oblikovali političku i socijalnu konfiguraciju Evrope na ovim su prostorima imali blede odbleske ili su bili importovani na bajonetima tuđih vojski. Primera radi, Renesansa je imala odjeka samo u Dubrovačkoj republici; tekovine građanskih revolucija, posebno francuske građanske revolucije, imale su svoj pandan zahvaljujući Napoleonovim osvajanjima severozapadnih krajeva, početkom XIX veka; snažni procesi ujedinjavanja nacija, kao što je to bilo u Italiji, Nemačkoj itd, revolucionarni period sredinom XIX veka, uticali su na manje-više formiranu svest o nužnom jedinstvu Južnih Slovena. Ali i Ilirski pokret i romantično jugoslovenstvo, osim u literarnom životu Hrvata, nisu imali neki značajniji mobilizatorski potencijal ni u Slovenaca, ni u Srba; protestantski

liberalizam⁵³⁾ postaje dominantna politička i ekonomska ideologija onda kada se Srbi tek oslobađaju iz okova azijske, neproduktivne i tradicionalne, ekonomije i politike, a Hrvati i Slovenci, sa svoje strane, ostaju zatočenici Austrije, čuvara tradicionalnog katoličanstva, time i prevaziđenih političkih i privrednih institucija; u vreme nezadržive informatičke revolucije, mundijalizacije, sveta kao opšte i jedinstvene činjenice, jugoslovenski narodi postaju sproveditelji komunističko-autoritarnog tipa organizacije društva, da bi potom načinili krupan istorijski iskorak unazad zaobilivši se u nacionalno-versko krvoproliće i zločin.⁵⁴⁾

Ova socijalna, istorijska, kulturna i svake druge vrste stagnacija jugoslovenskog društva (ili jugoslovenskih društava) nužno utiče na preispitivanje, pa i napuštanje doskorašnjih kolektivnih ciljeva i društvenih vrednosti. Društvo se opet nalazi u vrednosnom vakuumu, iako iz stanja vrednosnog vakuuma čestito nije ni izašlo još od završetka drugog svetskog rata. Ono što je bilo definisano političkom voljom kao vrednosni okvir "novog društva" nije počivalo na realnom socijalnom tlu, tako da u životu društva nije bilo ni utemeljeno. Utoliko je aktuelni lom kolektiviteta potpuniji, beskompromisniji i utoliko tragičniji. Politički faktor je, tragajući, iznova, za ciljnim i vrednosnim utemeljenjem svoga legitimiteta, svoje izvorište našao u ideologiji nacionalnog i istorijskog. Da bi se aktivizam politike demonstrirao kao delatni faktor onda je takvo utemeljenje legitimnosti valjalo "dokazivati" i "braniti" od manje-više konstruisanih opasnosti, koje dolaze sa onih strana koje, takođe, sličnom političkom akcijom zastupaju slične interese "suparničke" strane. Takav politički projekt podrazumeva, a onda se njime i zahteva voljni, konsenzualni pristanak naroda u čije se ime dela. Politika tako deluje restriktivno na sve oblasti života pokušavajući, i, pri tom, uspevajući, da društvenost instrumentalizuje zarad svoga interesnog konstrukta. Restriktivnost se pokazuje u svodenju mnogih aktivnosti na nekoliko utilitarnih dimenzija. Služeći se moćnom ideološkom kampanjom restriktivnost je prvo zahvatila oblast masovnih medija, zatim kulture i nauke da bi se, zatim, beskompromisno "spustila" do nivoa pojedinačnih egzistencija ljudi. Pojedinačne egzistencije su tako uniformno postavljene u kontekst samo jednog, prevashodno, kolektivnog interesa.

Tako je, i ono ostvareno, i ono moguće bogatstvo stilova života ljudi poprimilo jednu samorazumljivu i prepoznatljivu dimenziju u skoro svim slojevima, kao dominantnu. Uz specifične načine zadovoljavanja potreba pripadnika pojedinih slojeva (o kojima će u ovom radu biti reči) kristalizovana je i jedna socijalno prepoznatljiva konstanta. Ljudi, ravnajući se prema naučenim matricama političkog ponašanja i saobraćaja u nedemokratskim okolnostima, manifestuju "privrženost" svom etnosu. Demonstracija pripadnosti političkom cilju nužno je usmerena ka tome da pojedinac bud primećen, percipiran i da tako bude integrisan u društveni kontekst koji je formiran u okviru sasvim određene matrice sistema ideja i političkih interesa. "Ne može li se pretpostaviti da je i jedan, skoro zaboravljen filozof - Džordž Berkli - imao sve ove solucije /.../, u vidu kada je formulisao svoj ključni princip: 'esse percipi'? Jer, to znači: 'Da se bude, znači, da budeš percipiran'? /.../ Ako kažemo: 'Da ne budeš percipiran, znači da ne postojiš!' Koliko naša ličnost, koliko ono silno 'ja' zavisi od pomisli da nas neko gleda, da smo sadržaj nečije percepcije! /.../ Patrioti ginu zamišljajući da ih Majka Domovina gleda u tom trenu; život tiho i brzo gasne i u najzdravijem članu nekih plemena, ukoliko se pleme okrenulo od njega i više ga ne prima kao svoj postojeći deo."⁵⁵ U času takve integracije i samointegracije slabi potreba za samorazumevanjem, nezavisnim delanjem, kritičnost se zamenjuje apologijom. "No, koliko je uistinu važna svest o stanju 'biti percipiran', od bliskih, od sopstvenih vrednosti, od zajednice, od nacije, od sadašnjosti, i naročito - naročito, od večnosti; toliko ličnost predstavlja rezultat i fokus jedne introspekcije, koliko ličnosti iščezava kada se gubi interes da se gleda u sebe, kada iščezava respekt prema sebi /.../."⁵⁶

Sa stanovišta naše teme, moguć je hipotetički stav da je stil života Jugoslovena sveden na afirmaciju politike svojih nacionalnih lidera, i političkih elita, kao primarnog ishodišta i na očekivanje da će zadovoljenjem nacionalnog "interesa" biti otvorene mogućnosti njihove ljudske samoaktuelizacije. Izvan politički formulisano nacionalnog interesa, koji se prima kao introjeksija svih primarnih ljudskih potreba i načina njihovog zadovoljenja, pripadnici jugoslovenskih naroda, u ovom istorijskom času, ne prihvataju druge modele življenja. Ukoliko se ti drugi modeli ne mogu uklopiti u sliku o "vitalnom" nacionalnom interesu, bili oni

tradicionalne provenijencije ili internacionalističkim vrednostima određeni, bivaju odbačeni. Artikulacija ovakve kolektivne svesti proizvod je "novih" politika nacionalnih lidera u vreme rasapa komunizma i opšteg odbacivanja komunističke, kako paradigme, tako i ideologije. U prazan idejni prostor, kao najefikasniji način političke legitimacije, ubačena je ideja o "veličini", "vrednosti" "ugroženosti" i "zaštiti" vlastite nacije.

Kvalitet života

1. U našem slučaju, *kvalitet života* se može posmatrati, uz druge kvalifikative, i kao jedna dimenzija stila života. Opet, i ovaj je pojam nemoguće sasvim precizno definisati. A Šalai (Alexander Szalai) piše da je nepoznato ko je "skovao" termin "kvalitet života".⁵⁷⁾ Razmatranje ovog problema, kaže dalje Šalai, među učesnicima dva simpozijuma posvećena raspravi o različitim aspektima kvaliteta života na IX svetskom kongresu sociologa (Upsala, 1978) nije dalo valjan odgovor. "Neki od starijih kolega maglovito se sećaju da su se sa ovim izrazom prvi put sreli kasnih pedesetih ili početkom šezdesetih godina - ali ne u nekom naučnom kontekstu, već u popularnim raspravama ili u publikacijama opšte namene (magazini, novine itd), uglavnom u vezi sa problemima zagađenja životne sredine, pogoršanjem uslova urbanog života i sl."⁵⁸⁾ Na kraju, preporučuje operacionalnu definiciju - "kvalitet života odnosi se, grubo govoreći na manje ili više 'dobar' ili 'zadovoljavajući' karakter ljudskog života."⁵⁹⁾ A, Prema Vladimiru Layu kvalitet života je situacija / egzistencijalno stanje veće ili manje zadovoljenosti potreba.⁶⁰⁾ Valja, na ovom mestu, uputiti i na izveštaj Komisije Kongresa SAD za tehnologiju, automatizaciju i ekonomski razvoj, iz 1966. godine. U izveštaju se kaže da u "savremenim društvenim evidencijama manjkaju pokazatelji o najvažnijim aspektima života, tj. o onima koji izravno odražavaju tjelesno i duševno blagostanje stanovništva. Članovi Komisije čak izričito zahtijevaju da se uvedu potpuno nove vrste evidencija kojima bi se obuhvatili stvarni učinci različitih društvenih akcija."⁶¹⁾ U istom izveštaju se, verovatno, "po prvi put u istoriji" upotrebljava pojam *kvaliteta života*. Pojam "obuhvata konačni cilj razvoja i jedini pravi pokazatelj vrijednosti parcijalnih društvenih promjena. Tako je taj važan izraz ušao u javni optičaj iako /.../ bez nekog vidljivijeg učinka."⁶²⁾ Bez obzira na nepotpunu definisanost ovog pojma, u zapadnoj literaturi često se

"koristi termin 'kvalitet života' ('qualite de vie', 'quality of life', 'Qualitat des Lebens')."⁶³⁾

Navedimo još dve odrednice ovoga pojma. U prvoj se, između ostalog, kvalitet života dovodi i u vezu i sa njegovom političkom upotrebljivošću. Političku upotrebljivost shvatamo kao prikazivanje partijskog (parcijalnog, delimičnog) interesa kao opšteg.

"*Lebensqualitat*, kvalitet života (engl. quality of life), u USA iz kompleksne krize modernog industrijskog društva proizašao je pojam za sveobuhvatno označavanje ukupnih životnih uslova u jednom društvu. U osnovi razvoja koncepta kvaliteta života leže uvidi u ograničene i delom sumnjive iskazne mogućnosti starijih, jednostrano ekonomsko- materijalistički shvašenih merila, npr. bruto društveni proizvod i životni standard (v.). Koncept kvaliteta života obuhvata npr. područja kao što su zdravstveno osiguranje, obrazovanje i vaspitanje, svet rada (humanizacija rada), mogućnosti i uslovi slobodnog vremena, naravno okolina, društvena okolina i društveni odnosi, lična sigurnost i pravo, političko područje. Shodno ovim raznovrsnim usmerenjima, kvalitet života se meri diferenciranim sistemom indikatora.

"Na račun svoje naučne i nadstranačke upotrebljivosti, pojam kvaliteta života je bio sve češće propagandistički stavljan u vezu sa posebnim interesima partija, udruženja, preduzeća, kao zgodan izgovor za prikrivanje sopstvenog dobra kao opšteg dobra."⁶⁴⁾

"*Lebensquatat*, *quality of life*, obuhvatna oznaka za stanje razvitka opštih uslova života u jednom društvu, koje se prikazuje pomoću tzv. socijalnih indikatora (social indicators). U suprotnosti prema pretežno ekonomski definisanom pojmu životnog standarda, pojam kvaliteta života obuhvata, između ostalog, i takve faktore kao što su uslovi stanovanja, stepen demokratizacije, zdravstveno stanje stanovništva, mogućnosti odmora, vaspitanje i mera socijalne sigurnosti u jednom društvu u datom trenutku."⁶⁵⁾

Veljko Rus određuje kvalitet života prema socijalnim preferencijama, imajući u vidu razvijena društva u kojima je kvalitet života jedno od dominantnih društvenih pitanja. "Kvalitet života pre svega jeste reakcija na socijalne disfunkcije ekonomskog razvoja u razvijenim industrijskim društvima. Što su društva

industrijski razvijenija, to postaje očiglednije da dalji ekonomski rast sve manje doprinosi socijalnom blagostanju.⁶⁶⁾ Međutim, "Jugoslavija je po svim mogućim indikatorima socijalnog blagostanja na zadnjem mestu među evropskim zemljama. /.../ Jugoslavija je po Sivardovom indeksu tek na 40 mestu među zemljama sveta."⁶⁷⁾ To znači da kvalitet života u Jugoslaviji nije društvena činjenica visokog stepena važnosti u onom smislu kako je to u društvima razvijenog sveta. Drugim rečima, pri nerazvijenim pretpostavkama društvenog razvoja (civilno društvo, demokratske institucije, optimalan privredni rast, razvijeni kulturni i komunikacioni podsistemi...) kvalitet života je sveden na proklamaciju, postaje pojam bez sadržaja.

2. Kao što ćemo govoriti o potrebama u odeljku o životnom standardu, svesni da takva šematizacija nužno ograničava značenje pojma na, za ovu priliku, samo instrumentalnu dimenziju jednog pojma (životni standard) i svesni, takode, da potrebe, opet sa stanovišta naše teme, ne mogu biti *samo* u vezi sa životnim standardom, već i sa svim aspektima našeg razmatranja, govorićemo o vrednostima u odeljku o kvalitetu života, opet svesni da slična šematizacija, osim deskriptivne svrhe, nema bitnije opravdanje. Kao što su jedan od aspekata kvaliteta života, vrednosti su, naravno, i aspekti životnog standarda, stila života i način života uopšte. Takode smatramo da se i kvalitet života i životni standard mogu smatrati i aspektima stila života, a da su vrednosti i potrebe u jednakoj meri noseći aspekti svih ovih pojmova, uključujući i stil života.

Poslužićemo se Veberovim shvatanjem vrednosti. On je u vrednostima video "samo večnu i nepomirljivu borbu između bogova i demona koji teže da se domognu vlasti nad čovekovim životom."⁶⁸⁾ Ako je to tako, tj. borba za osvajanje vlasti nad čovekom, tj. nad njegovim delom, nad rezultatima njegovog pregnuća, onda se vrednosti imaju smatrati za određenja ciljeva za koje čovek želi ili treba da se založi. Ciljevi su, prema tome definisani vrednosnim aksiomima ili poslednjim vrednosnim principima.⁶⁹⁾ Među vrednostima samim ne postoji određen (uspostavljeni) hijerarhijski red, ili ne postoji uvek, pa se određenom cilju može pridodati ova ili ona vrednost. Ali, čovek kao delatno biće, ujedno mora i da odmeri težinu pojedinih vrednosti, kao i posledice postupaka vođenih pojedinim vrednostima. Ovo je bitno naročito

stoga što u sferi vrednosti ne postoji ništa što je trajno i opšteobavezno. Konačno, ovaj problem ljudskog delanja utoliko više potencira neizvesnost ljudske egzistencije jer "često nismo u stanju da potpuno razumemo mnoge krajnje ciljeve i vrednosti prema kojima se ljudsko delanje može orijentisati."⁷⁰⁾ Tim pre što je sa stanovišta ciljne racionalnosti, vrednosna racionalnost uvek iracionalna. Što je vrednost, prema kojoj se dela, izdignuta na višu ravan, u tolikoj meri je i samo delanje iracionalno. Pojedinaac je, tada, sve više obuzet vrednošću radi nje same, i utoliko manje razmatra posledice svoga delanja. Zato su velike utopije, "svetsko revolucionarni pohodi", mitska "veličina" nacije, oni ideološki ciljevi koji su natopljivi vrednostima "visokog" značenja. Utoliko su, onda, ti ciljevi naizgled i konzistentni, samodovoljni, samoobjašnjujući, autoregulativni. A kao takvi nisu podložni upitu o posledicama delanja. Ili, ono što se smatra grandioznim, veličanstvenim ima se smatrati i devičanskim. O tom cilju se ne raspravlja, za njim se ide, on se sledi.

Vrednosti se mogu definisati kao relacioni odnosi između objekta koji poseduje izvesna svojstva koja mogu da zadovolje izvesne potrebe subjekta. Specifičnost vrednosti je upravo u njenoj institucionalnoj dimenziji. Onda kada se potreba društveno institucionalizuje, kada je pojedinac u poziciji subjekta koji je svestan određene potrebe, tada i vrednost postaje društvena veličina i njen se funkcionalni odnos može izražavati raznim merilima vrednosti (novcem, ili nekom drugom preferencijom).⁷¹⁾

Vrednosti imaju relativno samostalnu dinamiku i kao kulturne tvorevine one su sadržaji svesti. Upravo ta samostalnost vrednosti znači da pripadnici raznih slojeva mogu imati iste ili slične vrednosti, a da se promenom društvenog statusa ne moraju nužno osvajati ili menjati vrednosni sistemi.

Što se stila života tiče, na njega vrednosti deluju "intervenirajuće",⁷²⁾ kao činioci koji povezuju pripadnost društvenom sloju i stil života. A i same vrednosti mogu biti uzrokovane određenim društvenim položajem njenih nosilaca. Prema Vesni Pešić, vrednosti predstavljaju čovekove ocene stvarnosti, težnji i ciljeva. U tom smislu one su smernice ili orijentacije ponašanja. A kao takve, vrednosti su (a) *standardi ponašanja* i (b) *uverenja*. Pri tom, čovek ne mora nužno biti svestan standarda ponašanja, niti se u akciji rukovoditi uverenjima.

Uputno je, još, ukazati na razliku između *implicitnih* i *eksplicitnih* vrednosti.⁷³⁾ Implicitne vrednosti su opštijeg karaktera i vezane su za širu kulturu, dok su eksplicitne posebnog karaktera i vezane su za zvanične ideologije. Ne može se tvrditi da vrednost u isto vreme ne može biti i eksplicitna i implicitna. Na primer, eksplicitna vrednost nacionalne ideologije gubi svoj sadržaj ako nije izvedena iz atributa istoričnosti, kulturne tradicije nacionalnog bića itd, što je implicitna vrednost. Artikulacija ideološkog stava o nacionalnom teži vrhunskoj opštosti i postizanju "najvišeg" cilja - očuvanju samobitnosti, identiteta nacije. Ukoliko je, pak, dimenzija čoveka - pojedinca umanjena. Jer čovek - pojedinac nije sastavni deo biti ideologije o nacionalnom. U ovom slučaju su eksplicitne i implicitne vrednosti jasno odvojene. Ukoliko mit o naciji podrazumeva egzistenciju sverazumevajućeg vođe, oca nacije, onda ta najviša vrednost, paradoksalno, kako je to uvideo Niče (Friedrich Nietzsche), uzdizanjem "pojedinačnog čovjeka u natčovjeka spojena je /.../ s uniženjem naroda,"⁷⁴⁾ kao konkretne datosti.

Životni standard

1. Slični problemi nastaju i onda kada treba razlučiti izraze *kvalitet života* i *životni standard*. Bez obzira na "granična" neslaganja, može se reći da kvalitet života predstavljač *kakvoću, svojstvo* načina života i stila života, za razliku od *kvantitativne* određenosti životnog standarda. Ali, ovo određenje, svakako, nije dovoljno. Nije dovoljno zato što je supstancijalnost pojava koje imenujemo stilom života ili onih koje imenujemo životnim standardom, i u empirijskom, i u teorijskom smislu, međuzavisna. Teško ih je, naime, posmatrati kao odvojene celine. No, jasnijeg poimanja radi, često se služimo lukavstvom uma, te stvaramo modele ovih pojava. Ima jedna nevolja sa modelima - beživotni su. Bez dinamičnosti i promenljivosti. Moguće je izgraditi skoro savršene modele, ali će se oni uvek opirati metodološkom uvidu, kojim se traga upravo za onim što je razvojno, promenljivo, dinamično.

Vratimo se pitanju standarda koji se definiše uglavnom kvantitativnim svojstvima. Nameće se odmah nevolja - životni standard ne može biti razumevan bez razumevanja i njegovih kvalitativnih svojstava. Kada kažemo, na primer: *kulturni standard*, imamo u vidu i kvantitativna i kvalitativna obeležja. Ali ne znamo koja obeležja konstituišu ovu pojavu, osim ako se ne pozabavimo nekom konkretnom pojavnošću. Ako nas, primera radi, zanima mogućnost kreiranja pozorišnog života u nekoj sredini, možemo da razmatramo ovaj problem sa jednog od ova dva polazišta (sa kvantitativnog ili kvalitativnog). Ili će nas zanimati kulturne pretpostavke (mogućnost formiranja glumačkog ansambla, potrebe publike, repertoar...), dakle, *kvalitativne* pretpostavke, ili ćemo razmatrati materijalne pretpostavke (mogućnost finansiranja, postojanje ili nepostojanje pozorišne zgrade, plate uposlenih...), dakle, *kvantitativne* pretpostavke. U prvom slučaju naš problem je problem *kvaliteta života*, a u drugom *životnog standarda*. Konkretno - ne može se kreirati repertoar

pozorišne kuće, a da se, pri tom, ignoriše novčana strana problema.

Prema tome, životni standard nije prost zbir materijalnih dostignuća jednog društva. Ili, nije samo to. "Prema komitetu za međunarodnu definiciju i merenje životnog standarda i nivoa Ujedinjenih nacija 1954; životni standard se odnosi na stvarne životne uslove (dok se životna norma u istom kontekstu odnosi na poželjne uslove), i obuhvata očekivanja koje dato stanovništvo smatra odgovarajućim."⁷⁵⁾ "Lebensstandard (životni standard), je subjektivno i društvenim normama i tradicijom određena ukupnost (na osnovu posebnog društvenog položaja i statusa) materijalnih i imaterijalnih opskrbnih dobara koja se smatraju nužnima i primerenima i za kojima se, stoga, teži. Životnom standardu pripadaju određene vrste i kvaliteti dobara isto kao i određeni društveni odnosi i aktivnosti. Životni standard je dinamična, sa promenljivim ukupnim društvenim, životnim i kulturnim uslovima, društvenoj promeni podređena veličina. On određuje radnu motivaciju, strukturu potreba i individualno i unutargrupno planiranje i raspodelu opskrbnih sredstava, i time kvantitativnu i kvalitativnu strukturu materijalnog i društvenog uobličavanja egzistencije."⁷⁶⁾ "Životni standard je oznaka za količinu i kvalitet roba, javnih ustanova i drugih uslova života koji stoje na raspolaganju jednoj ličnosti ili određuju njeno životno ponašanje (Lebensführung). Merenje životnog standarda (definisano u odnosu prema određenoj robi i radnjama = potrošačka korpa (potrošačka korpa) (Warenkorb) postiže se upoređivanjem različitih kvantitativnih momenata."⁷⁷⁾

2. U osnovi onoga što nazivamo životnim standardom leže potrebe. Bez poznavanja ove dimenzije ljudskog življenja teško se može sa razumevanjem govoriti o životnom standardu. "Postoje podele na primarne i sekundarne, egzistencijalne i razvijene, krute i elastične, materijalne i nematerijalne (potrebe - ĐJ). Sve podele u osnovi zasnivaju se na činjenici da ishrana i zaštita od vremenskih nepogoda odećom i krovom nad glavom predstavljaju osnovni uslov za održanje života."⁷⁸⁾ Ovo je opšte mesto, kao što je i opšte mesto da se bez zadovoljenja ovih potreba ne mogu zadovoljiti ni potrebe višega reda. Ujedno je to i osnovno polazište za razumevanje potreba.

Džon K. Galbrajt (John Kennet Galbraith) piše da je u prirodi čoveka (što je naročito vidljivo u "primitivnim" društvima) da radi dok se ne zamori. Iza toga bavi se sportom, lovom, orgijastičkim svečanostima - delatnostima namenjenim fizičkom užitku ili duhovnoj utehi.⁷⁹⁾ Takva je čovekova težnja, piše dalje Galbrajt, zabrinjavala sve one koji su sebe smatrali čuvarima civilizacije. Ta briga traje do danas radi očuvanja jedne od vrednosti modernog društva - društvenog ugleda dohotka (profita), kome se pridaje primarni značaj u društvu. Roba dobija i druga značenja. Zadovoljenjem egzistencijalnih potreba, što je u ambijentu razvijenog industrijalizma relativno lako, nastaju potrebe za isticanjem. Industrija, pak, stvara potrebe kod potrošača, čije zadovoljenje je, opet, osnovni poticaj industrijskoj proizvodnji. Otuda u privrednim strategijama tako veliki značaj reklame. "Reklama i umijeće prodaje - upravljanje širokom potrošnjom - bitni su za planiranje u industrijskom sistemu".⁸⁰⁾ Ako su potrebe *inherentne* ljudskoj prirodi, načini njihovog zadovoljavanja su *izvedene* (kulturne) kategorije.

U tom smislu značajno je stanovište Abrahama Maslova (Abraham Maslow), koje polazi od ovih opštih mesta pri konstrukciji tipologije potreba. Maslov razlikuje nekoliko tipova potreba (ili prelaznih oblika):

- a) *Fiziološke potrebe* (voda, hrana, seks...);
- b) *Potrebe za sigurnošću* (bezbednost, stabilnost, zavisnost, zaštita, struktura, red, zakon, granice...);
- c) *Afektivne potrebe za pripadnošću i ljubavlju*;
- d) *Samopoštovanje i samouvažavanje* (želja za snagom, statusom, dostignućem, majstorstvom, kompetentnošću, za reputacijom, slavom, priznanjem, pažnjom...);
- e) *Potrebe za samoostvarenjem*. "Ono što čovek može da bude, on to mora da bude. Mora odgovoriti svojoj pravoj prirodi."⁸¹⁾

A Agneš Heler (Agnes Heller) razlikuje materijalne od nematerijalnih potreba. Za zadovoljenje materijalnih potreba neophodna je proizvodnja i reprodukcija predmeta i sredstava za potrošnju. Za suštinsko zadovoljenje nematerijalnih potreba (potreba višeg reda), piše dalje A. Heler, nisu potrebni proizvodi materijalne prirode, ali su oni nužni *kao* pretpostavke (zgrade za kulturne institucije, knjige kao materijalni nosioci ideja...)⁸²⁾ Za

Razliku od Maslova, A. Heler tvrdi da "ne postoje nikakve 'prirodne potrebe'. Vazduh nije predmet neke potrebe, nego je pretpostavka našeg opstanka."⁸³⁾ Postoje samo *egzistencijalne potrebe* i *stvarne ljudske potrebe*. Egzistencijalne potrebe se zasnivaju na nagonu za samoodržanjem (potreba za hranom, seksualna potreba, potreba za radom i za socijalnim životom). Egzistencijalne potrebe se ne mogu tumačiti kao "prirodne", jer važe samo u konkretnim društvenim odnosima. Ono što, na tragu Marksovog mišljenja misli A. Heler, predstavlja prave ljudske potrebe je to da prirodni nagoni u njihovom formiranju nisu presudni. Tek kada nagoni dobiju društveni karakter oni postaju potrebe. To su, recimo, potrebe za odmorom, koji prevazilazi nužnost reprodukcije radne snage, potrebe za kulturnim radom, igre odraslih, prijateljstvo, ljubav, moralna aktivnost...⁸⁴⁾ Prema tome, "potreba znači svesni zahtev, težnju, nameru, usmerena je stalno na određeni objekt i utoliko motiviše delanje. Objekt koji je u pitanju je neki *društveni proizvod*, bez obzira na to da li govorimo o dobrima, o nekom načinu života, ili o 'drugom čoveku'.⁸⁵⁾

Sa stanovišta političkog interesa to može da znači da, ukoliko je u većoj meri moguće zadovoljavanje pretpostavljenog fonda potreba, utoliko će i politički režim biti smatran "uspešnijim". "Čim se u karakternoj strukturi razviju izvesne potrebe, svako ponašanje u skladu sa tim potrebama u isti mah je psihološki zadovoljavajuće i, sa stanovišta materijalnog uspeha, praktično. Dok god jedno društvo istovremeno pruža pojedincu ta dva zadovoljenja, imamo situaciju u kojoj psihološke snage *cementiraju društvenu strukturu* (kurziv - DJ)."⁸⁶⁾ Naravno, opet sa političkog stanovišta, taj fond potreba moguće je, u izvesnoj meri kontrolisati, tj. neke potrebe predstaviti kao poželjne, korisne i tako ih nametnuti, a druge eliminisati negativnim kvalifikativima. Kako što kaže K. Jung (Carl Gustav Jung), "kao stvarno saznanjem samo ono što na mene deluje. Jer ono što na mene ne deluje, to isto tako može i da ne postoji."⁸⁷⁾

Savremena društva žive u stalnom naporu da osvoje uvek veće obilje materijalnih dobara. Ona koja u tome uspevaju postaju "univerzalni" primer - postaju "najbolji od svih svetova."⁸⁸⁾ Osvajanje materijalnih dobara je obeleženo potrebama za njima. Opet, potrebe deluju povratno na tip i vrstu sveta materijalnih dobara. "Kada bi potrebe Francuza za industrijskom robom bile

ostale iste kao u naših pradjedova, danas bi već vjerovatno bile potpuno zadovoljene. Imućna građanka iz doba drugog carstva dobila bi za miraz 4 ili 5 haljina i nosila bi ih sve do smrti. /.../ Kad bi neki ugledan građanin iz 1830. god. ušao u stan nekog seoskog učitelja iz 1956. god. stekao bi utisak o čarobnom bogatstvu.⁸⁹⁾ Međutim, perspektive ovako uspostavljenog sistema potreba, ne moraju, nužno, biti poželjne. Zastrašujućom misli upozorava Alvin Tofler (Alvin Toffler) kada govori o nastupanju civilizacije trećeg talasa, civilizacije koju imenujemo kao postindustrijsko društvo: "Treći talas će pogoditi svakog od nas tako što će nam rasturiti porodice, uzdrmati privredu, paralizovati političke sisteme i skrhati vrednosti."⁹⁰⁾ Kao da je, zaista, na delu dezintegracija postojećih institucija, jer su stvorene da bi zadovoljile sasvim određenu vrstu potreba. Drugačije potrebe podrazumevaju drugačije institucije. To se dramatično dešava u bivšim, tzv socijalističkim zemljama, ali se, ne manje, obespokojavajuće, dešava i u granicama razvijenih industrijskih zemalja. Već sutra te će institucije biti neproduktivne. Jednostavno rečeno, moderno društvo je usmereno "na proizvodnju i stjecanje bogatstva koji su sami sebi svrha. Ovaj nusproizvod tisućljetne materijalne nestašice mora zamijeniti mnogo jači naglasak na razdiobu i zajedništvo. U drugoj polovici dvadestog stoljeća ljudi nisu siromašni zato što nema tehnologije kojom bi se povećala individualna produktivnost, već zato što se premalo pažnje poklanja raspodjeli tehnologije i bogatstva. Suvremeni se čovjek istakao u proizvodnji, ali je zakazao u razdiobi."⁹¹⁾ "Jedan politički mudrac koji još uvek živi sveoje ceo ovaj problem unaćelo 'odelo čini čoveka' i verovatno ne postoji čovek koji ne oseća ubedljivu snagu ovog načela."⁹²⁾ Možebiti da je Tofler u pravu kada dalje, u već citiranoj knjizi, kaže da slom jednog sistema potreba i vrednosti ustvari znači da je na delu formiranje novog sistema. "Sa sazrevanjem civilizacije trećeg talasa nećemo stvarati ni nekog utopijskog muškarca, ni ženu koji će biti iznad ljudi prošlosti, a ni neki natčovečanski soj Getea i Aristotela (Džingis Kanova ili Hitlera), već jedino i sa ponosom, čovek se nada, rasu - civilizaciju - dostojnu naziva ljudske."⁸³⁾ Ali, nećemo se baviti utopijskim pretpostavkama. Možemo se samo nadati da je Tofler u pravu.

Dokolica

1. O dokolici, slobodnom vremenu, razmišlja se vekovima već. To nikako nije fenomen modernog društva. Kod Aristotela se, primerice, može pročitati: "Za rad je potrebna odvažnost i istrajnost, za dokolicu, filosofija, a razboritost i pravednost potrebni su i u jedno i u drugo doba. /.../ Ceo život deli se na *slobodno vreme* i *rad*, /.../ na poslove koji su nužni i *korisni* i na poslove čiji je cilj *dobrota*. Ljudi se odlučuju /.../ za rad zbog dokolice, za ono što je korisno i nužno zbog onog što je dobro i lepo (kurzivi - ĐJ)."⁹⁴) Na ovaj ili onaj način, razmišljanje o življenju ispunjenom smislom, "razboritošću i pravednošću", obavezuje već hiljadama godina. Slobodnije rečeno, bez razumevanja dokolice ne može se razumevati stil života.

U teoriji još ima podosta nedoumica u pokušajima da se odrede pojmovi slobodno vreme i dokolica. Tako Fridman (Georges Friedmann) razlikuje oslobođeno vreme od slobodnog vremena. Celokupno vreme izvan vremena potrebnog za nužni rad je oslobođeno vreme. Ali to vreme ne podrazumeva mogućnost slobodnog izbora. Onda kada pojedinac može da se ponaša i razvija prema sopstvenom izboru, dakle, kada je oslobođen od svake obaveze, nastupa slobodno vreme.⁹⁵) Za Dimazdijea (Jofre Dumazdier), pak, dokolica je neobavezno slobodno vreme. Preciznije, prema Dimazdijeu čovekovo vreme ima, uslovno rečeno, tri dimenzije: (a) vreme za proizvodne delatnosti, (b) vreme za društvene zadatke i (c) dokolica. Jedan deo vremena izvan rada (vreme za društvene zadatke) ispunjeno je, reklo bi se, nužnim obavezama, kao što su: odlazak i dolazak sa posla, dopunski rad, odmor, društvene obaveze. Mnoge od ovih aktivnosti, u raznim životnim situacijama, a i prema afinitetu pojedinca, imaju čas obavezan, čas neobavezan karakter. To vreme Dimazdije naziva "poluslobodnim vremenom", međustanjem između vremena za društvene zadatke i dokolice. Dokolica, tj. slobodno vreme, je vreme za "treće aktivnosti". "One mogu biti isključivo sukcesivne

ili istovremeno snage za oporavljanje, zabavu ili razvoj, snage za bijeg ili za društvenu participaciju, snage kulturnog napredovanja ili nazadovanja. To su snage čija je uloga istovremeno, efikasna i neodređena u dinamiци kulture ili društva.⁹⁶⁾ Smatramo da je Dimazdijevo određenje najpotpunije. Pojednostavljeno, to znači da se ukupni fond vremena može podeliti na ono koje je potrebno za rad i na vanradno vreme. A slobodno vreme ili dokolica je deo vanradnog vremena, koji je oslobođen od svih egzistencijalnih, porodičnih i društvenih obaveza. To je vreme u kome pojedinac može da se "posveti samome sebi". "Konvencionalno socijalno istraživanje polazi od pojmovnog para *rad i slobodno vreme*. Zavisno od političkog stanovišta naučnika, funkcija slobodnog vremena tumači se različito: kao fizičko obnavljanje čovekove radne snage, zatim kao obnavljanje (*Verdoppelung*) vrednosnog sistema industrijskog rada, i najzad kao pokušaj razvijanja stvaralačkog potencijala koji je u radnom vremenu skućen."⁹⁷⁾

U vremenu slobodnom od obaveza ljudi "formulišu" svoje obaveze, ili, opet, "troše" to vreme na pasivan način. Slobodno vreme se, na primer, koristi za upražnjavanje onih aktivnosti koje u čoveku, na neki način, uspostavljaju veru u sopstvene vrednosti, a u kojima ekonomski efekat ne mora uvek da bude dominantni motiv (hobi,⁹⁸⁾ samoobrazovanje, sport...)⁹⁹⁾

Posle iscrpljujućih, monotoniх, svakodnevnih, radnji na radnom mestu,¹⁰⁰⁾ čovek rado odlazi u prostore omeđene sadržajima koji obećavaju samozaborav na najlakši, najbezbolniji način. Važno je ispunjenje (makar trenutno) potrebe za samopotvrđivanjem. Bez napora. Jer, napor podseća na rad, koji je težak, neprijatan. "Klasični fabrički rad učinio je od radnog mesta sferu gole nužnosti, oblast trošenja ljudskih snaga. Učinio je rad i njegovu motivaciju jednostranim, i iskomplikovao hod aparatura tako da je za pojedinog radnog čoveka postao nepregledan."¹⁰¹⁾ Interesovanje za sadržaje poruka medija masovne kulture se proteže do identifikacije sa vedetama filma, štampe ili televizije, iako "masovno obožavanje /.../ kolektivnih idola ne može da /.../ donese očekivani prestiž, već suštinski, može samo da još više obezvređi /.../ individualnost."¹⁰²⁾ "Poraz individualnih stvaralačkih ambicija onih koji stvaraju takve 'vrednosti' postaje izvor stalne duhovne lenjosti i apatije onih kojima su namenjene."¹⁰³⁾ Bezličnost pojedinačne egzistencije je, izgleda, neizbežna

konstanta, pa otuda sledi pridavanje mitskih moći i osobina onima koji su u žiži masovne pažnje. Tako sportisti postaju "supermeni" i "tarzani", koji se batrgaju na malim ljudskim scenama. Sportist je heroj, jer je u njemu oličeno sve *ono* što posmatrač *nije*, a *želi* da bude. Sadržaji masovne kulture su i kritika postojeće stvarnosti, kako piše Jadranka Goja, i to sa stanovišta onih vrednosti kojih više nema.¹⁰⁻¹⁾ "Težnja za blagostanjem, za individualnim životom se oblikuje u isto vreme kada i nezadovoljstvo, razna potraživanja, pobuna. Imaginarna potrošnja izaziva povećanje *stvarne potrošačke pažnje*, ali dok imućne klase navaljuju da troše, potražnja koja raste u narodnim masama ostaje neostvarena."¹⁰⁵⁾

2. Za povećanje fonda slobodnog vremena, time i za kvalitativnu menu stila života, značajan je "mogući utjecaj automatizacije na način rasporeda radnog dana," jer, "rad što su ga ljudi morali obavljati u svojoj povijesti bio je najvećim dijelom neugodan: dokolica što su je ljudi uživali bila je većinom povlastica nekolicine. Ta činjenica je u velikoj mjeri obojila naše mišljenje o načinu na koji treba da se živi."¹⁰⁶⁾ Rad je fizički lakši, ali ustrojstvo automatizovane efikasnosti zahteva od čoveka da "programira" nivo psihičkog i intelektualnog naprezanja. Slobodno vreme, zauzvrat postaje prilika za bekstvo od svake svrhovitosti.¹⁰⁷⁾ Ono je sada *pasivno* stanje. To je, čini se, nezaobilazna posledica, koja, po sebi, ne nosi vrednosni predznak. "Čini se da je najmanji nivo koji humanistička kultura može doseći u takvoj vrsti slobodnog vremena intelektualna osrednjost. A prema podacima što ih do sada imamo, kvantitativno povećanje i širenje takvog slobodnog vremena samo po sebi ne obećava da će veoma mnogo podići taj nivo."¹⁰⁸⁾ Ili, kako kaže Ž. Fridman, "radi se o tome da se pojedinac zabavi, da pobjegne od svoje praznine i duhovne dosade, koja je manje ili više svjesna, a koja je važan element nezadovoljstva u radu. Pohlepno trčanje za 'zabavom' može za osujećena čovjeka u njegovu radu biti jedan od znakova, u kojem se pokazuje traženje ravnoteže pomoću svih sredstava što mu stoje na dohvat."¹⁰⁹⁾

Kako bi se slobodno vreme moglo prožeti nekim pozitivnim duhom rada, pita se K. Grinberg (Clement Greenberg)? "Slučajno, hobi je je po svojoj prirodi i istoriji tesno povezan s industrijalizmom, /.../ i za razliku od razbibrige diletanta i dokonog čoveka može se definisati kao homeopatska reakcija na svrhovitost ozbiljnog i neophodnog rada."¹¹⁰⁾ Hobiem se mogu afirmisati vred-

nosti čovekove energije.¹¹¹⁾ Valja upozoriti da hobi ne mora da bude samo igra. Hobi ponekad podrazumeva ozbiljna nastojanja i traganja za oblicima samoaktuelizacije. "Produktivno ponašanje bilo bi svakako ono koje stvara makar i najmanju autonomnost, neovisnost pojedinca u potrošnim pravilima, apsolutnoj dominaciji predmeta u njegovu svakodnevnom životu."¹¹²⁾ A Margaret Mid (Margaret Mead) piše da je hobi "nešto što se ne radi ozbiljno, što nema novčanu vrednost i ne služi nikome, osim nama samima, nešto što izmiče sistemu vrednosti, što nije ni dobro ni loše."¹¹³⁾

Beleške:

1/ ".../ Dajmo sve od sebe da proizvodnju unapredimo i da hiljadama ljudi u svetu bez kraja i konca našu robu otpremimo kao vodu što iz klanca šiklja.
Rasti, o industrijo, rasti, rasti!
O harmonijo i iskrenosti!
O Macušita Elektrik!"

A. Tofler, Treći talas, knj. 1, Jugoslavija, Beograd, 1983, str. 75.

2/ Alain Touraine, Postindustrijsko društvo, Globus, Zagreb, 1980, str. 20-21.

3/ D. A. Hobbs, S. J. Blank, *Sociology and the Experience* - 2ed, John Wiley & sons inc, New York, Chichester, Brisbane, Toronto, 1978, str. 143.

4/ "Danas je svrsishodnije govoriti o otudenju nego o eksploataciji, jer prvi pojam određuje društveni, a drugi ekonomski odnos /.../ Otudeni čovek je onaj koji prema kulturnim i društvenim orijentacijama svoga društva nema drugog odnosa do onoga što mu ga određuje vladajuća klasa /.../ Otudenje je dakle ograničavanje društvenog sukoba ovisne participacije /.../ Ponuditi radnicima sudjelovanje u organizaciji nekog poduzeća, a da donošenje ekonomskih odluka nije u njihovim rukama, dovodi do njihova otudenja /.../ Društveni sukobi koji nastaju u ovom društvu nisu iste prirode kao oni u prethodnom društvu. Oni manje suprotstavljaju kapital radu, nego aparat ekonomskog i političkog odlučivanja onima koji su se podredili ovisnoj participaciji."

A. Touraine, Postindustrijsko društvo, Globus, Zagreb, 1980, str. 23.

5/ B. Horvat, Alijenacija i reifikacija, u: Čovjek i sistem, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1977, s. 101.

6/ Ch. H. Anderson, *Toward a New Sociology: A Critical View*, Dorsey Press, Homewood Ill, 1971, str. 80-81.

7/ Ljubinka Bročić, Stil života tradicionalnih i novih profesija, Sociološki pregled, 1-4/1990, str. 67.

8/ E. Fromm, *Beyond the Chains of Illusion*, Simon and Schuster, New York, str. 178.

9/ Derd Lukač, Predgovor, u: A. Heler, *Svakodnevni život*, Nolit, Beograd, 1978, str. 15.

10/ Isto, str. 392.

11/ G. Friedmann, P. Naville, *Sociologija rada*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, str. 725.

12/ E. Bloh, *Materijalizam kao razotkrivanje*, Kulturni radnik, 3/1966, str. 12.

13/ A. Gorc, *Zbogom proletarijatu*, Radnička štampa, Beograd, 1982, str. 163.

14/ E. Moren, *Duh vremena*, knj. 1, BIGZ, Beograd, 1979, str. 217-218.

"Ljudima su nudeni najrazličitiji oblici 'kulturnih' surogata, sedativa i stimulansa, jer se uvidjelo da je 'duševno stanje' radnika odlučujući elemenat proizvodnje.

Način života i rada ostavljao je malo prostora dokolici. /.../ Čovjek je i sam postao stroj iscrpljujući se radom. Sfera slobodnog vremena za većinu se svodila na produženi rad van kuće ili u kući, dok se život pretežno svodio na rad i reprodukciju radnih sposobnosti. /.../ Osjećaj pojedinca da je nemoćan da u

suštinskim pitanjima života ista bitnije promijeni uvlači dosadu u svakodnevni život."

Jadranka Goja, naved. delo, str. 172.

15/ J. Županov, Marginalije o društvenoj krizi, Globus, Zagreb, 1983. str. 124.

16/ I. A. Kozykov, Sootnochenie social'nogo i nauchno- tehničeskogo progressa v sovremenuyu epohu, Moskovskiy universitet, Moskva, 1981, str. 263.

"Analiza vertikalne društvene pokretljivosti pokazuje da je školska sprema, odnosno posjedovanje diplome, nužan ali ne i dovoljan uslov za ulazak u višu društvenu grupu."

Slobodan Vuković, naved. delo, str. 86.

17/ Curent Population Reports, March, 1972, u: Hobbs and Blank, naved. delo, str. 193.

18/ T. Veblen, Teorija dokoličarske klase, Kultura, Beograd, 1966. str. 138.

19/ J. Israel, Alienation, Allyn and Bacon, Boston, 1971, str. 32.

20/ K. Mayer, The Changing Shape of the American Class Structure, Soc. Research, vol. 30, 1963.

21/ Alvin Toffler, Sok budućnosti, Otokar Keršovani, Rijeka, 1975, str. 256.

"Superindustrijska revolucija također zahtijeva novo shvaćanje slobode - saznanje da sloboda, ukoliko je dovedena do krajnjih granica, negira samu sebe. Nagli prijelaz društva na viši stupanj diferencijacije donosi sa sobom nove mogućnosti individualizacije, a razvoj novih tehnologija, novih privremenih oblika organizacije zahtijevaju novog čovjeka. Zbog toga, usprkos 'vraćanju unatrag' i povremenih preokreta, društvo se razvija u pravcu veće trpeljivosti među ljudima i lakšeg prihvatanja sve različitijih tipova ljudi. Neočekivana popularnost parole 'radi što hoćeš' vjerno odražava ovu povijesnu tendenciju."

Isto, str. 257.

22/ Vesna Pešić, Društvena slojevitost i stil života, u: M. V. Popović, S. Bolčić, V. Pešić, M. Janićijević, D. Pantić, Društveni slojevi i društvena svest, Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1977, str. 126.

23/ Worterbuch der soziologie, Begrundet von Gunter Hartfiel. Neu bearbeitet von Karl-Heinz Hilmann. Dite Auflage. Alfred Kroner Verlag, Stuttgart, 1982.

24/ Zagorka Golubović, Pristup istraživanju načina života (na osnovu skice projekta čiji su ko-autori: Z. Golubović, V. Pešić i R. Nakarada), rukopis, str. 4.

25/ "Činjenica je da je vrednosni sistem u direktnoj uzajamnoj vezi sa stilom življenja kako šire zajednice, subgrupe, tako i na individualnom nivou."

Dušica Berger, Prevencija, vrednosni sistem i stil življenja, Ideje, 1/1987, str. 129.

26/ Jozef Simon, Životni ciljevi, Theoria, 1/1981, str. 27.

27/ Vidi šire: Ante Fulgosi, Furio Radin, Stilovi života zagrebačkih srednjoškola, uvodna studija, CDD, Zagreb, 1982.

28/ Lindzey Hall, Theories of Personality, N. Y, John Wiley and Sons, 1957, str. 86.

29/ Alfred Adler, Ueber der nervosen Charakter (1912), Bergman, Munich, 1928. str. 98.

30/ Alfred Adler, The Fundamental Views of Individual Psychology, Inter. Journ. of Individ. Psych. 1, 5-8/1935.

31/ M. Tumin, Social Stratification, the Forms and functions of Inequality, Prentice Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1967, str. 18. u: V. Pešić, naved. delo, str. 58.

32/ B. Barber, Social Stratification, A Comparative Analysis of Structure and Process, Harcourt Brace and Comp., New York, 1957, str. 120.

33/ Pjer Burdije, Klasni ukusi i životni stilovi, Gradina, 9- 10/1987, str. 41.

34/ Mihailo Durić, Sociologija Maksa Vebera, Naprijed, Zagreb, 1987, str. 161.

35/ Mike Featherstone, Životni stil i potrošačka kultura, Kulturni radnik, 1/1987, str. 129.

"Tijelo, odjeću, govor, zabavu u slobodno vrijeme, sklonosti u jelu i piću, stambeni prostor, provođenje praznika itd. treba promatrati kao pokazatelje osobnosti ukusa i osjećaja za stil njihovog vlasnika/potrošača."

Isto.

36/ Isto, str. 130.

37/ Isto.

38/ Ljubinka Bročić, Stil života tradicionalnih i novih profesija, Sociološki pregled, 1-4/1990, str. 66.

"Humanistička koncepcija ličnosti usmerava nas na potrebu ostvarivanja stila života kao načina rascvetavanja ličnosti. Ne može se, a uz to i ne treba reći da su i u svetu kao celini i pogotovu u našem socijalnom okruženju, objektivni uslovi za to radikalno ograničeni."

Isto, str. 67.

39/ Miloš Nemanjić, Stilovi života u velikim gradovima i kulturna komunikacija, Sociološki pregled, 1-2/1988, str. 24.

"Statusni stil života, koji je nesumnjivo karakterističan za srednje slojeve i za sloj političke i privredne birokratije, je stil života koji je ljudima nametnuo određeni tip civilizacije, kao što ni egalitarni stil života, karakterističan po Vesni Pešić, pre svega za radničku klasu, nije 'prirodni' stil života."

Isto, str. 24-25.

40/ Egon Bergel, Social Stratification, McGraw-Hill Series in Sociology, 1962, str. 403. u: Vesna Pešić, naved. delo, str. 61.

41/ Donald A. Hobs, Stuart J. Blank, Sociology and the Human Experience - 2 ed., John Wiley and sons, inc, New York, Shishester, Brisbane, Toronto, 1978, str. 462.

42/ Vesna Pešić, Društvena slojevitost i stil života, u: Društveni slojevi i društvena svest, str. 126.

U svojoj doktorskoj disertaciji V. Pešić daje ovu definiciju: "Stil života se može odrediti kao osnovna životna orijentacija kojom se pojedinci rukovode u zadovoljavanju njihovih objektivnih uslova života u datom društvenom sistemu. Na operacionalnom planu iskazano, stil života /.../ podrazumeva skup uzajamno povezanih obrazaca ponašanja u sferi potrošnje društvenih dobara, slobodnom vremenu i društvenom komuniciranju."

Vesna Pešić, Društvena slojevitost i stil života, doktorska disertacija, rukopis, str. 64.

43/ Wörterbuch der Soziologie, Bergundet von Gunter Hartfiel. Neu bearbeitet von Karl-Heinz Hilmann. Dritte Auflage. Alfred Kroner Verlag, Stuttgart, 1982.

44/ The Penguin Dictionary of Sociology, Nicholas Abercrombie, Stephen Hil and Bryan B. Turner, Second Edition, Penguin Books Ltd., Harmondsworth, 1988.

45/ Agneš Heler, Svakodnevni život, Nolit, Beograd, 1978, str. 385.

46/ Vidi: Monteskeje, O duhu zakona, Filip Višnjić, Beograd, 1989, knj. 1, str. 127-149. Trivo Indić, Uspon masa, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1985, str. 77-109. Robert Michels, Sociologija partija u suvremenoj demokratiji, Informator, Zagreb, 1990, str. 216-231.

47/ "U odnosu na klasu kao tipičan oblik slojevitosti koji se može tačno definisati, društveni sloj se ne može precizno odrediti jer je teško svesti na zajednički sadržajni imenilac veoma različite konkretne oblike društvene slojevitosti. Za razliku od Goričara, V. Milić i M. Popović određuju društveni sloj kao realan društveni oblik koji nije prost agregat individua, već, više ili manje, uobličena i delatna društvena grupa."

Danilo Mrkšić, Srednji slojevi u Jugoslaviji, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1987, str. 95.

48/ Svetozar Stojanović, Pauperistički komunizam i postrevolucionarni razvoj, Praxis, 1-2/1973, str. 40.

49/ Početkom sedamdesetih godina Mihailo Marković je pisao: "Pred nama se dakle nalazi klasa 'socijalističkih krupnih kapitalista' *in statu nascendi* i neka niko ne kaže da mogu postojati 'socijalističko tržište' i 'socijalistički kapital' a ne mogu 'socijalistički kapitalisti'. Ovaj proces se verovatno još uvek može zaustaviti (kurziv - DJ), a otuđeni viškovi rada radničke klase Jugoslavije se verovatno još uvek mogu podrštivati. /.../

Drugi je sličan problem kako zaustaviti novorođenu sitnu buržoaziju /.../. njene nagomilane pare žudno čekaju trenutak da se pretvore u akcije i počnu da se oplodavaju.

Na sreću to se još uvek može sprečiti. Jugoslovenski socijalizam nije još do kraja proigrao svoju veliku istorijsku sansu. Ali, on je u dubokoj krizi. Najjasniji simptomi krize su upravo tendencije jačanja socijalnih nejednakosti, i s tim u vezi tendencije jačanja političke represije."

Mihailo Marković, Jednakost i sloboda, Praxis, 1-2/1973, str. 13-14.

50/ "Borbin" barometar: Srce za Jugoslaviju", Borba, 4. septembar 1989, str. 9.

"Istraživanje Borbinog centra za ispitivanje javnog mnjenja obavljeno je po standardnom ključu: 120 učesnika ukupno, po 20 ispitanika iz svake republike (po 5 iz većih gradova, plus pet kontrolnih grupa) na osnovu metoda slučajnog uzorka iz telefonskog imenika. Istraživači su Olgica Krstonić (Crna Gora i Makedonija), Ljiljana Milisavljević (Srbija), Olga Nikolić (Hrvatska), Vesna Stojanović (Bosna i Hercegovina) i Edita Petronijević (Slovenija)."

51/ Isto.

52/ "Napetost između potisnute osobnosti i otuđene javnosti je kronična boljka politokratskog društva, što se prikriva režiranim izlivima javne ljubavi prema vođama, spektakularnim izbornim pobjedama, statističkim rekordima i drugim manipulativnim trikovima."

Andrija Krešić, Javnost i osoba, Theoria, 1/1981, str. 9.

53/ Može se govoriti i o katoličkom liberalizmu, naročito u Francuskoj.

54/ "Razumije se da u takvoj napetosti nejake osobe lako zapadaju u paranoične neuroze i obolijevaju od podaničkog mazohizma, što se po paviju dopunjuje političkim sadizmom."

Andrija Krešić, naved. delo, str. 9.

55/ Ferid Muhić, Ličnost i kulturata, Treća programa. Radio Skopje, 25/1986, str. 259.

56/ Isto.

57/ A. Szalai, A Meaning of Comparative Investigation of the Quality of Life, u: The Quality of Life, Comparative studies International Sociological Association / ISA SAGE Publication, inc, South Beverly Drive, 1980.

58/ Isto, str. 7.

Šalai kaže da objašnjenje pojma nije uspeo da nade ni u 20 najvažnijih enciklopedija na pet sveskih jezika, izdatih između 1968. i 1978. godine. "Moje istraživanje je obuhvatilo, pre svega, zadnje izdanje Encyclopaedia Britannica (21 tom, 1971-78), Bolshaya Sovjetskaya Entsiclopediya (30 tomova, 1970-78), Meyers Enzyklopaedisches Lexikon (25 tomova, 1971-78), Lessico Universale Italiano (20 tomova, 1968-78), The New Illustrated English Dictionary (2 toma, 1976).

Isto, str. 8.

59/ Isto, str. 8.

60/ Vladimir Lay, Kvaliteta života stanovništva Hrvatske, Sociologija, 3/1991, str. 287.

61/ P. Novosel, Neke društvene posljedice nove informacijske tehnologije, u: Znanost, tehnika, društvo, (zbornik), Filozofski odsjek Fakulteta političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, 1980, str. 134-135.

62/ Isto, str. 135.

63/ Eva Berković, Kvalitet životnog standarda, str. 18-19.

64/ Wörterbuch der Soziologie, naved. delo.

65/ Lexikon zur Soziologie, Herausgegeben von Werner Fuchs, Rolf Klima, Rudiger Lautmann, Otthein Rammsted, Hans Wienold, 2., verbesserte und erweiterte Auflage. Ungekürzte Sonderausgabe. Der Westdeutsche Verlag GmbH, Opladen, 1988.

66/ Veljko Rus, Društveni razvoj i kvalitet života, Sociologija, 1-2/1985, str. 81.

67/ "Sivardov indeks sačinjava odnos između proporcije narodnog dohotka koji ide za društvene delatnosti i proporcije dohotka koji ide za vojsku. Po tom indeksu Švedska je na prvom mestu, a ispred Jugoslavije nisu samo mnoge Zapadne zemlje, već i mnoge istočnoevropske zemlje, što znači da čak i ove troše relativno manje za vojsku i relativno više za društvene delatnosti nego mi."

Isto, str. 84.

68/ Mihailo Đurić, Sociologija Maksa Vebera, Naprijed, Zagreb, 1987, str. 29.

69/ Isto, str. 33.

70/ Isto, str. 225.

71/ M. Bosanac, O. Mandić, S. Petković, Rječnik sociologije i socijalne psihologije, Informator, Zagreb, 1977.

72/ Vesna Pešić, Društvena slojevitost i stil života, Doktorska disertacija, str. 271.

73/ Isto, str. 273.

74/ Branko Bošnjak, *Primjeri Nietzscheovog preokreta vrijednosti, Filozofska istraživanja, 4/1984, str. 554.*

75/ *Report on Industrial Definition and Measuring of Standards and Levels of Living, United Nations, New York, 1954, u: Eva Berković, naved. delo, str. 17.*

Životni standard podrazumeva više područja na koja ukazuje Lj. Pjanić. "Životni standard se razlikuje od pojma 'socijalni razvoj', dok pojam 'socijalni razvoj', shvaćen u širem smislu, obuhvata egzistencijalne, radne i društvene uslove života i rada, životni standard, po svome sadržaju, obuhvata isključivo uslove života i rada čoveka.

Uslovi života obuhvataju sledeće osnovne elemente: zaposlenost, socijalnu strukturu stanovništva, ishranu, odevanje, snabdevanje trajnim potrošnim dobrima, obrazovanje, zdravstvene uslove, socijalnu sigurnost, uslove stanovanja i snabdevenost komunalnom infrastrukturom, saobraćajne uslove, kulturne uslove koji uključuju odmor, razonodu, i šire, kulturni život. U stvari, životni uslovi obuhvataju ličnu i kolektivnu potrošnju. /.../

Drugo područje životnog standarda su radni uslovi. Oni obuhvataju broj radnih časova, dužinu radnih dana, veličinu radne nedelje, broj dana odmora, radni i životni period čoveka. Radni uslovi govore o tome kakav rad stoji iza ostvarenih životnih uslova."

Lj. Pjanić, *Životni standard, u: Ekonomska enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1983, str. 144.*

76/ *Worterbuch der Soziologie, navedeno delo.*

77/ *Lexikon der Soziologie, naved. delo.*

78/ *Eva Berković, naved. delo, str. 24.*

79/ *J. K. Galbraith, Nova industrijska država, Stvarnost, Zagreb, 1978, str. 303.*

80/ *Isto, str. 305.*

81/ *Abraham Maslow, Motivation and Personality, Harper and Row, New York, 1970, str. 46.*

Navodim ovde i vrlo uspešnu tipologiju potreba koju predlaže V. Lay. "Temeljnu 'trijadu' potreba (navodeći ovdje redom termine koje za iste ili slične potrebe / grupe potreba navode autori E. Allardt, A. Maslow, A. Alderfer) čine:

A. materijalne potrebe ili potrebe 'nedostajanja' (imati) - fizičke potrebe - potrebe egzistencije;

B. socijalne potrebe (ljubiti) - potrebe za sigurnošću, pripadanjem, odobravanjem, ljubavlju i tsl. - potrebe odnošenja;

C. personalne potrebe (biti) - potrebe za saznanjem, samoaktualizacijom - potrebe (osobnog) razvoja."

Vladimir Lay, naved. delo, str. 298.

82/ *Agnes Heller, Sistem potreba i društvo udruženih proizvođača, Marksizam u svetu, 11/1975, str. 3-4.*

83/ *Agnes Heller, Teorija i praksa: njihov odnos prema ljudskim potrebama, Treći program, Radio Beograd, 50/1981, str. 385.*

84/ *Isto, str. 385-386.*

85/ *Isto, str. 385.*

86/ *Erih From, Begstvo od slobode, Nolit, Beograd, 1978, str. 245.*

87/ *Karl G. Jung, Psihološke rasprave, Matica Srpska, Beograd, 1978, str. 338.*

88/ P. A. Baran, P. M. Sweezy, Monopolni kapitalizam, Stvarnost, Zagreb, 1969, str. 46.

89/ Jean Fourastie, Civilizacija sutrašnjice, Naprijed, Zagreb, 1968, str. 70-71.

".../ naša kultura u 1922. god. bila bi strana i zbunjujuća za Linkolna kada bi se vratio na američku scenu: Zgrade preko tri ili četiri sprata bile bi novina. Stakleni izlozi i prodavnice, električno osvetljenje na ulici, bioskopi, električni liftovi u zgradama, a, naročito, velike robne kuće, bile bi stvari za koje se u njegovo doba nije znalo, /.../. Radio, benzinski motori, brzometke, /.../ podmornice, avioni - ovi i stotine drugih pronalazaka koji su sada u opštoj upotrebi, bili su svi odreda nepoznati."

Lesli Vajt, Nauka o kulturi, Kultura, Beograd, 1970, str. 349-350.

90/ Alvin Tofler, Treći talas, knj. 1, str. 27.

91/ Lester R. Brown, Svijet bez granica, Globus, Zagreb, 1979, str. 83.

92/ Torsten Veblen, Teorija dokoličarske klase, Kultura, Beograd, 1966, str. 180.

Često je pravi sadržaj definisan društvenom "verifikacijom" njihovog sadržaja. Zato "odelo čini čoveka", a knjige se kupuju da bi se videlo da ih pojedinac poseduje.

"U jednoj prilici prodato je 3000 kompleta Šekspirovih dela prepunih štamparskih grešaka, sa dosta izostavljenih strana. Niko od kupaca nije vratio knjige, niti uložio reklamaciju."

L. J. Gordon, Economics for Consumers, American Book Company, 1953, str. 120. u: Eva Berković, naved. delo, str. 65.

"Ogled koji je izvršio Gajger (Gaiger) u Danskoj otkrio je da bi koncert klasične muzike imao znatno brojniji auditorijum da je bio najavljen kao popularna muzika."

Žan Kaznev, Sociologija radio-televizije, BIGZ, Beograd, 1976, str. 32-33.

93/ Alvin Tofler, naved. delo, str. 174.

94/ Aristotel, Politika, BIGZ, Beograd, 1975, str. 193.

95/ Georges Friedmann, Razonoda i tehnička civilizacija, Gledišta, 2/1962, str. 311.

96/ J. Dumazdier, Rad i slobodno vrijeme, u: G. Friedmann, P. Naville, Sociologija rada, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, str. 78.

97/ Gerd Hortleder, Ritual na stadionu: junak i žrtva, Gledišta, 5-6/1987, str. 105.

98/ "Kao praksa, zanatsko-stvaralački rad je uglavnom omalovažen pretvorivši se u 'hobi', i postao je dio dokolice a ne rada, ili, ako je ostao i dalje u sferi rada, odnosno tržišne aktivnosti - onda je to rad pojedinih obrtnika u ručnoj radinosti i stručnjaka koji su uspjeli ostati nezavisni."

C. Wright Mills, Bijeli ovratnik, Naprijed, Zagreb, 1979, str. 206-207.

99/ Ginter Anders, Zastarelost čoveku, Nolit, Beograd, 1985, str. 457.

100/ "Ritam stroja podređuje sebi ljudski ritam. /.../ Suprotstavlja se mašti koja je osnov stvaranja, inicijative, dakle slobode."

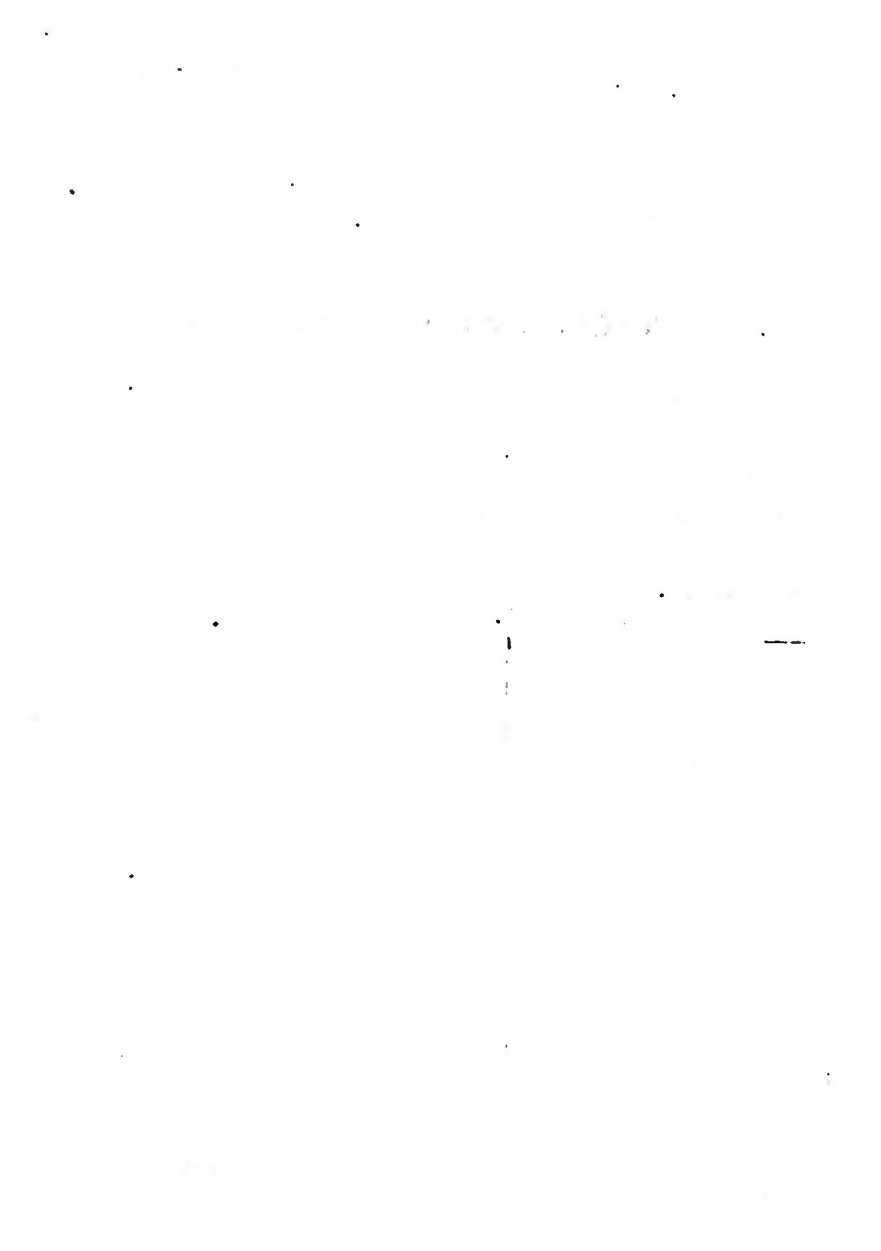
Jean Fourastie, Civilizacija sutrašnjice, Naprijed, Zagreb, 1968, str. 95.

101/ R. Rihta i saradnici, Civilizacija na raskršću, Komunist, Beograd, 1972, str. 174.

102/ R. Bojanović, Lični i društveni izvori idolatrije, Gledišta, 9-10/81, str. 76.

- 103/ R. Božović, *Iskušenja slobodnog vremena, Ideje*, Beograd, 1979. str. 189.
- 104/ *"Trivijalna literatura je bijeg iz 'trivijalne' stvarnosti na trivijalan način /.../. Iako je po mišljenju većine čitalaca trivijalna književnost samo razbibriga i zabava, ona je to samo utoliko što je drugačija od svakodnevnice, od života /.../. Gledajući s tog aspekta ona je 'kritika' svakodnevnog života iz kojeg su išezle sve one vrijednosti koje ona prenaplašava: ljubav, pravda, avantura, nježnost, dobro, nagrada, putovanje, luksuz..."*
 Jadranka Goja, *Socio-psihološki aspekti trivijalne književnosti*, *Kulturni radnik*, 6/1986, str. 169.
- 105/ Edgar Moren, *Duh vremena*, *Kultura*, Beograd, 1967, str. 188.
- 106/ Ch. Frankel, *Promjena i budućnost*, u: Ch. Walker, *Moderna tehnologija i civilizacija*, *Naprijed*, Zagreb, 1968, str. 326
- 107/ *"Na Novom groblju u Beogradu sagrađen je 1977. godine spomenik na kojem se ispod fotografije sredovečnog čoveka pored automobila nalazi sledeći natpis: 'Dragi T. želeo si da umreš za kola i umro si. Ožalošćena supruga Z.'"*
 Eva Berković, naved. delo, str. 91.
- 108/ C. Greenberg, *Work and Leisure Under Industrialism*, *Commentary* 16/1953, str. 59.
- 109/ Georges Friedmann, *Razmrvljeni rad*, *Naprijed*, Zagreb, 1959, str. 163.
- 110/ C. Greenberg, naved. delo, str. 60.
- 111/ Ginter Anders, naved. delo, str. 167.
- 112/ Tena Martinić, *Slobodno vrijeme i suvremeno društvo*, *Informativator*, Zagreb, 1977, str. 72.
- 113/ M. Mead, *The Patern of Leisure in Contemporary American Culture*, u: *Mass Leisure*, eds. E. Larabec and R. Meyersohn, *The Free Press Glencoe*, Ill, 1961, str. 15.

TIPOLOGIJA STILOVA ŽIVOTA

KAKO ŽIVIMO?

1. Stilove života ćemo razmatrati prema grupnoj determinisanosti. Pod društvenim grupama ne podrazumevamo svako agregiranje, već ono koje je značajno za konstituisanje globalnog društva, dakle, ono koje se temelji na društvenoj podeli rada, ima upravljačko izvišnu distinkciju u organizaciji proizvodnje, koje se zasniva na različitim interesima, ideologijama, obrazovanju, načinu života... Vertikalna dimenzija se dobija hijerarhijskom podelom na upravljački i izvršni rad. Jedna posebna grupa prvenstveno određuje ciljeve društvene proizvodnje života, utvrđuje puteve i načine njihovog ostvarenja, osigurava kontrolu nad njihovim ispunjavanjem i propisuje sankcije (pozitivne i negativne) i, na kraju, dominira u sferi raspodele obezbeđujući sebi privilegovani položaj. Ona ima rukovodeći, određujući, kontrolni i povlašćeni status. Njihov stil života je, prirodno, određen mestom u društvenoj hijerarhiji (vidi poglavlje: *Ekskluzivni i statusni stil života*). Ovdje se radi o dve grupe. Jednu čine politički rukovodioci, a drugu, relativno odvojenu, privredni rukovodioci. Globalna kontrola ekonomije, centralizacija, planska ili politička distribucija... u njihovim je rukama. Druga grupa gradi svoje pozicije na procesima autonomije ekonomskih subjekata, tržišnom posredovanju... Različitost interesa izvor je mogućeg sukoba među ovim grupama.

Upravljačke odluke se ne prenose kontinuirano kroz društvenu strukturu. Sve političke i ekonomske odluke prema izvršnom delu prolaze kroz mrežu posredovanja u kojoj posebno mesto imaju srednji slojevi. Oni, takođe, nose izvesna hijerarhijska obeležja. Jedan deo ovog sloja obavlja poslove koji su neophodni zbog prirode industrijskog načina proizvodnje, obavlja poslove iz oblasti naučnog, zdravstvenog, obrazovnog, kulturnog delokruga. On obavlja potrebni rad, a drugi - sistemski rad. Vezan je za oblast državno-političke hijerarhije. Opslužuje upravni aparat (aparatus prinude, ideološki aparat, administracija, bakarstvo...) Ova druga

grupa se snažnije identifikuje sa sistemom, konzervativnija je i ima nešto bolji položaj u odnosu na prvu grupu.

Na kraju se nalazi sloj koji obavlja uglavnom manuelne poslove, njegov je materijalni položaj najslabiji, ugled i prestiž najmanji... Ona, takode, nije jedinstvena. Pre svega, razlikuje se grupa kvalifikovanih i visokokvalifikovanih radnika, od grupe polukvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. U skorije vreme se formira i grupa radnika zaposlenih kod privatnih poslodavaca. U okviru ovog sloja se nalazi i grupa rutinskih službenika i priroda njihovog rada se sve manje razlikuje od prirode radničkog rada. I njihovi prihodi su često manji od prihoda KV i PKV radnika.

Konačno, imamo u vidu i dve grupacije koje se zasnivaju na klasičnom privatno-svojinском odnosu - seljaci i zanatlije. Oni svoje delatnosti obavljaju mahom sami. Dok radnu snagu (i to, uglavnom, u manjem obimu), u principu, angažuju zanatlije, seljaci pretežno sami (uz učešće članova domaćinstva) obrađuju svoj poljoprivredni posed. Njihov politički uticaj je najmanji. Iz toga proizilazi i, uglavnom, najmanji društveni ugled ovih profesija, naročito kada je reč o seljacima.

2. Vrsta zanimanja (profesija) ili društveni položaj, takode, bitno utiču na formiranje stilova života. Ne postoji konačan odgovor na pitanje zašto pojedina zanimanja imaju veći ili manji ugled. Deo odgovora je u činjenici da veći ugled imaju zanimanja koja omogućuju poželjan materijalni status. Ali, nije uvek tako. "Pod društvenim ugledom Veber podrazumeva raspodelu časti i prestiža među društvenim slojevima. U pitanju je društvena ocena značaja pojedinih kategorija ljudi, /.../ zbog toga što imaju izvesne kulturne osobenosti, to jest što se pridržavaju određenog stila u vođenju života, što žive na određen način."¹⁾ Prema Veberu (Max Weber), društveni ugled nije uvek povezan sa materijalnim bogatstvom. Često se događa da oni koji poseduju ekonomsku moć, ne uživaju veliki ugled. Ali, po pravilu, vremenom se ravnoteža uspostavlja. "Kako bi i moglo biti drugačije, kad održavanje određenog stila u vođenju života pretpostavlja potrošnju materijalnih dobara?"²⁾

Jedna sociološka studija ugleda različitih zanimanja u SAD pokazala je da sudije Vrhovnog suda uživaju daleko veći prestiž od građevinskih preduzimača, mada ovi imaju primanja koja umnogome premašuju primanja sudija Vrhovnog suda.³⁾ Očigled-

no, prestiž je uslovljen kako materijalnim statusom zanimanja, tako i, pretpostavljenom društvenom moći koju zanimanje podrazumeva.

Ovakva skala ugleda zanimanja važeća je i u našem društvu. Ksenija Savin je to pokazala uporednom tabelom ugleda zanimanja u Srbiji u periodu od 1980. pa do 1990. godine.⁴⁾

Hijerarhija zanimanja - po ugledu 1980/1990. za Republiku Srbiju

Red. N1 = 1083
 broj N2 = 3054
 vari- MIN = 1
 jable Zanimanje (R.) AS (R.) AS MAX = 5

		1980.		1990.	
	Zanimanje	(R.)	AS	(R.)	AS
219	sudija	1	4.30	1	4.01
198	lekar opšte prakse	7	3.94	2	3.90
213	advokat			3	3.89
220	naučni radnik	4-5	4.12	4	3.86
210	oficir	8	3.9	5-6	3.81
201	estradni umetnik			5-6	3.81
218	direktor			7	3.78
216	profesionalni sportista			8	3.77
196	inženjer			9	3.76
200	glumac	6	4.07	10	3.58
215	profesionalni političar	4-5	4.12	11	3.58
197	profesor srednje škole	10	3.68	12	3.47
212	privatni zanatlija			13	3.42
219	učitelj	22	3.42	14	3.39
199	novinar	13	3.63	15	3.38
211	sveštenik			16	3.31
202	službenik	21	3.08	17	3.00
217	metalostругar	25	2.91	18	2.78
203	prodavac	32	2.62	19	2.71
207	milicioner	24	2.96	20	2.67
204	vozač kamiona	30	2.72	21	2.56
205	zidar	34	2.53	22	2.52
208	konobar			23	2.38
206	zemljoradnik	47	1.94	24	2.26
209	čistačica	48	1.66	25	1.88

- Redni broj varijable - prema indeksu varijabli iz Društvena struktura i kvalitet života u Jugoslaviji.

- (R.) - rang prema indeksu rangova iz Društvena struktura...

- AS - srednja ocena (1-5) prema Društvena struktura...

Tradicionalne profesije, mada podrazumevaju i materijalni status, nalaze se u samom vrhu zahvaljujući mnogim obeležjima, koja se smatraju društveno značajnim, ali i ulerenju da nisu vođena vanprofesionalnim, a ni nemoralnim ili egoističnim motivima. Pripadnici ovih profesija se bave, veruje se, vrlo časnim poslom - zastupaju pravdu, tragaju za istinom, čuvaju mir, zdravlje... Njima se i dodeljuje najviše društveno priznanje - ugled. Iako je u današnjim uslovima biti direktor nezahvalno zanimanje i, iako, se za ovo zanimanje vezuju i moralno nejasne delatnosti, ovo zanimanje je visoko na lestvici ugleda zanimanja jer se za njega vezuju privilegije i moć. Ugled profesionalnog političara je opao. Uzroci su u izvesnoj demokratizaciji društva, a i u, generalno uzev, neuspešnoj politici države, kao i u zlu ratnog i drugog nasilja koje se, kao uzročnicima, pripisuje profesionalnim političarima. Zanimanje novinar, takode, beleži izvestan pad, jer se uzročno vezuje uz poziciju profesionalnog političara. Tim pre što je stepen samostalnosti medija vrlo nizak. Pozicija naučnog radnika se prepoznaje po nemoći da naučno znanje utiče na aktuelnu situaciju, kao i zbog sopstvene nedelotvornosti onda kada naučni radnici participiraju u vlasti ili su joj blizu. Najmanje je opao ugled nekih tradicionalnih zanimanja koja su predstavljala tradicionalnu gradsku elitu (lekar, profesor, sveštenik, advokat, učitelj). Ove se profesije nikako ne mogu dovoditi u vezu sa uzročnicima krize. Iako od ugleda, ove profesije su, u percepciji ljudi, politički neutralne, pa ni njihovi predstavnici nisu odgovorni za stanje u kome se društvo nalazi. Zanimanje službenika i radnička zanimanja ne trpe oscilacije u ovom poređenju njihovih pozicija u toku jedne decenije, iz istih razloga kao što je to slučaj sa tradicionalnim zanimanjima lekar, profesor, sveštenik... Ugled seljaštva je, opet, na dnu lestvice ugleda zanimanja. To nije slučaj samo sa sadašnjom njegovom pozicijom. Zanimanje seljak je, po društvenom ugledu, vazda bilo na dnu, jednim delom i zbog njegovog minornog političkog uticaja i male političke moći, naročito kada je seljaštvo atomizovano uz pomoć ekonomske i razvojne politike.

Vojin Milić je još pedesetih godina, dakle, u vreme vladavine jakog egalitarizma ukazao da školska kvalifikacija "postaje gotovo nužna pretpostavkada za vršenje sve većeg broja društvenih

funkcija, a u vezi sa tim (je) zauzimanje određenih položaja u društveno-ekonomskoj strukturi,⁵⁾ te da će vrstu škole koju pojedinac upisuje birati tako da ona bude "u okviru zanimanja sličnih društvenom sloju kojem pojedinac pripada po rođenju, odnosno, u kojem je odrastao."⁶⁾ Sa druge strane, sama grupa, kojoj čovek pripada, teži da kod njega obrazuje stavove i okvire orijentacije koji ga pripremaju za određenu vrstu zanimanja,⁷⁾ Očigledno je i to da, na ovaj ili onaj način, pripadnici svih slojeva imaju aspiracije ka socijalnoj promociji, što se vidi i po tome da "dopunski obrazuje decu 3,6% seljaka, 21,6% radništva, 43,8% gradskih privatnika, 46,3% srednje klase i na kraju 70,5% pripadnika etatiističke klase. Pripadnici etatiističke klase najčešće svoju decu dopunski obrazuju u školama stranih jezika i to gotovo svaki drugi, dok je takvih među radništvom tek svaki dvadeset treći (4,4%)."⁸⁾ Naravno, pripadnici raznih slojeva to ne čine u istoj meri, ali je značajan podatak da je aspirativno ponašanje protegnuto kroz sve slojeve.

3. Najpotpunije istraživanje stilova života je obavljeno sredinom sedamdesetih godina.⁹⁾ Naravno, u nedostatku potpunijih istraživanja, koja bi bila bar na nivou ovog istraživanja, uz neophodne ograde zbog promenjene društvene situacije, moramo se ipak osloniti na njega.

Prihvatajući tipologiju prema kojoj u našem društvu postoje četiri osnovna sloja, V. Pešić izvodi tezu da svaki od slojeva formuliše i svoj stil života. Slojno determinisani stilovi života, koje analizuje V. Pešić su sledeći:

"1. sloj rukovodilaca koji je sastavljen od državno-političkih i privrednih rukovodilaca;

2. srednji slojevi koje sačinjavaju inteligencija u širem smislu reči, tj. svi visoko obrazovani i rutinski službenici;

3. radnička klasa koju čine nekvalifikovani i kvalifikovani radnici u industriji i uslugama, tj. svi neposredni proizvođači i

4. individualni poljoprivredni proizvođači."¹⁰⁾

U okviru istog istraživanja Mihailo Popović naglašava da "iz društvenog položaja proizilaze neposredno dve dalje najbitnije klasno-slojne karakteristike:

a) zajednički interesi pripadnika jednog sloja i

b) isti ili sličan način života, stil života pripadnika istog sloja.

/.../

Tako formirani slojni interesi i stil života postaju *faktor potvrđivanja* datog društvenog položaja, odnosno u određenim situacijama izraz težnje da se postojeći položaj napusti i zauzme neki drugi, obično 'viši' položaj koji se želi. /.../ Možemo pretpostaviti da u jugoslovenskom društvu žive sledeći slojevi:

A. *Sloj političkih i privrednih rukovodilaca* koji se deli na

1) Profesionalne političare i

2) Privredne rukovodioce;

B. *Srednji slojevi* koji se sastoje iz sledećih podslojeva:

1) Viši i visoki stručnjaci (slojevi 'inteligencije') u svim oblastima društvenog rada i

2) Administrativni i slični rutinski službenici (sa srednjom i nižom stručnom spremom);

C. *Slojevi neposrednih proizvođača* koji su u najvećoj meri zadržali obeležje klase (*radnička klasa*);

D. *Slojevi privatnih sopstvenika* koji se dele na

1) Poljoprivrednika (krupne, srednje i sitne),

2) Seljake-industrijske radnike (tzv. polutane) i

3) Zanatlije (krupne i sitne) i druge privatnike."¹¹⁾

Valja opet upozoriti na činjenicu da i pored slojevitosti jugoslovenskog društva ne može biti govora o klasičnoj stratifikovanosti koja podrazumeva formiranu kolektivnu svest, ideologiju, ekonomske interese, politički stav svakoga sloja ponaosob. U javnom saobraćaju pripadnici svih slojeva su ispoljavali pripadnost vladajućoj (kao jedinoj) ideologiji i prihvatanje političkog razloga kao operacionalizacije date ideologije. Njihovi su interesi, međutim, poprimili obeležja grupnog interesa i ostvarivani su, mahom, vaninstitucionalnim sredstvima. Radi se i o tome da je vaninstitucionalno ponašanje bilo javno proskribovano, ali stvarno nije sprečavano, osim sporadično, radi demonstracije ideloške slike o "poštovanju zakonitosti".

Vesna Pešić je, između ostalog, upozorila da svojim istraživanjem nije bila u mogućnosti da obuhvati sloj najviših državno-političkih i privrednih lidera, zato što je "grupa od 100 rukovodioca koja je anketirana zadala velike teškoće, jer je u ovoj grupaciji najčešće bilo problema da se dobije pristanak na intervju. Dakle, i ovoga puta društveni vrh tj. najviši društveni sloj ostao je 'obavijen maglom'".¹²⁾ Svetozar Stojanović o takvom tipu "socijalističkog" ekskluzivizma piše: "Taj pseudokomunistički stil

života morao je da izaziva grizu savesti revolucionarne meritokratije odgojene u egalitarističkom duhu. Zato je nastojala da taj način života što više *prikrije* (kurziv - DJ). /.../ Na delu je bila jedna zakonitost poznata podjednako u individualnoj i socijalnoj psihologiji. Ljudi koji naglo napuste puritanski moral - u ovom slučaju etiku asketskog komunizma - skloni su da brzo ostanu bez jačih moralnih orijentira.¹³⁾

Imajući u vidu rečene probleme V. Pešić je identifikovala tri glavna obrasca ponašanja, tj. stila života:

1. Tradicionalno-seljački stil života;
2. Radnički stil života i
3. Ekskluzivni i statusni stil života.

Kada govorimo o raslojavanju društva treba uzeti u obzir društveni i politički uticaj, obrazovanje, materijalni standard i društveni položaj.¹⁴⁾ Iz Sledeće tabele moguće je videti stepen distance slojeva prema ovim faktorima:¹⁵⁾

ISPITANICI PREMA KLASNO-SLOJNOJ PRIPADNOSTI, OSNOVNIM DIMENZIJAMA DRUŠTVENOG RASLOJAVANJA I UKUPNOM DRUŠTVENOM POLOŽAJU

Osnovne dimenzije društvenog raslojavanja i ukupan druš. položaj

Klasno-slojna pripadnost ispitanika	Obrazovanje			Materijalni standard			Druš.-politički uticaj			Druš. uticaj		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Rukovodeći sloj	0,6	16,8	82,7	13,1	22,0	64,9	16,2	37,7	46,1	3,0	79,8	17,3
Srednji sloj	1,8	40,3	57,9	19,0	29,6	51,4	52,0	29,4	28,6	20,1	74,2	5,7
Radnička klasa	59,3	39,0	1,8	44,7	35,8	19,4	77,7	17,0	5,3	77,3	22,7	0,0
Privatnici	78,2	18,7	3,0	26,5	68,3	5,1	67,4	26,5	1,0	76,7	23,3	0,0
Ukupno - Srbija	43,8	31,5	24,6	29,9	42,0	28,1	62,8	25,3	11,8	55,0	41,8	3,2
Beograd	35,5	40,0	24,5	17,0	36,0	47,0	87,4	9,3	3,2	14,2	70,3	15,6

Brojevi 1, 2 i 3 označavaju različite stepene postignute u oblastima obrazovanja, materijalnog standarda, društveno-političkog uticaja i ukupnog društvenog položaja; 1 - nizak, 2 - srednji, 3 - viši.

Dosadašnjim istraživanjima je ustanovljeno da osnovni društveni slojevi imaju relativno homogen stil života i da se on u

uslovima slojevitosti nameće individuama kao spoljna sila, tako da one, uglavnom, nisu u stanju da kreiraju vlastiti, individualni stil života. Vladajuće oblike stila života kreiraju dva aspekta ljudskog življenja i to (a) ugled, privatnost i prestiž i (b) lišavanje, egzistencijalna i socijalna nesigurnost.

SLIKA TRADICIONALIZMA I KAKO SE ONA MENJA

Tradicionalno-seljački stil života

1. U poslednjih pedesetak godina seljački stil života doživljava krupne promene. "Radi se o kulturi u *nestajanju*."¹⁶⁾ U posleratnom periodu seljaštvo se, pod uticajem nagle industrijalizacije brzo raslojavalo. Industrijalizacija je bila potencirana sržavnom idejom o promeni klasne strukture stanovništva, kao i potrebom za rastom privrednih potencijala. Sa druge strane, na taj način je seljaštvo bilo ekonomski sputano, socijalno razmrvljeno i nije predstavljalo, kako bi Lenjin rekao, potencijalnu opasnost po državu, koju predstavlja sitna buržoazija. A seljaštvo je bilo upravo tako tretirano. "Kulaštvo" je počivalo na činjenici privatnog poljoprivrednog poseda, koji seljaci, prirodno, žele da uvećavaju. Industrijalizacijom i zakonima o zemljišnom maksimumu onemogućavana je ta tendencija. Ukažimo na još jednu činjenicu, "seljaštvo je bitno predindustrijski entitet, koji u suvremeno društvo unosi mnogobrojne specifične i zastarjele elemente proizvodnje, ponašanja i kulture. /.../ Vremenska dimenzija seljačkog društva smještena je u prostor Zapadne Evrope između 1000. i 2000. godine, sve dok konačan trijumf industrijskog društva ne prekine koegzistenciju seljačkog i globalnog društva."¹⁷⁾ Dakle, seljačka zajednica i kultura "imaju nečeg generičkog u sebi. Ono je vrsta ljudskog poretka s izvjesnom sličnošću širom svijeta."¹⁸⁾ Seljaštvo stoga nije u stanju da artikuliše i "zastupa svoje interese ni na nivou lokalnih zajednica ni na nivou globalnog društva."¹⁹⁾ Poređenjem sa odgovarajućim elementima agrarne strukture zemalja Evropske zajednice, u kojima je u dobroj meri napušteno "ono generičko" zarad agrarnog industrijalizma, dolazi se do zanimljivih saznanja. "Srpska (i jugoslovenska) poljoprivreda, kao što je poznato predstavljaju agrarniji deo evropskog kontinenta; upoređena sa 10 zemalja

Evropske zajednice ona, međutim, ima najslabiju agrarnu strukturu.²⁰⁾

AGRARNA STRUKTURA EVROPSKE EKONOMSKE ZAJEDNICE (10), JUGOSLAVIJE I SRBIJE

SR.Nem./Franc./Italija/Belgija/Luksem./Holand./Danska/Iraka/V.Bri./Grčka/Jugosl./Srbija/

farmeri od 55 do 65 godina starosti												
23	32	27	30	25	27	27	27	27	26	24,4	24,8	
farmerski prihod 1983. /84 u 000 EKI												
9	12	11	25	17	28	7	11	23	6	1,8	2,5	
udeo iznajmljenog zemljišta												
37	62	28	78	44	47	18	9	41	24	-	-	
poljoprivredne površine po farmi ha												
27	37	12	22	40	20	33	36	118	6	4,2	4,2	
proizvodnja mleka po farmi tona												
68	44	10	63	106	151	69	50	124	12	1,6	1,7	

Izvor: Za zemlje Evropske zajednice: Farm Accountancy Data Network, FAND/RICA/INLB (naveli: A. Henze and J. Zeaddies, EC programmes, Economic affects and cost benefit considerations on adjustments in EC agriculture, European Review of agricultural Economics br. 15-2/3, 1988, str. 196.

Za Jugoslaviju i Srbiju: *Statistički godišnjaci Jugoslavije i Srbije; Statističko saopštenje SZS br. 241, rezultati popisa 1981. godine* (podaci se odnose na individualni sektor).²¹⁾

U svim posmatranim elementima: farmerskom prihodu, veličini poseda, produktivnosti rada - srpska poljoprivreda zaostaje za svojim susedima. Nije teško, naravno, pretpostaviti kakav socijalni život ova agrarna struktura može da derivira, te kakav kulturološki značaj imaju njene implikacije.²²⁾

Ako je reč o seljačkom načinu života u idealnotipskom smislu, onda se može reći da je on saobražen prirodnim ritmovima dana i noći i godišnjih doba. Proizvođačka delatnost je, dakle, pod diktatom prirodnih pravila, pa onda i dokolica, u kojoj se, možda, ponajbolje, očituje seljački stil života. "Proizvođačka delatnost,

piše V. Pešić, i ostale sfere života nisu strogo razgraničene: one su povezane, isprepletene i vremenski ih je teško razgraničiti.²³⁾ U seljakovom životu dokolica ne predstavlja posebno izdvojeni deo u odnosu na radne aktivnosti. Zavisi od godišnjih doba, od prirode radnih aktivnosti. Kako V. Pešić dobro primećuje, to slobodno vreme za seljaka nema *primarni* značaj, podvrgnuto je diktatu radnih aktivnosti. Zato seljak ima vrlo nerazvijenu svest o potrebi dokolice i o "izražavanju ličnih htenja". Njegova je dokolica, stoga, "ritualna, jednolična i strogo određena". Privatnost kao da ne postoji. Ili, je u najboljem slučaju, svedena na manje vredan oblik izražavanja životnih potreba.

Velike migracije sa sela u grad i integracija seljaka u gradski način života u okviru brze industrijalizacije zemlje su prvi razlog razgradnje tradicionalnog seoskog stila života. Međutim, sa dolaskom u gradsku sredinu, seljaci nose sobom i tipična ili tradicionalna kulturna obeležja. Tako se i gradovi, sa druge strane, menjaju iznutra, gubeći tradicionalni gradski identitet. Očevici smo "poseljačenja gradova". Uz to, "poseljačenje gradova" ne znači da seljaci u grad donose sobom autentičnu seosku kulturu. Pre se može govoriti o specifičnom spoju gradske kulture, u nastajanju, i pod uticajem gradskog načina života, na specifičan način deriviranih tradicionalno-seljačkih kulturnih obrazaca koje seljak ispoljava u gradu, a za koje pretpostavlja da su primereni gradskom životu. Kolokvijalno rečeno, radi se o površnim, manifestacionim karakteristikama stila života, kako seoskog, tako i gradskog, koji naturalizovani seljak prihvata kao svoje. Ipak, "iako je rušenje tradicionalnog načina života i vrednosti tipično za naše savremeno selo i njegove žitelje, izvesne tvrdnje da je takav način života već *razrušen*, ne bi mogle biti prihvaćene. Naime, dokle god postoje seljaci u 'klasičnom' smislu tj. oni čija je egzistencija vezana za neposrednu domaću obradu sopstvene parcele, tradicionalni stil života ne može u potpunosti nestati."²⁴⁾

2. Osnovna karakteristika potrošnje seljaka je usmerena ka sticanju imovine, a ne ka ličnoj potrošnji. "Mada ovakve želje za ulaganjem novca bez sumnje jednim delom proizilaze iz ograničenosti seoske sredine, koja je tako ustrojena da neke potrebe niti stimuliše, niti ih može zadovoljiti (recimo 'potrošnja' kulturnih vrednosti, zabava, rekreacija), one se ipak prvenstveno mogu

tumačiti osnovnom životnom orijentacijom na održavanje vlasništva i pridavanja sekundarnog značaja individualnim potrebama odnosno ličnoj potrošnji./.../ Naime, kada se pogleda *realna* struktura potrošnje tj. rashod godišnjeg budžeta najbogatijih domaćinstava /.../ vidi se da je procentualno ulaganje u 'lične potrebe', kao što su kultura i obrazovanje, higijena i zdravlje, opremanje domaćinstva, potrebe prevoza i sl. izuzetno nisko, pogotovo ako se ta struktura uporedi sa strukturom troškova za iste potrebe radničko-službeničkih domaćinstava pri istom prihodu.²⁵⁾ Prema tome, status i prestiž seoskog domaćinstva se ogleda u materijalnim dobrima (imanje, kuća, pomoćne zgrade, poljoprivredne mašine...). "Istodobno, položaj u seoskoj hijerarhiji uvelike je određen veličinom posjeda," pa se tu "pojedinaac, obitelj i gospodarstvo pojavljuju kao nedjeljiva cjelina."²⁶⁾ Ako su statusni simboli u gradu oličeni u potrošnji kod seljaka je to "proizvođačka delatnost oličena u imovini."²⁷⁾ "Seljaci su spremni platiti za svaku parcelu ekonomski nerazumnu cijenu. Što se drugo o tome može reći nego da samostojeći seljak, koji želi to ostati, *mora* povećati svoj posjed želi li preživjeti, to jest on mora slijediti zahtjeve tehničkog progressa (mehanizirati se itd) i ekonomskog tržišta (proizvoditi više i po nižim cijenama). On to *mora* jer mu to nameće globalno društvo i jer je seosko društvo mjesto žestoke konkurencije između svih poljoprivrednika koji žele preživjeti."²⁸⁾

3. Ipak, način života seljaštva prevazilazi okvire strogo tradicionalnog načina života. I selo je pod uticajem savremene civilizacije. Naročito je to vidljivo kod tzv. radnika "polutana", koji žive na selu, a njihova egzistencija zavisi i od tipično poljoprivredne proizvodnje, i od industrijskog rada u preduzeću. Ovaj prelazni oblik stila života karakterističan je i za one radnike polutane koji žive na selu, kao i za one koji žive u gradu. Ovaj stil života je "izražen u raznim preterivanjima koja nisu svojstvena ni selu ni gradu. /.../ Dok predstavnici srednjih gradskih slojeva svoje statusno diferenciranje sprovode sistematski i 'prirodno', dotle u potrošnji seljaka nalazimo transformisani obrazac 'eksczesne' potrošnje koji je 'klasičnom' seljačkom životu davao ne samo statusnu dimenziju već i kratkotrajni predah od teških poljoprivrednih radova. Upravo ovo nespretno imitiranje 'gradskog stila' pod okriljem tradicionalizma stvara poseban oblik 'upadljive

potrošnje', koji uporedo sa zaostalom tradicionalnom kulturom, daje specifičnost i pečat današnjem selu."²⁹⁾ Seljak često menja svoj stil života ne samo iz puke želje da oponaša ono što je "moderno", "gospodsko", "gradsko", već i stoga što je društveni ugled njegovog zanimanja vrlo nizak. "Kao sitan sopstvenik on nije bio samo marginalan već i stran sistemu (bez obzira na to što je položaj manuelnog rada baš u ovim sistemima više cenjen no u drugim).

Svi činioci strukturalnog karaktera vezani za položaj seljaka trpeli su snažan uticaj ideološkog, sa direktnim posledicama na ugled."³⁰⁾ Indikativno je i to da seljaci, po pravilu, ne učestvuju u političkom životu. Naročito je znano, a što se vidi iz dokumenata bivšeg Saveza komunista da je učešće seljaka u političkom životu "nezadovoljavajuće" i pored deklarativne pripadnosti vladajućoj ideologiji. O njihovoj sadašnjoj političkoj pripadnosti (u Srbiji, jer je uvid u političku stvarnost bivših jugoslovenskih republika skoro nemoguć) nema relevantnih podataka. Ako se može suditi po vidljivim manifestacijama političke volje, seljaci su, u Srbiji, na primer, "partijski podeljeni" od Seljačke narodne stranke (koja je, programski, klasična građanska partija liberalnog tipa, pa do desničarsko- nacionalističkih partija.

4. Međutim, i na selu je tradicionalni seljački stil života u povlačenju pred nastupom "tekovina civilizacije".Ili, "selo se, dakle, moderniziralo u potrošnji na nivou domaćinstva, ali manje u proizvodnji."³¹⁾ Naime, uz sredstva za masovnu komunikaciju, sfera privatnosti dobija ona značenja koja do juče nije imala. Za razliku od nekadašnjih okupljanja izvan kuće u večernjim satima, ili u vreme tradicionalnih praznika, seljak, ne napuštajući te tradicionalne oblike upražnjavanja dokolice, sve više pažnje posvećuje sadržajima masovne kulture, posebno televizije. Ali, može se tvrditi da se radu, kao vrednosti, i dalje posvećuje veća pažnja nego dokolici. Ipak se vreme dokolice koristi za obavljanje nekih radnih aktivnosti. Treba dodati, iako masovne komunikacije lagano menjaju karakter dokolice seljaka, još uvek "komercijalna dokolica" (pozorište, bioskop, koncerti, osim koncerata tzv. novokomponovane narodne muzike...) (V. Pešić) ne angažuje ni pažnju, ni vreme seljakovo.

5. Socijalne veze seljaka su specifične po tome što one uglavnom imaju *susedski* i *srodnički* karakter. I to su primarne veze u seljačkom načinu života. Naravno, formiraju se i druge veze, ali su one u životu seljaka netipične. Formiranje ovog tipa veza rezultat je načina života seljaka. Primarna vezanost za poljoprivredu, tradicionalna nepokretnost seljaka, oskudne komunikacije izvan primarnog životnog kruga upućuju seljaka na ovu vrstu socijalnog opštenja. Sa druge strane, kako tradicionalna, tako i realna potreba za uzajamnim ispomaganjem u mnogim životnim situacijama upućuje seljaka da stvara ovakve veze. Iz tih životnih međuzavisnosti proishode i običaji i ritualna ponašanja. Radi se o svojevrsnoj kulturi ruralnog načina života. "Trebalo pomenuti da se 'siromaštvo' društvenih odnosa u skupini seljaka /.../, a koje se ispoljava u pretežnosti primarnih odnosa i slabijoj razvijenosti *sekundarnih*, pokazuje i kada se posmatra njihova uključenost u *društvene organizacije*. /.../ Izvesno učešće u društvenim ustanovama seljaci, doduše, ostvaruju preko zadruga i kooperacija. /.../ Ali i ovo uključivanje poljoprivrednika, mada bez sumnje izražava odnosno nagoveštava promene društvenog života, daleko je od toga da da bude tipično za način života ove društvene skupine."³²⁾

Na kraju treba reći da seljački stil života predstavlja onaj obrazac kolektivnog življenja koji trpi najdublje promene. Ubrzana industrijalizacija zemlje posle drugog svetskog rata, zanemarivanje poljoprivrede kao strateške privredne grane, snažan uticaj medija koji nezadrživo prodiru na selo, drugačiji vrednosni koncepti, koji postaju dominantni u odnosu na tradicionalni, i konačno, ne manje važno, sve manje mogućnosti za zadovoljenje egzistencijalnih i elementarnih kulturnih potreba - dovode do toga da se tradicionalni obrasci življenja duboko transformišu, ili, pak, nestaju.

INDUSTRIJALIZAM I TRADICIONALIZAM

Radnički stil života

1. "U poređenju sa stanjem pre sto godina, nama je danas sjajno. /.../ Situacija sa slobodnim vremenom se uopšte poboljšala, po načinu kako ga koristimo. /.../ Pogledaj malo te ljude: punih osam sati moraju da rade, i to uvek isto, i uvek ispadne da je to neki posao koji zaista nemaš volje da radiš uvek iznova. /.../ Kad žele da zarade mnogo novca, mogu to samo dodatnim radom, što znači da te dodatne časove ne provode sa porodicom. /.../ Pa šta mi onda uopšte preostaje posle radnog vremena? *Ovo* moraš da imaš, *ovo* moraš da poseduješ. /.../ Kada bi na poslu bilo lakše, onda bismo u slobodno vreme imali više mogućnosti da nešto počnemo sa sobom. Kada bi se tehnički napredak ili tehnologija više koristili u prilog radnika imali bismo više onog slobodnog vremena kojim sad već raspolažemo, ne bismo bili toliko crknuti kada dodemo kući."³³⁾ Iako na prvi pogled tako može da izgleda, ovo nisu izjave jugoslovenskih, već zapadnonemačkih radnika. Nemački istraživači S. Herkomer (Sebastian Herkommer) i J. Bišof (Joachim Bischoff) su, sa saradnicima, istraživali oblike društvene svesti industrijskih radnika u SR Nemačkoj, metodom grupne diskusije. Radnici su govorili o svom načinu života.

Polazeći od citiranih iskaza nemačkih radnika može se reći da, očigledno, postoji nešto što se može nazvati "radničkom situacijom", koja je, manje više, tipična za sva industrijalizovana društva. Industrijalizam je baziran na uniformnim principima i zahteva uniformnu organizaciju rada, radni ritam, organizaciono-tehnološki proces je, manje-više, istovetan, uslovi rada takode. Po svemu sudeći, ni posledice nisu suštinski različite. Može se pretpostaviti da "automacija i programirana proizvodnja /.../ zahtijevaju i drukčijeg radnika /.../. Naime, znanstveno-tehnička revolucija /.../ traži kvalificiranu radnu snagu /.../. Niz operacija, mehaničkih pokreta koje je radnik morao činiti poslužujući stroj, u programiranoj proizvodnji nestaje."³⁴⁾ Radnikova egzistencija

nije više svedena na nivo "žive mašine". Odgovarajući zahtevima moderne industrijalizovane proizvodnje, radnik mora da "osvaja" više stepene stručne kvalifikacije, koja ga, ujedno, oslobađa uloge pukog "dodatka" mašini.

Međutim, iako je radnik oslobođen "obaveze" da bude puki dodatak mašini, njegova radna aktivnost u industrijalizovanom sistemu produkcije je i dalje instrumentalizovana, pa je čovek doživljava kao nešto neprijatno. Radna aktivnost je neprijatna ne samo zbog svoje prirode već i stoga što profesionalni rad u industrijalizmu nije plaćen dovoljno da se radnik ne bi osetio osujećenim u potrošnji. On teško može da zadovolji većinu potreba koje su nametnute aspiracijama prema prestižu i ugledu. Osećanje neprijatnosti se prenosi i na porodicu, zbog čega kod njenih članova on gubi poštovanje. Članovi porodice su, takode, bez samopouzdanja, jer se i oni osećaju osujećenim u životnim namerama. Ilustrativna je izjava američkog radnika, data socijalnom radniku: "Šta misliš da mi sve ovo (rad - Đ.J) znači? To sigurno ne doprinosi mom dobrom glasu i sreći. Ponekad ključam u sebi, ali uglavnom sam prazan. Nikad nisam mislio da mir u mojoj kući i kontrola nad mojom decom zavise od mog posla. Pa, posao stvarno vlada tvojim životom. Oh, još uvek smo porodica, ali su veze vrlo oslabljene".³⁵⁾ Sasvim je razumljivo da je za njih "izdvajanje od onih sa dna toliko važno da spada u bitna svojstva životnog stila".³⁶⁾ Zato je gubitak svesti o autentičnom "poželjno" stanje. Ponašanje više ne podleže moralnoj verifikaciji (ličnost je, uostalom, "samlevena"). Odgovornost preuzimaju snažni i anonimni autoriteti (država, partija, crkva...), koji uređuju da poželjni životne uslovi budu i "blizu", "na dohvat ruke", ali i da budu "nedodirljivi". U toj igri naizmeničnog pružanja ili uskraćivanja poželjnih životnih uslova čija pravila uređuju oni koji poseduju vlast i više njenu distribuciju. Čovek je marginalizovan, instrumentalizovan, atomizovan, povlači se u stanje otuđenosti. "Otuđena osoba voli svoju otuđenost. /.../ Zamjenjivanje življenja trošenjem ostavlja duboki trag u vrijednosnoj strukturi društva i stvara specifično poimanje svijeta".³⁷⁾

Trošeći se manje, naročito fizički, uz povećanje fonda sloboodnog vremena, aspiracije ka onome što je važeće kao *kvalitetan život* nezadrživo rastu. Ne menjaju se samo modeli potrošnje, menjaju se i kulturni modeli, menja se dokolica... "*Stvar stoji tako*

da predmet nije neki predmet uopće, već određeni predmet koji se mora potrošiti na određeni način, a i ovaj način posreduje opet sama proizvodnja. /.../ Stoga proizvodnja ne proizvodi samo predmet potrošnje, nego i način potrošnje, ne proizvodi je, dakle, samo objektivno, nego i subjektivno. Proizvodnja, dakle, stvara potrošača.³⁸⁾ No, svakako se ovo pitanje ne može apsolutno pojednostaviti na taj način da se posledice smatraju istovetnim u svim slučajevima. Naravno da se stil života radnika razlikuje na izvestan način u raznim socijalnim, političkim i državnim okolnostima. U pitanju su mnogi činioci: stepen participacije u političkoj vlasti, karakteristike političkih sistema i režima, tradicija, vrednosni sistemi, struktura i priroda potreba... Moguće je, zaključno, govoriti o stilu života industrijskog radništva u Jugoslaviji, kao pojavi sa svojim posebnostima.

2. Može se reći da je za vladavine socijalističkog režima postojala systemska dilema, koja sada ima izgled lažne dileme. Naime, Jugoslovensko socijalističko društvo ne teži eliminaciji "potrošačkog sindroma" u ime asketske čistote "izgradnje komunizma". Povišenje materijalnog standarda (individualnog i društvenog), bogatstvo roba, veća kupovna moć, ... takode spadaju u razvojne ciljeve socijalizma, uz *nepristajanje*, i u tome je trebalo da bude linija diferencijacije, na karakteristike "potrošačkog" društva.³⁹⁾ Socijalističkom društvu, dakle, predstoji dug hod ka *prevladavanju* recidiva građanske svesti,⁴⁰⁾ koja, između ostalog, podstiče potrebu za potrošnjom radi potrošnje, za posedovanjem radi posedovanja. Dominantna misao ovog ideološkog modela može se sažeti u sledećem iskazu: "Socijalističko društvo nije, i ne može postati potrošačko već zato što je potrošačko ponašanje kao *masovna pojava* karakteristika visoko razvijenog, zrelog *kapitalizma*; ako bi postalo takvo, ono više ne bi bilo socijalističko, odnosno odreklo bi se osnovnih vrednosti socijalizma. A inače su socijalistička društva, zajedno s našim, još vrlo daleko od stanja kad za njih ne bi više bilo pitanje kako da se proizvodi što više, nego samo što bolje, što kvalitetnije. Na drugoj strani pak ne možemo i ne smemo zatvarati oči ni pred pojavama potrošačkog ponašanja i potrošačkog mentaliteta nekih kategorija naših građana."⁴¹⁾

3. Radnički stil života se može razumeti ako se ima u vidu društveni položaj radnika. Svoj društveni i materijalni status, industrijski radnik obezbeđuje *samo* svojim radom. On nema

priliku da uđe u proces proizvodnje, i u sistem raspodele, sa bilo kakvim privilegijama. Treba, ipak, imati u vidu, da se ne mogu poistovetiti radnički i seljački stil života, bez obzira na pretežno seosko poreklo radnika. Seljačka porodica je primarno *proizvođačka*, dok je radnička *potrošačka*. Svakako, ni ova razlika nije apsolutna. Značajan deo radničke populacije ne pripada u potpunosti sloju industrijskih radnika, jer poseduje izvesno poljoprivredno gazdinstvo. U ovom slučaju se radi o tzv. radnicima-"polutanima", čiji način života, pa i stil života, predstavlja prelazni oblik od tipično ruralne životne situacije ka životnoj situaciji industrijskog radnika.

Stil života radnika je, u stvari, borba za egzistenciju (problemi ishrane, školovanja dece, problemi stanovanja...). Naravno, životna situacija deluje povratno, pa radnik na svoje radno mesto unosi ne samo svoj rad, već i sav svoj život i način mišljenja, uslovljen načinom života (načinom i stepenom zadovoljenja egzistencijalnih i drugih potreba). Nizak materijalni položaj izvesnih kategorija radnika stvara tipičnu "radničku situaciju" (V. Pešić), kao suštinu njihovog stila života. "Drugim rečima, borba za životni standard ispoljava se u *ekonomskoj* i materijalnoj zatočenosti radničke klase, pri čemu ona upravo iz te perspektive najčešće postavlja svoje zahteve za *jednakošću* (kurziv - ĐJ). Otuda se može razumeti 'materijalistička' koncepcija života radnika, ali isto tako plitkost tvrdnji da je radnička *kao takva* zainteresovana isključivo za standard i materijalni aspekt života."¹²⁾

Neka kao ilustracija "materijalističke koncepcije" radnika posluž njihova stambena situacija. Za radnike je kriza stambenog prostora tačka u kojoj se prelamaju, možda, najbitniji životni problemi. U postojećoj stambenoj politici su favorizovani politički i privredni rukovodioci, službenici, pa i stručnjaci. Radnici su primorani, češće no drugi, da stambeno pitanje rešavaju sopstvenim novčanim učešćem. "Socijalna integracija u našim gradovima reljefno je predstavljena bespravnom (divljom) stambenom izgradnjom, čiji su nosioci pretežno radnici, došljaci sa sela /.../. Da su stanovnici divljih naselja uglavnom radnici, pokazuju sva dosadašnja sociološka istraživanja /.../. U dvanaest proučavanih gradova (Banja Luka, Beograd, Kraljevo, Niš, Osijek, Pančevo, Smederevo, Požarevac, Rijeka, Novi Sad, Priština, Zagreb) od 1018 vlasnika bespravno podignutih kuća 68% su

radnici. U Beogradu 80% bespravnih graditelja čine radnici. /.../ U Novom Sadu među nosiocima divlje stambene izgradnje ima čak 94% radnika. Pre desetak godina S. Šušar je izneo podatak da je u našim gradovima posle rata izgrađeno najmanje '300 tisuća divljih kuća"⁴³⁾ "Oni koji nemaju rešen stambeni problem prinuđeni su da divlje grade, da stanuju po podrumima, parkovima, tavanima, u nehygijskim kućama i stanovima, ili da budu podstanari."⁴⁴⁾

4. Dokolica radnika se razlikuje od dokolice pripadnika drugih slojeva po tome što znatno više služi radu nego razvoju ličnih potreba i sklonosti. "Izvanradno vrijeme radnika u Zagrebu opterećeno je obavezama, i to najviše kućanskim poslovima, tako da samo manji broj radnika uspijeva razvijati neke posebne interese i sklonosti. /.../ Dopunskim radom najviše su opterećeni radnici koji posjeduju zemlju, građevinski radnici i kvalificirani radnici s bravarskim, limarskim i sličnim kvalifikacijama."⁴⁵⁾ "Najopštije rečeno, radnička dokolica se razlikuje od dokolice srednjih slojeva po tome što ona još uvek više služi radu /.../ Pretežno fizički i izvršilački *sadržaj* rada takode neposredno doprinosi da i sadržaji i oblici dokolice budu više usmereni na aktivnosti koje ne zahtevaju ulaganje intelektualnih napora da bi se u njima uživalo."⁴⁶⁾ Možda uistinu postoje osnovi za nepoverenje prema nekim pojavama u kulturi masovnog društva, naročito kada "osnovni kriterijumi masovne kulture u određenim uslovima postaju: *uspeh kod publike i komercijalni efekti*. /.../ Čovek postaje beskrajno usamljen. /.../ Položaj na tržištu je takode bezličan: vi ne znate ko je proizveo robu koju vi trošite, ali takode ne znate ko će upotrebiti ono što ste vi stvorili. Preko radija slušate glas ljudi koji vam govore o najintimnijim domaćim temama ili vam formiraju mišljenje o najvažnijim međunarodnim događajima."⁴⁷⁾

Možda je moguće bolje razumevanje radničke dokolice ako pogledamo kakav je odnos radnika prema sportu. Nisu sve sportske discipline jednako zanimljive radnicima. Zbog individualnog karaktera takmičenja, atletika, na primer, nema mnogo poklonika među radnicima. Moguće je pretpostaviti da je to tako jer su radnici privrženi sportovima baziranim na "direktnom sukobu" (kada su u pitanju individualni sportovi - boks...) ili odmeravanju veštine i snage u ekipnim sportovima (kolektiv protiv kolektiva - fudbal...). Istovremeno, atletika, primera radi, simbolično

predstavlja borbu sportiste sa sopstvenim moćima, "sa samim sobom".⁴⁸⁾ Zauzvrat, radnička situacija je, u stvari, "konfliktna" životna situacija. Radnici su u konfliktu sa drugim radnicima, sa poslodavcima ili nadređenima. Bez obzira na to da li je konflikt latentan ili manifestan, on je stalan. Uz konfliktnost, radnička situacija podrazumeva i razvijena kolektivistička osećanja. "U kulturi radničke klase lokalne veze - na nivou gradske četvrti, grada i regiona - uvek su igrale važnu ulogu. To je važno i za fudbal. Tereni starih fudbalskih klubova se (sigurno u Engleskoj) gotovo svi nalaze u radničkim četvrtima velikih gradova. Stubovi s reflektorima i tribine uzdižu se među fabrikama i nizovima kuća. U Nizozemskoj su stadioni Feyenorda i Sparte u Rotterdamu lepi primeri za to."⁴⁹⁾ Ni u jednom društvenom sloju nema toliko privrženika fudbalu, kao što je to slučaj sa radnicima, "jer više od polovine, 56% kvalifikovanih radnika retko propusti (fudbalsku) utakmicu. Takvih među intelektualcima ima 35%, dok među poljoprivrednicima ima svega 19%."⁵⁰⁾ "Radnik ostaje *posmatrač* sporta. On se retko bavi sportom, mada su takve želje prisutne u njegovim aspiracijama /.../. On je publika sporta, i to onog gde takmičarstvo, prestiž, sistem sportskih zvezdi i brzog uspeha najviše dominira i dolazi do izražaja."⁵¹⁾ Fudbal je zamena za "tugaljivu i mračnu svakidašnju jednoličnost."⁵²⁾

5. Pretežno seosko poreklo radništva u Jugoslaviji, uslovalo je zadržavanje nekih oblika tradicionalnog mišljenja i ponašanja. Beg u tradicionalno može da bude odgovor na pritisak anonimnog autoriteta industrijalizovanog načina proizvodnje. Veličajući radni ritam seljaka, koji je u saglasnosti sa ritmovima prirode; žaleći za izgubljenom "zdravom" prirodnom sredinom ("vazduh", "voda", "mir"...); sećajući se "dobrih" moralnih vrlina i običaja; žaleći za izgubljenim "duševnim" mirom radnik, u stvari, optužuje "pravila života" koja vladaju u gradskom miljeu, u kome obitava. Pošto ne može da promeni red stvari, on vrši kritiku sa stanovišta *sećanja* na negdašnji "dobar život". Zato će radnik u gradu negovati susedske veze, više nego pripadnici drugih slojeva. Zatim, osim negovanja rodbinskih veza u gradu, negovaće rodbinske veze sa rodacima na selu, koji svoju pomoć "mogu pružiti /.../ u namirnicama, pozajmici ili provođenju godišnjeg odmora na selu."⁵³⁾ Bilo kako bilo, poštovanjem i praktikovanjem tradicionalizma formira se osećaj sigurnosti i pripadnosti, a time se lakše definiše

sopstvena društvena pozicija. Međutim, može se reći da se, u ovom slučaju, radi više o kvazi tradicionalizmu, negoli o autentičnosti ovog obrasca življenja. Upraznjavajući neke običaje i načine ponašanja iz svoje tradicionalne sredine, radnik to čini sa *prenaglašavanjem*. Ako je, primera radi, u pitanju neko porodično slavlje, iz dva razloga će biti organizovano na megalomanski način: (a) zato da se potencira *privrženost i vjernost* običajima starog kraja i (b) da se pokaže "*uspešnost*" života u gradu. Poštovanje narodnih običaja, svetkovanje tradicionalnih i verskih praznika, organizovanje slavlja..., postaje pitanje "časti". Ovi se rituali, naravno, obavljaju sa mnogo utrošenih para koje se za određenu "priliku" godinama štede. Naravno, takva potrošnja dobija svoj puni smisao tek onda kada se na uhodan način "obznani" koliko je para utrošeno.

Rad u slobodno vreme, štednja novca za razne "životne" potrebe, neprijemčivost za način života urbanog stanovništva, onemogućuje radnika da godišnji odmor provede van mesta boravka (osim na selu ili nekom sindikalnom i radničkom odmaralištu, po pravilu). Putovanje i odmor u turističkom mestu se doživljava kao neracionalna i "nepotrebna" potrošnja teško stečenog novca. Radi se, u stvari, kako piše V. Pešić o *sukobu potreba*, koji je karakterističan za radnikovu egzistenciju. "Ovaj sukob rezultat je težnje radnika da svoje potrebe zadovolje prema određenim modernim obrascima života i neskalada te težnje sa stvarnim raspoloživim sredstvima. /.../ Sukob potreba posmatrali smo na osnovu štednje za nabavku *trajnih potrošnih dobara*, jer smo pošli od pretpostavke da je taj sukob najoštrije ispoljen između potreba 'modernog standarda' i ostalih potreba:

NAČIN ŠTEDNJE ZA TRAJNA POTROŠNA DOBRA u %

	Radnici		Srednjislojevi		Rukovodioci
	NKV	KV	službe- nici	Intele- ktualci	
Nisu štedeli	10	11	14	27	35
Na ishrani	35	15	13	8	13
Na odevanju	26	24	10	13	16
Zabava i letovanje	15	20	25	16	16
Ostalo i nepoznato	14	30	38	36	20
	100	100	100	100	100

Kada se u celini pogledaju obrasci štednje radi nabavke trajnih potrošnih dobara, vidi se da pritisak na druge potrebe opada što je viši društveni i materijalni položaj sloja.⁵⁴⁾

Radništvo, ukazali smo već, upražnjava i kvazitradicionalni način života. A taj način života postaje i deo gradske kulture življenja. To se vidi i iz navedenih primera o načinu štednje prema načinu korišćenja godišnjih odmora (jedne od indikativnih kategorija gradskog načina života), nabavci trajnih potrošnih dobara. Konačno, radništvo je već ostvarilo dominaciju u onom socijalnom prostoru u kome je dominiralo seljaštvo. Najveći prostor donjeg dela društvene strukture pripada upravo radništvu. "Donji deo socijalne strukture društva sačinjavaju masivni slojevi radnika i seljaka na koje otpada približno 70% aktivnog stanovništva. U toku četiri decenije strukturalnih promena društva kvantitativne relacije između seljaštva i radništva naglo su se menjale tako da je nekadašnju apsolutnu dominaciju seljaštva danas zamenila dominacija radničkih slojeva."⁵⁵⁾ Prema D. Mrkšiću, radnici su dobijali povoljnije mesto u ukupnom društvenom životu, što je i bio razlog masovnom prelasku seljaštva u radničke slojeve. Tako je formiran veliki sloj seljaka-industrijskih radnika, koji su, ujedno, spona između sela i grada.

"Ako apstrahujemo gransko i regionalno diferenciranje i primenimo kriterijume stručne spreme i položaja u produkcijom odnosu, onda se unutar mase pokazuju tri posebna sloja među kojima postoje značajne socijalne razlike."⁵⁶⁾ U društvenom

sektoru, sada bi rekli - u javnim preduzećima, formirana su dva sloja radnika koji su, pre svega, u materijalnom smislu, vrlo udaljeni. Radnici u preduzećima koja su stekla monopolski položaj na tržištu (iz ekonomskih ili političkih razloga) po svom materijalnom i socijalnom statusu znatno su distancirani od radnika u preduzećima koja ne posluju u tim povoljnim uslovima. Treći sloj radništva, piše D. Mrkšić, je onaj koji je uposlen kod privatnih poslodavaca i čija je egzistencijalna i ekonomska sudbina vrlo neizvesna. "To je sloj najamnih radnika koji obavlja prostije i teže poslove."⁵⁷

NEPROZIRNOST EKSKLUZIVIZMA Stil života političke i privredne elite

1. Rečeno je već da u istraživanju V. Pešić, čiju smo tipologiju prihvatili, nije bilo moguće istražiti stil života najviših političkih i privrednih rukovodilaca. Štiteći svoj ekskluzivizam, pripadnici ovog sloja nisu pristali da učestvuju, kao ispitanici, u ovom istraživanju. Iako je istraživanje obavljeno pre dve decenije, može se pretpostaviti da ni sloj današnjih lidera u politici i privredi takođe ne bi pristao na "otkrivanje istine" o njihovom stilu života. S valjanim razlogom se može pretpostaviti da bi danas volje za takav pristanak bilo još manje. Pretpostavljamo da ima nekoliko razloga. Jedan od razloga je u tome što više nema etabliranog, decenijama razvijanog ideološkog i propagandnog sistema kojim je uspostavljen stereotip o bezuslovno etičnom osnovu ideološke paradigme, a onda i njenih eksponenata, a što je bilo dovoljan zaklon za skrivanje stila života. Svaki pokušaj preispitivanja društvenog statusa ove kategorije ljudi tumačen je kao atak na sistem, na partiju, na državu - na budućnost. Sada, u vreme ideološkog i političkog sloma, u ideološkom vakuumu, u vreme ogoljenog sukoba interesa raznih oligarhija, više se ne može, sa neupitnom autoritarnošću, status pojedinca ili grupe ljudi braniti sa stanovišta "opšteg interesa". Ako kažemo da ne može više kao ranije to još ne znači da i sada nije na delu isti mehanizam odbrane interesa, samo modifikovan i, unekoliko, prikriven. Uglavnom i dalje važi određenje koje je ponudio Silvano Bolčić: "Monopol odlučivanja o stvarima od 'opšteg interesa' i posebno ovlašćenja u zaštiti opštih interesa postaju osnova za formiranje posebnog sloja u društvu, sloja profesionalnih političkih upravljača, koji zalaganjem za 'opšte interese' i dati *poredak* kojim se štite ti 'opšti interesi', obezbeđuju sebi privilegovano mesto u raspodeli materijalnog bogatstva, moći i uticaja u datom društvu. *Zalaganje za poredak* (kurziv - ĐJ) kao specifično društveno dobro postaje osnova interesne orijentacije sloja koji obavlja tu upravljačku

funkciju.⁵⁸⁾ Opravdana je, stoga, pretpostavka da pripadnici vladajućih krugova ne bi pristali na bilo kakav razgovor ove vrste. Još manje danas nego pre. Sa druge strane, opet, zamenivši jednu ideologiju kolektiviteta (proleterski internacionalizam) sa drugom, koju uspešno nameću društvu, sa ideologijom tzv. odbrane ugroženog nacionalnog interesa, lideri moraju, da skrivaju goleme privilegije koje su sami sebi odredili. Naročito zbog toga što su upravo oni i njihov način vođenja politike doveli do građanskog rata, nevidenih bestijalnosti i razaranja i, konačno, do opšteg osiromašenja ljudi. Još uvek stihija nacionalizma, nametnuta "političkom dresurom" skriva prave namere nacionalnih oligarhija. Nema ničeg neobičnog u činjenici da je "osećanje nacionalnog ponosa" tako lako nametnuto velikim masama ljudi. Posle višedecenijske ideološke presije ništa jednostavnije no obrazložiti nastupajuće vreme kao vreme "oslobađanja od komunističke stege" i kao vreme nastupajuće slobode. Ali slobode kao "slobode za narod" koji je u anacionalnom političkom sistemu bio nacionalno neslobodan. Za uterivanje "naroda" u ovu "slobodu" vlastodršci su se poslužili već znanom tehnikom političke vladavine. Na neki način stvari su nepromenjene. Semantika propagandnih iskaza je nepromenjena. Pogledajmo: Ko drugačije misli taj je "klasni", tj. "nacionalni" neprijatelj; društvu preti "međunarodna imperijalistička zavera", tj. "vatikansko-germansko-hrvatsko - muslimanska... zavera" ili "bizantsko - komunističko - istočnjački totalitarizam"... "Štiteći nacionalni interes", politička i privredna elita je sve učinila da "zaštiti" svoj interes. Društvena svojina, koja je uvek bila samo derivat državne svojine, na nelegalan način prelazi u privatno vlasništvo, postaje skriveni privatni kapital. Kao u vreme prvobitne akumulacije kapitala. A ako nije moguća tiha privatizacija, onda se kapital, naročito većih preduzeća, ubrzano prevodi u stanje državnog kapitala, kojim opet upravlja državna birokratija.

Pored ovog procesa (privatizacija društvenog bogatstva), na delu je i prerastanje dela sloja privatnih preduzetnika u "mladu buržaziju". Radi se, međutim, o tome da se ovaj sloj, po pravilu, bogati zahvaljujući postojećem pravnom haosu i korumpiranosti državnog činovništva, koje bi trebalo da spreči nelegalne postupke. Novopečeni bogataši, zatim, stupaju u interesne saveze sa birokratijom od lokalnih pa do najvišeg nivoa. Verovatna je

pretpostavka da se te veze sve češće formiraju kao interesna koalicija vlasnika privatnog kapitala i posednika političke moći. Kada se sve to upakuje u staniol nacionalnog interesa, prirodna je pretpostavka da posednici vlasti ne žele da istina o njihovom životu bude bilo kako obelodanjena.

"Grupa rukovodilaca koja je anketirana, naime, nije u punoj meri reprezentativna s obzirom na to, da je sačinjavaju direktori ustanova i preduzeća i niži rukovodioci u društveno-političkim zajednicama. Međutim, posmatrano na širem planu, može se tvrditi da je *ista* osnovna orijentacija u načinu života tipična, kako za određene srednje slojeve tako i za rukovodioce, s time što se ona u izvesnom smislu produbljuje i na drugačiji način izražava u sloju rukovodilaca."⁵⁹⁾

Naročito posle političke inauguracije samoupravnog sistema "za relativno kratko vreme opšta uravnilovka zamenjena je dosta naglašenom diferencijacijom ličnih dohodaka. Ovaj proces zahvatio je raspodelu u radnim organizacijama, a ubrzo je diferenciranje ličnih dohodaka započelo među granama, grupacijama, među republikama i pokrajinama. Nastale razlike objašnjavane su transformacijom principa raspodele prema radu, u uslovima robne proizvodnje, u raspodelu prema rezultatima rada, valorizovanim na tržištu. U praksi je to trebalo da znači da kao osnova za raspodelu ne služi stvarno utrošeni, niti društveno potrebni, nego društveno priznati (kurziv - ĐJ) rad."⁶⁰⁾ Ako se ima u vidu da stvarne tržišne regulative nije bilo i da su tzv. uslovi privredivanja regulisani političkom voljom, onda je jasno da je pojam "društveno priznatog rada" bio vrlo rastegljiv, a da je "društveno priznavanje rezultata rada" bilo, takođe, stvar političke i interesne odluke. "Od ove klase (bogate dokoličarske klase - ĐJ) zavisi da odluči, u glavnim crtama, kakav je životni obrazac zajednica prihvatila kao pristojan ili počasni; njihova je dužnost da propisom i primerom istaknu taj obrazac društvenog spasenja u svojoj najvišoj, idealnoj formi."⁶¹⁾

2. Statusni stil života⁶²⁾ obeležava potreba za grupnim *distanciranjem* od pripadnika drugih slojeva. Sledeća tvrdnja ponajviše važi za pripadnike ovog društvenog sloja: "Predmeti koji okružuju potrošača i usluge koje koristi često postaju simboli i potvrda pripadništva određenoj grupi. Tu ulogu simbola delimično imaju: odeća, automobil, nameštaj, stan, putovanja,

ručkov, prijemi i sl. Ovi simboli služe pojedincu kao referenca, da pokaže ostalima 'ko je i šta je on', da odrede njegov društveni identitet.⁶³⁾ Da bi očuvali svoj stil života, pripadnici ovih slojeva štite se i posebnim načinom ponašanja kako bi onemogućili prilaz "sopstvenom društvenom položaju - ekonomskoj i društvenoj moći."⁶⁴⁾ Naročito politički rukovodioci povezuju svoj stil života sa funkcijom koju vrše, pa tako na samo njima pristupačan način uživaju statusne privilegije, koje se "podrazumevaju". Njihov je život, pored toga, "stalna trka", oni nemaju "slobodnog vremena". Takvu životnu situaciju Borisav Džuverović ovako objašnjava: "U isprepletenim mogućnostima i umnoženim komunikacijama ljudi žele za kratko vrijeme što više putovati, naučiti, saznati, vidjeti, obrazovati se, zabavljati, stvarati; a prije svega *biti u toku najvažnijih društvenih zbivanja* (kurziv - ĐJ) Tako dolazimo do prividnog paradoksa: sa uvećanjem slobodnog vremena smanjuje se vrijeme za životni prostor. Otuda jadikovka da se danas stalno živi u nekakvoj trci, žurbi - dobija logično značenje."⁶⁵⁾ Suštinska odlika stila života onih koji zauzimaju najmoćnije položaje u društvu, i po čemu se razlikuju od srednjih slojeva, je njegova *zatvorenost*. Ta se zatvorenost ogleda u tome što se kao uslov pripadnosti ovome sloju podrazumeva određena *provera* pripadništva i zalaganje "za postojeći društveni poredak".⁶⁶⁾ Danas stanje nije bitno izmenjen. Zamenjeni su samo politički i ideološki predznaci.

Za ovaj sloj je karakteristično da su primarne veze potisnute, marginalizovane zarad formalnih. Među njegovim pripadnicima, mnogo više nego među pripadnicima drugih slojeva, vladaju odnosi konkurencije i permanentne personalne interesne suprotstavljenosti. "Konkurencija, moć, prestiž, reprodukcija i manipulacija priključuju se opštem procesu *dominacije* (kurziv - ĐJ) i svuda se manifestuju, na manje ili više izražen način."⁶⁷⁾

OSREDNJOST KAO NAGRADA

Stil života srednjih slojeva

1. Stil života *srednjih slojeva* ne može se u svemu poistovetiti sa ekskluzivnim stilom života. Ovde ne vladaju odnosi tako izražene dominacije i formalizacije socijalnih veza. Ono što ga, međutim, razlikuje od stilova života drugih grupa je upravo tendencija da se približi ekskluzivnom stilu života, kao referentnom. Tendencija je usmerena ka pretpostavljenom kao "boljem", poželjnijem stilu, tj. ka, u uobrazilji srednjih slojeva, vedetama i idolima, kao simbolima životne uspešnosti. I onda kada se u tom naumu ne uspeva, što često biva, radi se o imitaciji, plagiranju - o odustajanju od autentičnog. Radi se, tačnije, prema Pjeru Burdijeu (Pierre Bourdieu), o stilu života nastupajuće (za naše uslove, nove) sitne buržoazije. "Ovo rastojanje stoji u osnovi *kulturne pretenzije* /.../: hiperkorektnost sitne buržoazije u usponu, koja nagomilava polu-znanja unapred (relativno) obezvređena uslovima njihovog sticanja, i koja ulaže svoju ogoljenu dobru volju u niže oblike kulturno legitimnih delatnosti i dobara, /.../ *usiljena lagodnost* u novoj sitnoj buržoaziji, koja u strategijama kulturnog blefiranja traži drugi način razrešavanja tenzije stvorene rastojanjem između poznavanja i priznavanja, na isti način na koji razvija čuda energije i domišljatosti da bi živela, kako se to kaže, 'iznad svojih mogućnosti' /.../."⁶⁸⁾ "Moderni srednji slojevi koje sačinjava masa službenika, stručnjaka i intelektualaca, svoj društveni položaj zasnivaju na *zanimanju* odnosno profesiji."⁶⁹⁾ Moderna srednja klasa proizvod je brzog razvoja tehnologije,⁷⁰⁾ specijalizacije ljudskog znanja uslovljene procesom proizvodnje - stručnosti. Srednja klasa se u savremenom svetu regrutuje iz, skoro, svih slojeva. Za službenike i intelektualce je društvena struktura uloga u stvari strogo organizovani hijerarhijski red. Po toj hijerarhijskoj lestvici valja se uspinjati i tako "imati karijeru". Kako karijera nije neko svojstvo samo-po-sebi, već o pridobijanju njenih atributa odlučuje politički autoritet,

onda se vrhunac hijerarhijske lestvice vidi onamo gde ima najviše političke moći. "Hijerarhija radnih uloga i svih društvenih funkcija, sa svojim odnosima nadređenosti i podređenosti, uključuje uvek odgovarajuću *nejednaku raspodelu društvene moći*, a sa ovim javljaju se i *privilegije*."⁷¹⁾ Stručnost i znanje se stavljaju u službu aktuelnog političkog interesa eda bi se "pravila karijera" ili, čak, da bi se pojedinac domogao komada političke moći. "Pojedinac se 'identifikuje' sa likovima vlasti, čime on zadovoljava i svoju potrebu za vlašću i onu za potčinjavanjem. On se nada da potčinjavanjem vlasti on može u njoj i da učestvuje. /.../ Kompleks vlasti i moći je u neposrednoj vezi sa određenim aspektima etnocentrizma."⁷²⁾ "U celiini uzev ako bismo distribuciju političke moći predstavili u obliku piramide na čijem je vrhu sloj rukovodilaca, ocena opravdanosti postojeće distribucije ima oblik izvrnute piramide: najveću podršku postojećoj distribuciji daje, što je razumljivo i očekivano, sloj koji u njoj najbolje prolazi. /.../ Kratko rečeno, politički moćni su (tendencijski) bogati, a nemoćni su siromašni."⁷³⁾ Otuda toliko autoritarnosti kod pripadnika srednjih slojeva.

Ali, ne može se tvrditi da srednji slojevi nemaju i neke posebne interese, koji se ne moraju uvek ispoljavati kao njihova ideologija. I inače, njihova ideologija ne mora biti transparentna transparentna. "*Odredenost i izdiferenciranost ideološkog profila privatnika* (kao jednog dela srednjih slojeva - DJ) skoro je istovetan kao profil kvalifikovanih radnika, /.../ ali se to odnosi samo na obim a ne i na vrstu orijentacija, jer profil privatnika najviše odstupa od ostalih. Kao dominante pojavljuju se /.../ četiri orijentacije koje to nisu u proseku za sve slojeve zajedno: tradicionalizam, individualizam, neegalitarizam i orijentacija na privatnu svojinu. U ovom sloju se na prvom mestu ne nalazi nereligioznost, mada je i njen obim vrlo visok, ali ne kao materijalna orijentacija. /.../ Od pet orijentacija (i nereligioznost - DJ) koje u ovom sloju imaju apsolutnu većinu četiri su komponente liberalističkog ideološkog sistema."⁷⁴⁾ Uglavnom, radi se o tome, da njihova ideologija nikako ne može biti revolucionarna,⁷⁵⁾ niti, pak, konsekvantno konzervativna. Jer ni jedna ni druga ideologija ne računaju bitno sa uslugama srednjih slojeva. Ali, srednjim slojevima se mora priznati izvesno istorijsko lukavstvo uma. Oni će vrlo glasno prihvatiti jednu ili drugu ideologiju onda kada je

izvesna njihova istorijska operacionalizacija, ne odstupajući, pri tom, ni za tren od ideologije sitnog građanstva, čije interese će, po pravilu, čuvati i garantovati država (i autoritarna i liberalna).

2. "Specifičnost statusnog ponašanja srednjih slojeva ogleda se u njihovom naglašenom faktičkom distanciranju od radničke klase, isticanjem potrošačkih i društvenih pravila koja ne podrazumevaju samo povoljniji materijalni položaj, već i određeno obrazovanje, kulturu i 'ukus'.⁷⁶⁾ Njihova potrošnja je statusna. U mnogočemu, to je surogat onoga što se vidi u bogatijim zemljama. Moraju se posedovati stvari koje je potrošačka tehnologija tek pripremila ili ih priprema za masovnu proizvodnju, i po tome se razlikovati od "masa". Upotrebljavaju se one stvari koje cenom nisu dostupne prosečnom potrošaču, koje ne mogu imati "svi". U srednjim i višim slojevima posedovanje zemlje se smatra luksuzom - dokazom postignutog standarda, kao što je i posedovanje vikend kuća. Upravo se radi i potrebi isticanja vlasništva i to kao neproizvodne vrednosti.⁷⁷⁾ Prema istraživanju Nevenke Černigoj-Sadar vidi se da pripadnici ovog sloja upražnjavaju uglavnom sledeće aktivnosti: "Prostorno su mobilni - idu na odmor, na izlete, putuju izvan Slovenije i Jugoslavije. U poređenju sa svim drugim grupama imaju najširi opseg socijalnih interakcija. Idu u pozorište i društveno-politički su aktivni. Pristalice su aktivnog provođenja slobodnog vremena, naročito izvan porodičnog kruga."⁷⁸⁾

3. Dokolica ovih slojeva nije više, kao nekada, udaljena, različita od dokolice ostalih slojeva. Sadržaj njihove dokolice natopljen je "zdravorazumskim" konotacijama. Komunikativni kod je sveden na prepoznatljivo kao sistem pojmova i ideja čija je značenjska struktura tačno određena, ne i definisana, radi prihvatanja *samo* određenih datosti. "Pošto ideologija natapa svakodnevni diskurs u formi zdravog razuma, ona ne može da se isključi iz svakodnevnog života kao zaseban skup 'političkih mišljenja' ili 'predrasuda'. Kao što ne može da se svede na apstraktne dimenzije 'pogleda na svet' ili da se koristi u neugladenom marksističkom smislu kao oznaka 'lažne svesti'. Umesto toga, kao što je Luj Altiser (Louis Althusser) istakao '/.../ ideologija ima malo veze sa 'svešču' /.../ Ona je duboko nesvesna. Ideologija je, u stvari, sistem predstavljanja, ali u većini slučajeva te predstave nemaju nikakve veze sa 'svešču' /.../ One su opaženi-prihvaćeni - doživljeni kultur-

*ni objekti i deluju funkcionalno na ljude preko proseka koji im izmiče'.*⁷⁹⁾

Pripadnici ovog sloja u slobodno vreme gledaju televiziju, čitaju novine - najčešće su, dakle, u zamci masovne kulture. Sasvim je razumljivo da je takva dokolica, karakteristična za moderno društvo i za smanjivanje razlika u potrošnji, predmet interesovanja politike. Političke poruke, skriveni interesi centara političke moći ili drugih političkih institucija, ponajbolje se plasiraju pomoću medija masovne kulture. Televizijski i radio programi su sve duži, novine postaju, u principu, sve dostupnije i mnogobrojnije. Njihov jezik je, po pravilu, uniforman i strukturisan ograničenim fondom pojmova i izraza, koji su, takođe, svojevrsni mediji za prenos poruka sasvim određene vrste, u kojima je "karakteristično je za taj politički diskurs, koji je u klasičnom staljinizmu dosegao svoje zvездane trenutke i - decenije, da svakodnevnicu uvijek svodi na sadašnjicu - sadašnjost."⁸⁰⁾ Jer, ako se sada ne dobije "sve i odmah" ideološke poruke svoj razlog. Ako je razlog u posedovanju moći i ekskluzivnom pravu na njenu distribuciju, onda je jedino relevantna sadašnjost. Budućnost je samo potencija. Iz budućnosti se ne vlada, ali se vlada u njeno ime. Tako je i budućnost "vraćena" unazad i zarobljena sadašnjošću.

Pogrešno bi bilo tvrditi da, i pored pretežne uniformnosti, koja se ispoljava u njihovoj dokolici, pripadnici ovih slojeva ne koriste i dokolicu za isticanje svog statusa i materijalnog standarda. Oni će češće no drugi da posećuju specijalizovana mesta za zabavu ili za razne umetničke i druge javne programe. Stoga su, ipak intelektualci i rukovodioci manje skloni televiziji, nego pripadnici radničke klase. Prema istraživanju V. Pešić, oni češće čitaju štampu, nego što gledaju televiziju. Ovo odricanje od televizije više je potreba da se distanciraju od "nižih" slojeva, nego od sadržaja koje nudi televizija, iako to objašnjavaju "zaglupljujućom dimenzijom televizijskog medija", mada su oni bili među prvima koji su kupili televizor. Postoji još jedan razlog, odriču se televizije ad libitum, zbog potrebe da budu bolje informisani, nego što to može da učini televizija. Svakodnevno čitanje većeg broja listova uzrokovano je potrebom, pre svega rukovodilaca, da se informišu o više događaja i o njihovim, uglavnom, oficijelnim interpretacijama. Drugim rečima, čitanje štampe je traganje za aktuel-

nim dnevno-političkim ideološkim okvirom, izvan koga se ne sme zakoračiti, jer se ne želi bilo kakav rizik.

Iako je kultura, upotrebimo taj otrcani izraz, demokratizovana, odnos prema njenim sadržajima, takode je različit. I sada je vrhunška kultura "namenjena" dokolici privilegovanih klasa, dok se pripadnici nižih slojeva zadovoljavaju sadržajima koje diktiraju mediji masovne kulture. "Može se tvrditi da posećivanje kulturnih manifestacija predstavlja tipičan obrazac ponašanja srednjih i viših slojeva."⁸¹⁾

Dokolica se, znači, provodi na bogatiji i raznovrsniji način nego što je to slučaj sa dokolicom pripadnika nižih slojeva. Ona postaje vrednost za sebe, ne služi samo pukoj "obnovi" potrošenih snaga, niti samo radu, niti samo egzistencijalnoj nužnosti. Razvijaju se potrebe "višeg" reda. Ne treba gubiti iz vida ni činjenicu da je dokolica i oblast samoidentifikacije pripadnika ovih slojeva, onako kako je Veblen odredio ponašanje dokoličarske klase. Samoidentifikacija je uokvirena stereotipom kao prepoznatljivim referentnim okvirom. Stereotip se usvaja socijalizacijom koja može biti institucionalizovana (edukativni procesi, na primer) ili običajna (porodično vaspitanje, na primer). Zato je dokolica prostor za prestižno samodokazivanje. A onda ne može biti ni reči o slobodnom izboru aktivnosti i modela ponašanja u slobodno vreme.

4. Za pripadnike ovih slojeva karakteristično je da formiraju i gaje prevashodno neformalne veze. Pripadnici određenih socio-profesionalnih i slojnih krugova formiraju kako neformalne kontakte tako i posebna pravila ponašanja. To doprinosi formiranju posebnog stila života, sistema vrednosti i posebnog oblika potkulture. Sa druge strane, retko se uspostavljaju neformalni kontakti između, recimo, pripadnika srednjih slojeva i rukovodilaca, sa jedne strane i radnika i seljaka, sa druge.

Pored neformalnih, pripadnici ovih slojeva učestvuju i u formalnim odnosima. Dok su neformalne veze, uglavnom, anonimne (privatna sfera), formalni odnosi su socijalno transparentni (javna sfera) i na njih se troši najveći deo vremena. Formalni odnosi su mesto gde se formira i ekonomska i politička moć. Kao takvi, oni su i osnovni faktor socijalne distance. To su, dakle, javne funkcije i poslovi; kulturne, političke i privredne

aktivnosti koje znače donošenje odluka ili učestvovanje u kreiranju politike ovih delatnosti itd.

I formalne i neformalne veze uglavnom su utilitarnog karaktera. Poprirodi stvari, ovi segregacionistički odnosi ne znače samo distancu prema tradicionalnim oblicima življenja i kulture, već predstavljaju i socijalno zatvaranje kao faktor korisnosti (veze i privilegije, koje pripadnici ovih slojeva rezervišu samo za "svoje" krugove). Pri zadovoljavanju svojih potreba ne koriste se legalnim načinima utvrđenim prema datim normama. Tako se, pomou prijateljskih veza i drugih oblika neformalnog i formalnog povezivanja formira njihov stil života. "Milion dinara dohotka nekog pripadnika klase kolektivnih vlasnika vredi više od milion dinara poljoprivrednika, radnika ili stručnjaka. Za svojih milion dinara pripadnik sloja profesionalnih rukovodilaca kupuje u bescenje plac za vilu na moru, dobija ispod uobičajene važeće, odnosno tržišne cene građevinski materijal, /.../ kola, odelo, odmor /.../. *Kupovna vrednost novca (je) posledica nejednake raspodele društvene moći.*"⁸²⁾

Beleške:

- 1/ Mihailo Durić, Sociologija Maksa Vebera, str. 160.
- 2/ Isto.
- 3/ R. W. Hodge, Occupational Prestige in the United States, 1925 - 1935, American Journal of Sociology, Vol. 70, XI 1961, str. 290-292, u: D. A. Hobbs and S. J. Blank, Sociology and the Experience, John Wiley & Sons, inc. New York, Chichester, Brisbane, Toronto, 1978, str. 192.
- 4/ Ovi komparativni podaci se odnose na sledeća istraživanja:
  - S. Bakić, Lj. Bročić, D. Radovanović, M. Petrović, K. Savin, U. Zvekić, Društvena podela rada, pokretljivost i ugled zanimanja u Srbiji, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1980.
  - Društvena struktura i kvalitet života u Jugoslaviji, Konzorcijum instituta društvenih nauka Jugoslavije, 1989/90 (rezultati izloženi na naučnom skupu u Zagrebu 1991).
- Kscnija Savin, Društveni ugled zanimanja u Srbiji, Sociologija, 3/1991, str. 408.
- 5/ Vojin Milić, Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata, Statistička revija, 1-2/1959, str. 43. u: Slobodan Vuković, Kanali društvene promocije, Sociološki pregled, 3-4/1989, str. 86.
- 6/ Isto. str. 45.
- 7/ O društvenim ulogama i očekivanjima koja se vezuju za njih vidi: Ralf Dahrendorf, Homo sociologicus, Gradina, Niš, 1991.
- 8/ Slobodan Vuković, Kanali društvene promocije, Sociološki pregled, 3-4/1989, str. 87.
- 9/ Rezultati istraživanja su objavljeni u publikaciji: Društveni slojevi i društvena svest, 1977. godine. Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1977.
- 10/ Vesna Pešić, Društvena slojevitost i stil života, u: Društveni slojevi i društvena svest, str. 128.
- 11/ Mihailo V. Popović, Teorijske pretpostavke i pojmovni elementi istraživanja, u: Društveni slojevi i društvena svest, str. 40-41.
- 12/ Vesna Pešić, Društvena slojevitost i stil života, doktorska disertacija, str. 122-123.
- 13/ Svetozar Stojanović, Pauperistički komunizam i postrevolucionarni razvoj, Paxis, 1-2/1973, str. 41.
- 14/ Marija Bogdanović, Materijalni standard društvenih slojeva, u: Srbija krajem osamdesetih - sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti, Institut za Sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1991, str. 241.
- 15/ Marija Bogdanović, Osnovne dimenzije i društveni položaj slojeva, u: Srbija krajem osamdesetih, str. 63.
- 16/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 132.
- 17/ Milan Župančić, Seljaštvo i modernizacija poljoprivrednih gazdinstava, Sociologija sela, 111-114/1991, str. 46.
- 18/ R. Redfield, Peasant Society and Culture, Chicago, 1963, str. 25.
- 19/ Danilo Mrksić, Srednji slojevi u Jugoslaviji, IIC SSO Srbije, Beograd, 1987, str. 121-122.
- 20/ Vladimir Grbić, Agrarne neusklađenosti u Srbiji, u: Srbija krajem osamdesetih, str. 161-162.

- 21/ Isto, str. 161.
 22/ Isto, str. 162.
 23/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 149-150.
 24/ Isto, str. 133.
 25/ Isto, str. 141-142.
 26/ Milan Župančić, naved. delo, str. 46.
 27/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 143.
 28/ Henri Mendras, Seljačke vrijednosti, *Sociologija sela*, 77-78/1982, str. 186.
 29/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 145-146.
 30/ Ksenija Savin, naved. delo, str. 406.
 31/ Dušica Seferagić, Društvene promjene i promjene u prostoru, *Sociologija*, 1-2/1991, str. 73.
 32/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 167.
 33/ S. Herkomer, J. Bischoff, *Gesellschafts, Bewusstsein und Gewerkschaften*, VSA, Verlag, Hamburg, 1979, str. 5-57.
 34/ Tena Martinić, Slobodno vrijeme i suvremeno društvo, *Informator*, Zagreb, 1977, str. 111.
 35/ J. A. C. Brown, *The Social Psychology of Industry*, Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, 1981, str. 191.
 36/ I. Kuvačić, Marginalije na temu integracije i dezintegracije, *Sociologija*, 1-2/1984, str. 34.
 37/ B. Horvat, Politička ekonomija socijalizma, *Globus*, Zagreb, 1984, str. 92.
 38/ Karl Marx, Osnovi kritike političke ekonomije, *MED*, knj. 19, Prosveta, Beograd, 1979, str. 12.
 39/ "Ipak, postoji niz fundamentalnih obeležja socijalističkog načina života, koji se sintetizovano mogu izraziti kako sledi:
 - Najvažnije obeležje /.../ jeste svestan stav čoveka prema procesu izgradnje socijalizma, koji dobija karakter revalucionarne aktivnosti u životu.
 - /.../ U socijalizmu rad se pretvara postupno iz potrebe za zadovoljavanjem ljudskih potreba u izraz i način samoostvarenja čoveka (kurziv - DJ).
 - Kolektivizam (kurziv - DJ) je dalje obeležje, koje se pokazuje kao izraz postupnog i rastućeg podređivanja individualnog društvenom (kurziv - DJ) /.../.
 - Isto tako, pokazuje se kao tipično za socijalistički način života podizanje nivoa života masa, sa ciljem da se postigne racionalno i puno zadovoljenje njihovih potreba.
 - /.../ internacionalizam i solidarnost (kurziv - DJ) predstavljaju superiorna obeležja koja kvalifikuju visoku društvenu svest pripadnika socijalističkog društva.
 - Najzad, tipičan je za način života u socijalizmu optimizam i revolucionarna vera, poverenje u čoveka i u razvitak njegovih najboljih osobina."
 Norka Clerch, Socijalistički način života. Iskustvo kubanske revolucije, *Socijalizam u svetu*, 63/1987, str. 35-36.
 40/ Kada je o građanskoj svesti reč, valja upozoriti na činjenicu da jugoslovenski narodi u istoriji nisu nikada živeli u zaista građanskom društvu. U periodu tzv. stare Jugoslavije stanovništvo je prevashodno (oko 80%) bilo seosko. Građsko stanovništvo se bavilo sitnom trgovinom, zanatstvom, a industrija je bila u povoju. Poreklo sitne gradske buržoazije je, takođe, bilo seosko.

O građanskoj svesti, kao dominantnom ili bitnom obliku društvene svesti, ne može biti ni govora.

"Više od 80 posto stanovništva, 1910. godine bilo je zaposleno na selu i u poljoprivredi. Do 1915. godine taj se postotak smanjio na 72. posto."

Garth Massey, Randy Hodson, Duško Sekulić, *Politička pripadnost i društvena pokretljivost u socijalističkoj Jugoslaviji*, Sociologija, 1-2/1991, str. 115.

41/ Jože Goričar, *Potrošačko društvo - potrošačko ponašanje*, Marksistička misao, 6/1980, str. 13.

42/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 211.

43/ Sreten Vujović, *Sociološki ogled o stambenoj bedi i siromaštvu, u: Krov nad glavom - ogledi o stambenoj bedi i siromaštvu*, zbornik, Filip Kljajić, Beograd, 1985, str. 48.

44/ Isto, str. 50.

45/ I. Jakopović, *Teorijski pristup i rezultati istraživanja: Kulturni standard radničke klase u Zagrebu*, Sociologija, 1-2/ 1980, str. 83.

46/ V. Pešić, naved. delo, str. 221.

V. Pešić piše dalje: "Oba ova elementa uslovljavaju da je radnička dokolica uglavnom ispunjena *masovnom zabavom i kulturom*, čija je funkcija 'zborav' i bekstvo od egzistencijalnih problema i sukoba a koja, kao takva, produbljuje jaz između rada i 'privatnog' čovekovog života."

Isto.

"A zašto je baš rasonoda uspešna?

Zato što je rasonoda leror.

A zašto je ona to?

Zato što nas totalno razoružava."

Ginter Anders, naved. delo, str. 140.

47/ M. Ilić, *Sociologija kulture i umetnosti*, Naučna knjiga, Beograd, 1970, str. 91-92.

48/ Jedno istraživanje u Poljskoj je dalo sledeće rezultate:

---

klasna pripadnost	
atletičara	broj atletičara
gornja klasa	108
gornja srednja klasa	61
donja srednja klasa	34
donja niža klasa	16
Ukupno	219

H. E. Ulrich, *The Social Structure of High - Level Sport*, International Review of Sport Sociology, Polish Scientific Publisher, Volume 2 (11), Warsaw, 1976, str. 147.

49/ Wiel Veugelers, *Samo su još navijači u napadu - fudbal kao borba u kulturi*, Gledišta, 5-6/1987, str. 87-88.

"Fudbalski stadion je često jedna od malobrojnih institucija preostalih iz tradicionalne radničke kulture. Kafane, sale za ples i bioskopi nestali su iz radničke četvrti, a umesto njih su se u centru grada pojavili veliki anonimni centri za zabavu. Kao najvažnija 'sopstvena' institucija socijalizacije preostala je ulica. Grupe mladih dangube na ulici. U njihovom *stilu života* (kurziv - DJ)

muškost, šovinizam (koji čak završava u otvorenoj mržnji prema strancima) i kontrola sopstvene teritorije imaju važno mesto. Jaka radnička kultura, međutim, više ne kontroliše manifestacije ovih vrednosti. Nasuprot tome, omladina se suprotstavlja odraslima. Oslabljena veza sa radničkom četvrti i porodicom i poboljšana finansijska situacija omladine dovode do veće socijalne, ekonomske i kulturne slobode omladine u odnosu na odrasle."

Isto, str. 101.

"Ukoliko bliže istražimo stalnu publiku otkrićemo pozitivnu korelaciju između brojnosti ove publike i koncentracije radnika u jednoj stešnjenom i ograničenoj regiji. Već pri najmanjoj emancipaciji radnika od klasičnog proletarijata (beda, materijalno siromaštvo), dolazi do smanjenja broja gledalaca na stadionima. I nije nimalo slučajno što gotovo svi redovno dobroposećeni stadioni leže u oblastima su izrazito visokim procentom zavisnijih radnika, isto stešnjenih na malom prostoru. Znači, upravo tamo gde se odavno zna da je reč o jednoj proleterskoj sredini. Kao primere možemo uzeti Južnu Italiju, Rursku oblast, britanske industrijske gradove, Barcelonu i Madrid, kao i Braziliju."

Gerd Hortleder, naved. delo, str. 108.

50/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 226.

51/ Isto, str. 227.

52/ K. Petrović, Manifestacija nekih društvenih konflikata u prostoru sporta, Jugoslovensko udruženje za sociologiju, Portorož, 1972, str. 2-4.

"Od svih zapadnonemačkih sportskih udruženja, Nemački fudbalski savez ima najviše članova. U ovom trenutku, ima ih preko tri miliona. U 1971. godini, devet većih udruženja po broju članova bili su:

	Broj članova
1. Nemački fudbalski savez	2.938.000
2. Nemački gimnastički savez	2.360.000
3. Nemački streljački savez	724.000
4. Nemački lakoatletski savez	636.000
5. Nemački plivački savez	467.000
6. Nemački rukometni savez	418.000
7. Nemački teniski savez	389.000
8. Nemački stonoteniski savez	330.000
9. Nemački smučarski savez	248.000

Gerd Hortleder, naved. delo, str. 106.

53/ V. Pešić, naved. delo, str. 233.

".../ Radnička klasa intenzivnije održava oba oblika tradicionalnih veza - i rodbinske i susedske i po tome se značajno razlikuje od pripadnika srednje klase. Ova pravilnost, opet moramo da konstatujemo, u nas se samo delimično javlja. Rodbinske veze u radničkoj klasi su, doduše, jake jer je to opšti obrazac ali one su, prema izvesnim pokazateljima, manje intenzivne nego u srednjim slojevima. /.../

Isto.

"Ovo izrazitije javljanje intenzivnih susedskih veza u radničkoj klasi, može se tumačiti na taj način što se tradicionalizam u principu češće zadržava i 'preživljava' tamo gde su veze 'ispomoći' izrazito potrebne i funkcionalne. /.../ Radnici imaju više potrebe za funkcionalnim odnosima, koji obezbeđuju svakodnevnu pomoć, pogotovo kad se zna da rodbina to često ne može činiti."

Isto, str. 236-237.

- 54/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 217-218.
- 55/ Dunilo Mrkšić, naved. delo, str. 120.
- 56/ Isto, str. 121.
- 57/ Isto.
- 58/ Silvano Bolčić, Interesi društvenih slojeva i determinante njihovog formiranja, u: Društveni slojevi i društvena svest, str. 79.
- 59/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 168.
- 60/ Eva Berković, Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji, Ekonomika, Beograd, 1986, str. 35.
- 61/ Torsten Veblen, naved. delo, str. 143-144.
- 62/ Pod ekskluzivnim i statusnim stilom života Vesna Pešić podrazumeva stilove života srednjih slojeva, inteligencije i najviših političkih i privrednih rukovodilaca.
- 63/ Božidar Milenović, Istraživanje ponašanja potrošača, Institut za unapređenje robnog prometa, Beograd, 1986, str. 129.
- 64/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 169.
- 65/ Borisav Džuverović, Hedonizam savremenog života, Gledišta, 11-12/1977, str. 1071.
- 66/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 171.
- 67/ Pol Anri Šombar de Lov, Kultura i moć, Gradina, 9-10/1987, str. 16.
- 68/ Pjer Burdije, Klasni ukusi i životni stilovi, Gradina, 9- 10/1987, str. 53-54.
- Iznad svojih mogućnosti se živi, piše dalje Burdije, "sa - u ravni stanovanja - 'ugaonim nameštajem' ('ugaonom kuhinjom', 'ugaonom sobnom garniturom', 'kutkom za odmor' iz ženskih časopisa), smišljenim da umnoži prostor, ili sa trikovima koji ga povećavaju - 'regali', pokretljive pregrade, 'kanabe' - da i ne govorimo o svim oblicima imitacije i svim onim stvarima koje mogu, kako se to kaže, da izigravaju druge stvari ('kuhinjica' koja služi kao 'kutak za odmor', ili kuhinjski sto koji se pretvara u 'salon') toliko je načina da malo izigrava veliko."
- Isto.
- Da bi živeli iznad svojih mogućnosti neki će se baviti, primera radi, novokomponovanom "narodnom" muzikom, kao unosnim poslom. "Ima, tako, kompozitora-tekstopisaca ili samo tekstopisaca koji su /.../ administrativni službenici (M. Nikolić, D. Boljanović), propagandisti (P. Kojdić), turistički radnici (A. Bajić) učitelji (R. Krupa, R. Jovanović), advokati (S. Pašić), ekonomisti (M. Melentijević), novinari (E. Šadinlija) i lekari (R. Todorović)."
- Ivan Čolović, Divlja književnost, Nolit, Beograd, bez godine izdanja, str. 142.
- 69/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 174.
- 70/ Ovdje tehnologiju razumevamo kao sve organizovane, delatne procese usmerene ka održanju i razvoju života, kako u oblasti ekonomije, tako i kulture i politike.
- 71/ Mihailo Popović, Klasno-slojna podeljenost jugoslovenskog društva i društveni sistem, u: Socijalna situacija i vrednosna opredeljenja u socijalnoj politici, Jugoslovenski okrugli sto, Zagreb, 1986, str. 59.
- 72/ Theodor Adorno et al., The Authoritarian Personality, Harper, New York, 1960, str. 238.

73/ Vladimir Goati, Slojna uslovljenost političke moći u jugoslovenskom društvu, u: *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Jugoslovenski okrugli sto, Beograd, 1987, str. 97-98.

74/ Dragomir Pantić, Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: *Društveni slojevi i društvena svest*, str. 378-379.

75/ Ovde ne treba brkati revolucionarnost trećeg staleža u doba francuske revolucije, pa ni učešće srednjih slojeva u revoluciji sredinom XIX veka.

"Određen negativno, u smislu izuzetosti iz svešteničko-plemičkih redova, treći stalež obuhvatio je tako raznolike društvene grupe da je Sicyesov odgovor na pitanje kojim je 1789. naslovio svoju brošuru *Šta je treći stalež?* morao da bude jednostavan: "To je cela nacija"

Aljoša Mimica, Jakobinski teror: pokušaj ostvarenja sitnoburžoaske utopije, *Gledišta*, 11-12/1980, str. 50.

76/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 175.

77/ "Stil gradnje ovih kuća, po rečima arh. Ratkovića koji je proučavao gradnju vikendica u okolini Beograda, izgleda na sledeći način: 'Ova dela čiji su vlasnici najčešće i idejni tvorci /.../ nemaju ni jednu osobinu seoskih kuća, koje su organski deo ekološke sredine, harmonično uklopljene u floru i faunu a samim tim funkcionalne i prijatne za življenje. Te vikendice deluju tupo, nevezano za svoj prirodni prostor i štrče iz njega kao neki artifakti koji služe srećno, a mnogo verovatnije nesrećno, slobodnom vremenu vlasnika. Možda su zato mnoge od njih napuštene. Neizbežno se postavlja pitanje, kakva su to naselja kad nisu ni gradovi ni sela, kojoj civilizaciji te građevine pripadaju?'"

Vesna Pešić, naved. delo, str. 181-182.

78/ Nevenka Černigoj-Sadar, Način življenja Slovencev, *Anthropos*, Ljubljana, 1980, str. 47.

79/ Dik Hebbidž, Potkultura: značenje stila, *Rad*, Beograd, 1980, str. 22-23.

80/ Petar Jović, Svakodnevnica - lice i naličje slobode, *Treći program*, Radio Sarajevo, 56/1987, str. 181.

"Druga bitna osobina i najveća mana političkog govora upravo je zloupotreba zamjenice 'svako' i 'svi': svi to žele, svi tako misle, svi pružaju podršku, svi učestvuju, svi to traže itd. Ta generalizacija želi da pokaže jedinstvo, monolitnost, snagu, a u suštini je jedan od demagoških trikova. No, najveći problem svakako nije sama upotreba tih metoda i sredstava, nego činjenica da su ona vijekovima, a i danas efikasna i uspešna, i pored širenja svijesti i saznanja o njihovom karakteru."

Isto, str. 182.

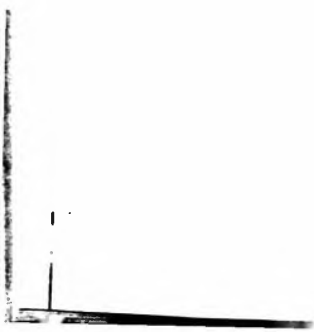
81/ Vesna Pešić, naved. delo, str. 198.

82/ Laslo Sekelj, Iluzije i stvarnost jugoslovenskog socijalizma, *ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, rukopis, str. 81-82.

PRILOG

BILI SMO MARKSISTI - A SADA?

Pokušaj lične studije slučaja

Neka mi na ovom mestu bude dozvoljeno da u nekoliko naznaka rekonstruišem vlastitu poziciju marksistički "vaspitano" studenta i sociologa. Da ovom malom studijom slučaja na vlastitom iskustvu pokušam da skiciram poziciju generacije kojoj pripadam.

Dakle: Postao sam student sociologije krajem 1971. godine. Naši su profesori bili umni ljudi, angažovani, uglavnom, sa drugih jugoslovenskih univerziteta. Fakultet je bio u povoju. Bilo je to vreme odsjaja hipi ideologije, čije smo odbleske lovili i mi na Balkanu. Bilo je to i vreme velikih diskusija u okviru marksističke teorije i vreme praxis filozofije. Bilo je to, u stvari, vreme posle studentskog bunta nešto starije generacije studenata, kada su se stvari, naizgled, smirivale, a u tišini političkih kabineta je pripreman povratak ka komunističkom univerzitetu, koji će biti ustanovljen bez "nepodobnih profesora". Susret s Marksom (Karl Marx) u nedefinisanoj podvarijanti kritičke teorije, sa kojom je komunicirala moja generacija studenata, pružio mi je odgovor na mnoga mladalačka pitanja. I to odgovor na skoro sva pitanja. Bio sam u to uveren. Sa jednakim poletom želeo sam da spoznam Istinu, sada više ne u okrilju partijskog načina mišljenja. Partijski je način mišljenja način delimičnog saznanja. Kritički marksizam, pak mislili smo, čini totalitet podložan razumevanju.

Nastupio je period stalne kritike stvarnosti. Bar smo tako mislili, moje kolege studenti i ja. Valjalo je sa žarom, bliskim komunističkoj borbenosti, podvrgavati bespoštednoj kritici otuđenje u svim manifestacionim oblicima, valjalo je obrušavati se na birokratiju, na dogmatizam u mišljenju i delanju, valjalo je sa indignacijom okretati glavu od masovne kulture, valjalo je biti revolucionaran, sada ne u partijskom smislu, već, kako smo verovali, u autentično marksističkom

smislu, valjalo je biti "anti". Te smo prostore osvajali uz učenu podršku naših profesora i uz literaturu koja nam je otkrivala te horizonte "nove" borbenosti. Naš nastup je bio ubedljiv. "Ta generacija, izgleda, /.../ duboko veruje da je kritika dovoljna da ispuni ceo jedan život."¹⁾

Konstruisali smo stvarnost tako da bismo je mogli razumevati. Stvarnost je, za nas, opet postala Jedna. Naš stav je bio kritika. U tom bljesku ideja, kritičnosti i ljutnje zbog svih nesavršenosti i nedovršenosti sveta tilo nani je izmicala jedna činjenica. Ne zbog naše nemoci da je evidentiramo, već zbog našeg tvrdog ubedenja da se radi o činjenici nižeg reda, stoga nedostojne bilo kakvog ozbiljnog razmatranja. I tako, izmakla je činjenica da prvo treba poznavati empirijski lik stvari koje se žele podvrći kritici. Kritikovali smo, dakle, svet iz naše uobrazilje, tvrdokorno misleći da je to "prava stvar". Izučavali smo marljivo nepostojeće, ne primećujući da smo dobrovoljni zatočenici opet jedne ideologije, opet načina delimične spoznaje sveta. Uz to smo, skoro naizust, znali pasaže iz Marksa o iskrivljenoj svesti. Studirajući, mi se nismo učili, to ću shvatiti docnije, zanatu, profesiji. Marljivo smo konstruisali stvarnost i osećali se poput Alise u zemlji čudesa. U tim nastojanjima naši su nas profesori usrdno pomagali su nas profesori usrdno pomagali, bodrili i nazivali nas čudesnom generacijom, čak. A mi sko, kako bi rekao Hoze Ortega i Gaset (Jose Ortega y Gasset)²⁾, znali sve više o sve manje stvari.

Istovremeno je sastavni deo našeg misaonog sveta bio jedan, ni malo intelektualan, politički proces. Nekako od 1972, pa do početka 1975. godine na delu je bila politička osuda "grupe nepodobnih profesora" Filozofskog fakulteta u Beogradu.³⁾ Mnogo toga je bilo nejasno. Najvažnije u celoj stvari nije dopiralo do moje svesti. Bilo je to svodenje računa za 1968. godinu. Kako smo mi tada razumevali, njihov greh se sastojao u tome što su se zalagali za "apstraktni humanizam" i za kritiku svega postojećeg". Naravno, smatrali smo "grupu profesora" žrtvama. No, istinu govoreći, u njihovu bezuslovnu nevinost, negde u sebi, nisam verovao. Šta ako je zaista moguće kvarenje omladine? Nije li svojim činom to priznao i umni Sokrat? Konačno istina ne može biti u posedu bilo kog pojedinca ili grupe ljudi, makar to bila i "grupa profesora". Sa druge strane, dokazivanje izvesnosti ili relativnosti istine opresijom, kako je

to činila vlast, takođe je lažni čin. Ta dilema me je držala u neizvesnosti.

Sada, nakon mnogo godina, čini mi se ipak, da se radilo o sukobu dveju koncepcija, u okviru iste ideološke paradigme, po vokaciji komunističkih. Bilo kako bilo, nije to bio sukob dveju strana koje imaju divergentna ideološka i politička uverenja. Svojevremeno je jedan od profesora iz "grupe profesora"⁴⁾ izjavio za televiziju da je tada bio ubedeni socijalist i marksist. Sada više nije. Međutim, biti po ubedenju ovo ili ono, naročito kada se radi o ubedenju mislećeg čoveka, ipak, znači prihvatanje neke ideološke paradigme. Biti ubeden u valjanost društvenog poretka sasvim određenog tipa, praeconcepta opinio, ipak znači - imati ideološko stanovište.

Potrebno je, na trenutak, vratiti se sintagmi "kritika svega postojećeg". Zanemarimo li ideološki diskurs kada pristupamo ovom pojmu, svakako se nudi još jedna nedoumica. Pitanje stanovišta kritike. Zagovornici su prihvatili jedno stanovište za kritiku "svega postojećeg". Marksovo. U tom smislu su, na izvestan način, bili idejno bliski svojim oponentima iz partijskih redova koji su prihvatili kritiku svega postojećeg (ali, samo ako važi kao kritika tzv. građanskog društva). Kristalizacija sukoba desila se, tako sam mislio, onda kada se "kritika svega postojećeg" obrušavala na centre moći. I pozicija i opozicija su zastupale marksizam. S tim što je pozicija branila i "nešto" sebi dodeljenih privilegija.

No, i međunarodna naučna zajednica je bila zbunjena ovim događajima. Mišljenja su bila različita, osećanja ambivalentna. "Prisetiću se sastanka Istočnog ogranaka Američkog filozofskog udruženja, piše Viljem Mek Brajd, koji je održan pre petnaestak godina i na kome se raspravljalo o rezoluciji kojom se podržavala borba osam profesora Beogradskog univerziteta koji su došli u sukob sa federalnom i sa srpskom vlašću. Niko se, naravno, nije suprotstavljao podršci: rasprava se vodila oko onog dela rezolucije u kome se apelovalo na visoke ideale koje je tada, još uvek pod rukovodstvom Maršala Tita, proklamovao jugoslovenski režim, kako bi se pokazalo da se u slučaju grupe profesora odstupalo od tih ideala. /.../ Ponovo su bili suprotstavljeni ideal i stvarnost. Atmosferu je karakterisala ambivalentnost koju su osećali podjednako i američki i zapadno-evropski socijalisti u istoj meri u kojoj i

njihovi istočno-evropski istomišljenici, uključujući i pojedince iz pomenute grupe profesora.⁵⁾

Učen sam i naučen, u vreme studija da o svetu i čoveku razmišljam u velikim kategorijama Klase, Revolucije, Partije, Ideologije, Pokretačkih snaga, Istorije. U mom znanju i znanju mojih kolega stdenata nedostajala je jedna spoznajna karika. Te velike kategorije su bile bez empirijskog sadržaja. Bez čoveka. Naime, u svom smo obrazovanju zaobišli (inače nezaobilaznu) baštinu naučne misli o čoveku kao građaninu. Istina, Marks je pisao da je čovek tvorac istorije, ali je pisao i to da isti tvorac, kao realni, empirijski, pojedinac, nije subjekt, jer rođenjem zatiče date odnose koje sam ne može da menja, osim ako nije deo "svetskoistorijskog procesa". Čovekovom svakodnevnom egzistencijom upravljaju velike i anonimne sile, a on je doveden u stanje ćutnje. A to znači da je on pasivan, bilo da se prikloni velikim istorijskim procesima, bilo da se skloni u osamu i tišinu osmatračkog mesta. Pasivan je, jer istorijskim procesima upravljaju "istorijski subjekti" (klase, države, nacioni, crkve...) sa njihovim avangardama i elitama. I zaista, socijalizam je pokazao na delu "svevažnost" masa i beznačajnost pojedinca. Blokirajuća socijalna umrtvljenost pojedinaca, načinila je od socijalizma "oazu" mirovanja, usidrenu u ideologiju, kao u nepromenljivu istinu. Svaki je nagoveštaj individualnog aktivizma smatran pretnjom onome što je ustanovljeno kao pravilno. Pojedinačno je usmereno usmereno izvan pravilnog, tj. izvan linije, tj. izvan odobrenog. Pojedinačno je, zato, liberalno, tj. "nama i našem sistemu tuđe". "Tokovi našeg društvenog razvoja" su bili "jasno određeni" i "nama nije bio potreban nikakav lažni pluralizam", osim, naravno, propisanog modela pluralizma. "Nije nam potreban bio ni apstraktni skepticizam". Jer, skepsa je preispitivanje, postavljanje pitanja, neverica i, u krajnjem ishodu, to je kontrarevolucija.

Sa tako naučenim lekcijama o sociološkoj disciplini marksističke provenijencije (istovremeno ne znajući baš izvesno koja je varijanta marksizma najdelotvornija), sa diplomom u džepu krenuo sam u život. I na prvom koraku, u prvom trenutku sukobio se sa stvarnošću koju sam poznavao samo na osnovu svakodnevnog iskustva, ali koja je uporno izmicala naučenim obrascima razumevanja i tumačenja stvarnosti.

Ljudi se nisu ponašali kao amorfni, bezimni delovi "velikih istorijskih procesa i socijalnih konglomeracija". U njihovim vrednosnim sistemima prvo mesto su zauzimali problemi svakodnevlja. U prvi mah nisam razumevao to potpuno odsustvo velikih ideja i ideologija iz glava ljudi oko mene. Svakodnevlje mi se činilo profanim. Na koncu, salomljen težinom i inercijom krize, baš kao i moji sugrađani, naslutio sam da ishodište može biti u uspavanoj, umrtrljenoj energiji pojedinca. Naslutio sam, dakle, da se iz krize može iskoračiti uz pomoć alternativa koje pruža svakodnevlje i da naši pojedinačni načini i stilovi života mogu biti jednako važni kao i svi drugi društveni projekti. Naša je svakodnevnica ona izgubljena, a moguća i velika, integrativna ideja, a naš je egzistencijalni identitet moguće graditi na našim "malim" životnim prostorima. Moje sociološko znanje o opštim i velikim zadacima koji natkriljuju čovečanstvo je nedovoljno i oskudno onda kada pokušam da razumem i saznam uzroke ponašanja mojih kolega na poslu ili suseda sa kojima živim u istoj stambenoj zgradi.

Beleške:

1/ Miroslav Egerić, Zrno i put - Junski dnevnik '68, Književnost, 8-9/1986, str. 1309.

2/ "Kad je oko 1890. treći naraštaj preuzeo intelektualno kormilo Evrope, susrećemo se sa tipom naučnika kojem u istoriji nema ravna. To je čovek koji, od svega što treba da zna, poznaje samo jednu jedinu nauku, štaviše onaj maleni deo te nauke koji je predmet njegove istraživačke pažnje. Proglašava, najzad, vrlinom to što se ne zanima za bilo šta izvan uskog područja koje potanko obrađuje, i naziva *dilantantizmom* svaku znatiželju za celokupnošću znanja."

Hoze Ortega i Gaset, Pobuna masa, Gradac, Čačak, str. 105-109.

"Objektivna nemogućnost da se i u posebnim oblastima ovlada celinom (tih) dostignutih znanja, usmerava stručnjake na sve uže specijalizacije, tako oni postaju vršni znalci segmenata oblasti u kojoj rade, a istovremeno nedovoljno kompetentni za ostale u svojoj profesiji /.../. Danas se očito može reći da je Bertrand Rasel bio u pravu kada je izjavio da idemo u susret vremenu kada ćemo "znati sve o ničemu"."

Lubinka Bročić, Stil života tradicionalnih i novih profesija, Sociološki pregled, 1-4/90, str. 65.

3/ Vidi: Nebojša Popov, Contra fatum, Mladost, Beograd, 1989.

4/ Reč je o profesoru Svetozaru Stojanoviću.

5/ William Leon Mc Bride, Kapitalizam, socijalizam i novi svetski poredak - jedan američki pogled, Filozofija i društvo, (zbornik), Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1990, str. 184-185.

Tekst rezolucije glasi:

"Dragi gospodine Predsedniče, Tito,

S velikim interesovanjem pratimo izgradnju i demokratski razvoj pravednog i slobodnog društva tokom poslednje dve dekade u Jugoslaviji. Iz tog razloga smo jako zabrinuti i potišteni zbog vesti koje u poslednje vreme stižu iz jugoslovenske štampe. Izveštaji govore da se pojedine publikacije ukidaju, da se oduzimaju pasoši, te da se intelektualcima sudi zbog ideja koje izlažu. Posebno nas zabrinjavaju izveštaji o odlukama donetim u lokalnim političkim organizacijama Vaše zemlje, da se iz nastave ukloni osam profesora /.../.

S poštovanjem,

(slede potpisi)

Zbunjenost dobro ilustruje i način glasanja povodom pomenute rezolucije:

"Robert Nozik je prigovorio da prva rečenica u pismu podrazumeva pozitivnu ocenu dostignutog stupnja razvoja demokratije u Jugoslaviji, da je po karakteru politička i suvišna s obzirom na namere pisma i založio se za njeno ukidanje. Vilijem Mek Brajd, suprotstavio se izbacivanju prve rečenice iz pisma na temelju (1) tvrdnje da se njome izražavaju simpatije za ciljeve kolega koje smo nameravali da podržimo i (2) da je ona retorički značajna za celokupan ton i mogući uticaj pisma. Robert Koen je tvrdio da rečenica nema karakter političke podrške, već predstavlja apel upućen savesti jugoslovenskih političara. Predlog da se prva rečenica izbaci iz pisma stavljen je na glasanje i nije prošao."

Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association, Volume XLVI, 1972-73, str. 144-145.

ZAKLJUČNA REČ

1. Ovim istraživanjem sam, držeći se određenja da su *stilovi života* u jugoslovenskom društvu uzrokovani načinom zadovoljavanja potreba, a prema dominantnim kulturnim, istorijskim i, posebno, političkim vrednostima, pokušao da ukažem da je jugoslovensko društvo bitno politizovano. Izrazita politizacija, od pojedinca, preko društvenih grupa, institucija, pa do, generalno uzev, društva uopšte, ima jedan od najvažnijih uzroka u više-decenijskoj krizi. Ljudi neposredno osećaju da je uzrok krize jugoslovenskog društva u sferi političkog podsistema, a da su sve druge krize (u privredi, kulturi, kriza institucija, socijabilnosti, kriza pojedinačnog i grupnog identiteta...) samo posledica političke krize. Zato su očekivanja vezana za politiku i za političke akttere. Političko često postaje dominantna društvena činjenica, često zauzimajući mesto koje pripada problemima ekonomske i privredne reprodukcije društva i života uopšte. Sledstveno, i stilovi života, kao primordijalno socijalno uslovljeni, bivaju oblikovani, pre svega osnovnim društvenim faktorom u jugoslovenskom društvu - političkim.

2. Na više mesta u tekstu, kao i u uvodnim napomenama, *jugoslovensko društvo* je predstavljeno kao, u bitnim odrednicama, jedinstven istorijski, geografski, duhovni, privredni, u mnogo čemu, i politički entitet. Državno-politička dezintegracija Jugoslavije, još uvek nije definitivna dezintegracija jugoslovenskog društva. Trenutno su, dezintegrativni procesi dominantni, ali smatramo da, u perspektivi, zbog ogromnog i kompleksnog istorijskog zajedništva, jugoslovenstvo neće biti samo ideja.

3. Stil života, kao pojam, je smešten samo u širi kontekst - *način života*. Pod načinom života podrazumevamo sveukupnu delatnost čovekovu. Osnovni činoci načina života su: *kvalitet života, životni standard i stil života*. Ove činioce smo razmatrali prema nekoliko, za njih, konstitutivnih kategorija: *vrednosti, potrebe, ugled, status, dokolica, obrazovanje...*

Ali ne može se povući jasna granična linija između kvaliteta života i životnog standarda. Iako prvi podrazumeva kvalitativne, a drugi kvantitativne odrednice, u konkretnom i u *svakodnevnici*, se oni neposredno prožimaju. Bez kvantitativnih činilaca nemoguće je razumevati kvalitet života. O kakvom se kvalitetu života može govoriti, na primer, u uslovima ekonomske bede (kvantitativna varijabla). Tako se ni životni standard ne može misliti bez kvalitativnih aspekata.

4. *Jugoslovensko društvo* je razmatrano prema sledećim odrednicama: *zajednica i društvo; istorijski pregled; savremeno društvo; prema dominantnoj ideologiji...*

Imajući u vidu globalnu civilizacijsku periodizaciju, koja se može uzeti i za aktuelnu tipologiju, na *zajednicu* (Gemeinschaft) i *društvo* (Gesellschaft), može se zaključiti da jugoslovensko društvo, prema mnogim indikatorima, još nije prešlo put od zajednice ka društvu, poput savremenih postindustrijskih, informatičkih itd. društava. U tom smislu, jugoslovensko društvo je "zakasnelo" društvo. Pa tako ni kriza našeg društva nije kriza modernizacije. Zato se tradicionalni činoci mogu smatrati i sada kao, jedni od, dominantnih konstitutivnih faktora jugoslovenskog društva.

Zbog toga se, prosto, nametnula potreba za razmotranjem istorijskog i novijeg ideološkog konteksta jugoslovenskog društva. Ukoliko su gesellschaft odnosi uticajni na istorijski razvoj utoliko je kolektivizam dominantni oblik društvenog grupisanja i organizovanja. Mogu se, u formiranju ideološke svesti u jugoslovenskom društvu, uzroci tražiti u jakim kolektivističkim osećanjima. Uostalom, i dojučerašnji radničko-klasni (egalitarni) princip i aktuelni nacionalistički (takode, egalitarni) princip su, kao kolektivistički, dominantni u formiranju ideološke svesti.

Može se smatrati da je radikalna ideologija revolucije, koja je izvedena iz shvatanja totaliteta kao konačnog stanja ostvarene neprotivrečnosti, naišla na prijemčivo socijalno tle upravo kod onih nacija (tu spadaju i jugoslovenske nacije) koje se konstituišu upravo na snažnom osećanju pripadnosti pojedinca kolektivu. Bitan činilac ideološkog delovanja je moć (veća ili manja) da se ostvari mobilizacija što većeg broja pristalica. To naročito važi za ideologije egalitarnog tipa. Egalitarizam, opet, počiva na potrebi da se dosegne neprotivrečnost ("jedinstvo", "homogenizacija", "Na

okup!"). Međutim, toga je bio svestan već Marks, a Lenjin posebno, u socijalnom smislu se neprotivrečno, dakle, komunističko društvo ne može ostvariti ako ne postoji politički subjekt promene. Za Marksa to je bio najhomogeniji (u najvećoj meri kolektivizovan) društveni sloj zapadnog društva - radnička klasa. Lenjin je na raspolaganju imao kolektiv sa još jačom unutrašnjom egalitarnom strukturom - seljaštvo. Radnička klasa na Zapadu nije uspela da izvrši prevrat ni sredinom XIX ni početkom XX veka. Radnici su već bili građani. Nadnice i pojedinačni interesi su ipak bili, dugoročno, jači motivacioni faktori nego bilo koja globalna mobilizatorska ideologija. Jedino Lenjinovi mužici "nisu imali šta da izgube". Mobilizacija ideoloških pristalica je aktivistički princip. Mobilizacijom se menja postojeće. U političkoj koncepciji, mobilizacijom se postojeće menja prema zadatom. U slučaju komunističke ideologije - zadato je komunistička organizacija društva. Možda upravo u toj kolektivističkoj suštini komunističke ideologije leže razlozi neslavne sudbine pokušaja osvajanja vlasti od strane komunista u društvima koja funkcionišu na građanski način. Iako je, paradoksalno, komunizam kao ideologija, derivat građanske ideologije o jednakosti.

5. Upravo iz činjenice da su karakteristike zajednice (kolektiviteta) često dominirajuće, proishodi i to da su stilovi života na jugoslovenskom prostoru specifični u odnosu na poznatu (ili prepoznatljivu sliku stilova života u modernim društvima). Pri specifikaciji je prihvaćena tipologija koju je predložila Vesna Pešić, koja je za potrebe ovog istraživanja modifikovana. Stilovi života su tako locirani na četiri stratifikacijska plana: *tradicionalno-seljački stil života, radnički stil života, ekskluzivni i statusni stil života i stil života srednjih slojeva.*

Tradicionalno-seljački stil života je određen tradicionalnim oblicima egzistencije seljaštva, kao i prodorom oblika moderne civilizacije na selo. Poslednjih decenija seljaštvo, statistički više nije dominantna grupa. Njegovo mesto je zauzelo radništvo. U tom je smislu seljaštvo poprimilo još neke osobine. Naime, selo je postalo "staro". Sto znači da su i vrednosti, način života i stil života u mnogo čemu zadržali svoj tradicionalni oblik. U onoj meri, sa druge strane, u kojoj selo postaje i moderan tip naseobine sa uplivom urbanih sadržaja, utoliko se "događuje" seoski stil života. Nastaje specifična "mešavina" tradicionalizma i urbaniteta. Ur-

bani momenti u životu seljaka ne utiču na stvaranje "prave" gradske kulture. Pre se može govoriti o pseudourbanitetu. Jedan uzrok je u činjenici da sve više radnika živi u svom zavičaju, tako da u grad nose sobom svoj tradicionalizam, a u selo donose reflekse pseudourbanog urbanog života.

U političkom smislu, seljaci su marginalizovani. Partije se uglavnom bore za članstvo u gradovima i u gradovima se "vodi" politika. Na delu je nepromenjena politika marginalizacije sela. Samo što ona menja pojavni lik. U okviru socijalističkog uređenja, seljaci su bili stalna latentna opasnost po režim zbog svoje "privatno-sopstveničke psihologije". Zato su, kao društvena grupa, ekonomski atomizovani i oslabljeni, a politički marginalizovani. U sadašnjem političkom previranju seljacija se opet ne dozvoljava da politički formulišu svoj grupni interes jer bi kao koaliciona snaga bi, verovatno, ispoljili "nedozvoljivi nivo" samostalnosti. Takva politička marginalizacija i ekonomska obesnaženost i dalje potencira proces raspada sela, sa jedne strane, a sa druge bitno utiče na konzervaciju postojećeg stila života.

Radnički stil života je, u našim uslovima, određen činjenicom da radništvo kao društvena grupa, u klasičnom smislu, nije formirano. Radnici su regrutovani sa sela i to u periodu ubrzane, politizovane industrijalizacije. Njihove veze sa selom nisu mogle da, po diktatu unutrašnje logike autohtone modernizacije i industrijalizacije, polako gasnu i ustupaju mesto urbanim životnim relacijama.

Industrijalizacija kao svetski proces (da parafraziramo odveć poznatu sintagmu) u jugoslovenskim uslovima nije našla pravo utemeljenje. Jednostavno, industrijsko, sada - postindustrijsko, informatičko društvo nije moguće u okviru kolektivističkog državnog i političkog sistema. Taj proces podrazumeva urbanu, gradsku civilizaciju u kojoj se masa postepeno rastapa na jedinice koje postaju ličnosti. Podrazumeva i toleranciju kao važan životni modus. Jasno, kolektizam (bilo koje provenijencije) počiva upravo na suprotnim principima. I tako, naša "radnička klasa" nikako da preraste u radničke slojeve koji imaju svoje specifičnosti (profesionalne, statusne, ekonomske, političke...), a i zajedničke odrednice modernog radnika koji je sve više kontrolor procesa proizvodnje, a ne puki dodatak mašini za čiji rad mora da ulaže svoju radnu snagu.

Svedeno na masu, radništvo, kao i seljaštvo, istina, u manjoj meri, prihvata kolektivističke principe organizacije života i formiranja vrednosti. Njihov način života je, uglavnom, sveden na elementarna pitanja egzistencijalnog opstanka. Kulturne komunikacije svedene su na oskudan izbor sadržaja masovne kulture. U tom smislu je i njihov stil života određen pseudotradicionalnim i rudimentarno urbanim obrascima ponašanja i načinima zadovoljavanja potreba. Njihovi politički stavovi se ne kreću dalje od lepeze: *nacionalno - egalitarno*. Duh građanstva, koji je bio u stanju da pokrene i mlado radništvo u vreme buržoaskih prevrata i revolucija, naše radništvo još nije ni dodirnuo.

Pretežno seosko poreklo radništva je, takođe, može se reći, faktor koji je radništvo usidrio u tradicionalne okvire mišljenja i političkog ponašanja. Kao pojedinac on će biti politički nevidljiv, međutim u politizovanoj masi njegova energija može da poprimi destruktivni karakter. Sa tom osobinom je računao socijalistički režim. Radništvu su sve počasti bile upućivane kao bezličnom kolektivu. Za to je postojala i posebna forma: mitinzi, sletovi, praznični mimohodi... A kao depersonalizovanom pojedincu bila mu je uskraćena bilo kakva politička promocija ili, čak, priznanje političkog građanskog suvereniteta. Tamo gde se građanski suverenitet ponajbolje iskazuje - u izborima, "radni ljudi i građani" su glasali za već postavljene predstavnike tih istih "radnih ljudi i građana". Da li je u današnjim političkim koncepcijama nešto bitno promenjeno? Osim političkih naziva?

Ekskluzivni i statusni stil života je, svakako, najteže istraživati. Opet je na delu specifičnost našeg prostora. Kako ovaj tip stila života upražnjavaju uglavnom pripadnici birokratske i privredne elite, u novije vreme i "uspešni privatni biznismeni", zbog potrebe da se "što manje zna" oni skoro da i ne pristaju na bilo kakvo anketno istraživanje ili razgovor o njihovom načinu života. Njihov stil života je zatvoren u ekskluzivna i statusna geta. Manje su zatvoreni pripadnici srednjih slojeva, koji takođe upražnjavaju ovaj stil života. I na osnovu njihovih životnih orijentacija je moguće, po analogiji, zaključivati i o stilu života političkih i privrednih lidera.

Ni ovde se ne radi o autonomno formiranom stilu života. Pre se može govoriti o kopijama životnih obrazaca tzv. uspešnih "svetskih" ljudi. Treba posedovati ono što poseduju "imućni" u

svetu; treba se ponašati onako kako se ponašaju "uspešni" u svetu... Pripadnici ovih slojeva, i to je jedna od relativnih specifičnosti, su politizovani upravo zato što im politizacija "na pravi način i u pravo vreme" garantuje poželjni socijalni i materijalni status. Zato će oni biti revniji konzumenti, naročito štampe i to zvanične, od pripadnika drugih slojeva. U štampi se obelodanjuju aktuelne političke orijentacije. Posebno je to važno danas kada nema jedne utemeljene zvanične politike. Kada su politički zaokreti, ne pitanje dana, već pitanje časa. I kada postoji samo jedno, politički neoblikovano, stanovište - nacionalizam.

Srednji slojevi, čiji se pripadnici bave mahom tradicionalnim zanimanjima (profesor, državni činovnik, lekar...), takođe upražnjavaju statusni stil života. Njihov je stil života transparentniji. Oni, takođe, oponašaju. Njihove kulturne potrebe nisu autonomne, već izvedene iz "potrebe" da se bude "u toku".

Sa druge strane, socijalne veze ovih slojeva više nemaju tradicionalni karakter. Formiraju se pod diktatom ličnog ili grupnog interesa. Pošto se njihove životne orijentacije formiraju na specifičan način u odnosu prema načinu formiranja životnih orijentacija kod pripadnika drugih slojeva, i njihove socijalne veze sa drugim slojevima su marginalnog karaktera.

6. U ovom radu nisu razmatrani stilovi života drugih društvenih grupa koje se formiraju po raznim kriterijumima: generacijskom, profesionalnom, polnom, etničkom i konfesionalnom (kao posebnih)... Nismo razmatrali ni životne orijentacije ljudi koji prihvataju alternativne kulturne vrednosti, ni životne orijentacije nezaposlenih, ni one koje proističu iz subkulturnih vrednosnih obrazaca... Smatramo da razmatrana tipologija predstavlja okosnicu koja proizilazi iz osnovnog tipa stratifikacije u nas.

7. Nesporno je da istraživanje stilova života, naročito u empirijskom vidu, može da bude od značaja za sociologiju politike, sociologiju kulture, sociologiju saznanja... Naročito zato jer je ovo polje društvene stvarnosti ostalo, manje-više, skriveno istraživačkom oku. Pod pretpostavkom da budu obavljena opsežnija istraživanja ovog problema, koji se danas nameće kao jedno od najizazovnijih pitanja savremene društvene nauke, moguće su i teorijske anticipacije. Ono što sada može da se kaže, imajući u vidu dosadašnja znanja i aktuelne, naročito, političke promene, o

razvoju ove pojave, ne može da bude više od anticipativnih pretpostavki. Uočene tendencije ukazuju da će tradicionalno-seljački stil života postupno biti zamenjen pseudotradicionalnim i simplifikovanim oblicima građanskih stilova života. Umnogome ovakvom razvoju može da doprinese ubrzana pauperizacija stanovništva, retardirajuća grupno nacionalna zatvorenost, nedostatak komunikacija (civilizacijskih) sa svetom... Što se, pak, političke stvarnosti tiče, jugoslovenske nacije počinju tamo gde su stale pred drugi svetski rat. Ako imamo u vidu da je i tadašnji politički život bio u bitnom zaostatku za ondašnjim razvijenim svetom, naše prognoze ne mogu da budu optimistične. Verovatnije će na političku scenu stupiti, u još većoj meri, ogoljena borba za političko liderstvo, nego što će politički subjekti graditi svoj izborni kredo na razvojnim političkim i društvenim koncepcijama, opštim društvenim vrednostima i funkcionalno-pragmatičnim principima.

Summary

1. In this book the author has tried to point out the fact that Yugoslav society is based on the principle of collectivism as the main political principle. In the research study presented the notion of *life styles* in Yugoslav society is understood as determined by the way one's needs are satisfied, according to the dominant cultural, historical and, above all, political values. The dominant politicization is identified as the basic cause of the crisis which has been evident for several decades. Consequently, life styles, being primordially socially conditioned, are shaped by the political factor as the basic social factor in the Yugoslav society.

2. *Yugoslav society* is presented as a unified historical, geographical, cultural, economic, and, in many ways, political entity. Therefore the political, i.e. state disintegration of Yugoslavia does not mean the definite disintegration of Yugoslav society.

3. The concept of life style is put into a larger context - *way of life*, which includes all of the human activities. The basic factors of the way of life are: *the quality of life, life standard and life style*. All these factors are examined in reference to their constitutive categories such as *values, needs, respect, social status, leisure time, education, and so on*.

4. *Yugoslav society* is investigated in relation to various aspects: *community and society, historical outlook, contemporary society, the dominant ideology, and so on*. Yugoslav "society", as many indicators show, has not yet developed from the form of *community* (*Gemeinschaft*) into the form of *society* (*Gesellschaft*), as all modern postindustrial and postcapitalist societies have - in Tonnies's terminology. In this sense Yugoslav society is a "delayed" society. Thus the crisis experienced in our society is not actually a crisis of modernization. In this view, traditional factors may, even nowadays, be considered to be the prevailing constitutive factors of Yugoslav society.

So, in order to understand the phenomenon properly, it is necessary to put it into the proper historical and recent-ideological context. If the *Gemeinschaft* relations influence the historical development, then the collectivism represents the dominant form of social organization. Thus the forming of the ideological consciousness of Yugoslav society seems to have been governed by the strong feelings of collectivism. In other words, the ideological consciousness has been defined by the principle of collectivism - whether the recent working-class (egalitarian) principle, or the present-day nationalistic (again egalitarian) principle. In this way the radical ideology of revolution, based on the concept of the totality as the obtained final state of noncontradictory, seems to be the most favorable in those nations (including the Yugoslav ones) which are constituted on the strong feeling of one's belonging to a certain collective. An essential factor of the ideological activity is the power to mobilize as many followers as possible. Egalitarianism again comes out of the need to acquire the noncontradictory ("unity", "homogeneity"). In the social sense it is not possible

to attain to any noncontradictory, thus communist society unless there is a political subject of the changes. Marx identified it in the most homogeneous social stratum of the Western society, the working class, which was, at the same time, collectivized to the highest degree. On the other hand, Lenin recognized the powerful political subject in the collective with even stronger egalitarian structure - the peasantry. The Western working class did not make any revolution, either in the XIX or at the beginning of the XX century - since they, even at that time, found their proper place in civil society. It was only Lenin's "muziks" that had "nothing to be deprived of".

5. In specifying the life styles, the author has used the typology suggested by Ph.D. Vesna Pešić, slightly adapted to the needs of this investigation. The life styles are thus located on the four stratification levels: *the traditional rural life style, working class life style, middle-class life style, and exclusive and (high social) status life style*. *The traditional rural life style* is defined by the traditional forms of existence of the peasantry, as well as by the influence of modern civilization upon the country life. The peasantry (statistically no longer the dominant social group) has acquired some new features. On the other hand the country is "ageing". It means that the life style has largely preserved its traditional form. This specific "mixture" of traditionalism and urbanity is but a form of pseudo - urbanity and pseudo - traditionalism. One of the causes could be explained by the fact that many peasants, commute to work in factories, and thus they bring in their traditionalism to the urban life, and bring back some reflexes of the urban life to their villages. The peasantry is put on the political margins. Political life belongs to towns and cities, and it is there that the political parties fight for their followers and for their votes. In the socialist society, because of their latent "private-possessors' psychology", the peasants were a constant threat to the regime, and were thus economically atomized and politically minorized. Nowadays, in this political turmoil, the peasantry is not allowed to formulate politically the interests of their group, since it would be hard work to integrate them into and motivate them to get engaged in any of the existing political groups. *The working-class life style* is defined by the fact that the class itself, as a social group has not been constituted yet. The workers have been recruited from the country population, especially in the period of the forced, politicized industrialization, so that their bonds with the village could not be easily broken. Thus Yugoslav nations have not got the working class in its classic sense yet. Deprived of the class specificities, without a defined social status, or any professional, economic and political features, the working class, as well as the peasantry itself, accepts the principle of collectivism in their life organization and in forming their values. Their way of life is reduced to the matter of survival. The cultural communication is also reduced to the poor offer of mass media culture. In this sense their life style is ruled by pseudo - traditional and rudimentary - urban patterns of behavior and ways of satisfying their needs. Their political attitudes are limited by the egalitarian, on one side, and the national on the other. The civil society principle, which was able to move the early working class into the bourgeois revolution, has never been felt in the Yugoslav working class.

The exclusive (and high) social status life style is of course the most difficult to investigate. Since it is the life of the bureaucratic and economic elite, and, in the last time, of some "successful private businessmen" who want to be heard of "as little as possible", it is neither possible to conduct any poll investiga-

tion nor is it possible to discuss their way of life. Their life style is protected by the exclusive social status ghetto, and, of course, is neither original nor autonomously formed. It is rather a copy of the life pattern of the "world top people". This social group is politicized because this guarantees the preferable social and material status. Its members are the main consumers of the official mass media information where the current, rapidly changing political orientation is always revealed.

The middle class whose members are mostly in traditional occupations (professors, state bureaucracy clerks, doctors, etc.) also exhibits a (high social) status life style, which is more transparent than the previous one. They also imitate. Their cultural needs are not autonomous but derived from the "need" to be "in". They are governed by individual and group interests. Their social relations with other social groups are also marginal.

6. The observed tendencies indicate that life style will gradually move towards the pseudo - traditional and simplified forms of the bourgeois life style. This movement might be reinforced by the accelerated pauperization of the population, the retarding group and national closeness, the lack of the communication with the world. As for the political reality, the Yugoslav nations are to start from where they used to be before World War II. Having in mind the fact that even at that time the political life was undeveloped, the political prognoses cannot be, of course, optimistic. It is more probable that a pure, severe fight for political leadership will prevail than that political subjects will start to build their political election credo upon the developmental political and social concepts, general social values and functional pragmatic principles.

BIBLIOGRAFIJA

KNJIGE

1. Adorno, T. et al., *The Authoritarian Personality*, Harper, New York, 1950.
2. Adorno, T., *Tri studije o Hegelu*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
3. Allport, G., *The Nature of Prejudice*, Doubleday Anchor Books, Doubleday and Company, Inc., New York., 1958.
4. Anders, G., *Zastarelost čoveka*, Nolit, Beograd, 1985.
5. Anderson, Ch. H., *Toward a New Sociology: A Critical View*, Dorsey Press, Homewood, Illinois, 1979.
6. Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 1975.
7. Arzensck, V., *Struktura i pokret*, Institut društvenih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1984.
8. Barber, J., *Stroj, čovek, društvo (kibernetika)*, Naprijed, Zagreb, 1970.
9. Bakić, S., *Automatizacija i radnička klasa*, Svetozar Marković, Beograd, 1984.
10. Bakić, S., Bročić, Lj., Radovanović, D., Petrović, M., *Društvena podela rada, pokretljivost i ugled zanimanja u Srbiji*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1980.
11. Baran, P. A., Sweezy, P. M., *Monopolni kapitalizam*, Stvarnost, Zagreb, 1969.
12. Bardžis, E., 1986, Prosveta, Beograd, 1986.
13. Barry, B., *Sociologists, Economists and Democracy*, Collier - Macmillan Ltd, London, 1970.
14. Bensman, J., Rosenberg, B., *Mass, Class and Bureaucracy*, Prentice - Hall, Englewood Cliffs, 1963.
15. Berg, I., *Industrial Sociology*, Prentice - Hall, New Jersey, 1979.
16. Berger, P. L., *Invitation to sociology: A Humanistic Perspective*, Doubleday and Company, Inc, N. York, 1963.
17. Berković, E., *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Ekonomika i Ekonomski institut, Beograd, 1986.
18. Berković, E., *Kvalitet životnog standarda*, Ekonomski institut, Beograd, 1977.
19. * * * *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya*, 1-66, tom 47, OGIZ RSFSR, Moskva, 1926-47.
20. * * * *Bolshaya Sovietskaya Antsiklopediya*, tom I, Moskva, 1949.
21. Bosanac, M., Mandić, M., Petković, O., *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977.
22. Bottomore, T., *Politička sociologija*, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske - Kulturni radnik, Zagreb, 1987.
23. Božović, R., *Iskušnja slobodnog vremena*, Mala edicija Ideja, Beograd, 1979.
24. Božović, R., *Lavirinti kulture*, Radnička štampa, Beograd, 1984.

25. Brown, J. A. C, *The Social Psihology of Industry*, Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, 1981.
26. Brown, L. R, *Svijet bez granica*, Globus, Zagreb, 1979.
27. Burns, T, *Industrial Man*, Penguin Modern Sociology Readings, London, 1973.
28. Campbel, J, *The Way of the Animal Powers - Historical Atlas of World Mythology*, Alfred Van Der Marck Editions, New York & Harper & Row, San Francisko, 1983.
29. Campbel, P, *The Sonsumer Inerest*, Harper & Brothers, New York, 1949.
30. Catlin, C, *Political Theory: What is it*, Political Science Quarterly, Vol. 12, No 1, March, 1957, pp. 14-15; R. Brown, *Explanation in Social Science*, London, 1963, p. 138.
31. Čolović, I, *Divlja književnost*, Nolit, Beograd, bez godine izdanja.
32. Dahrendorf, R, *Homo sociologicus*, Gradina, Niš, 1991.
33. Dejvis, D. R, Šekilton, V. Dž, *Psihologija i rad*, Nolit, Beograd, 1979.
34. Dickson, D, *Alternative Technology*, Fontana - Collins, Glasgow, 1976.
35. Dirkem, E, *Pravila sociološke metode*, Savremena škola, BGD, 1963.
36. * * * *Društvena struktura i kvalitet života u Jugoslaviji*, Konzorcijum instituta društvenih nauka Jugoslavije, 1989/90 (rezultati izloženi u Zagrebu 1991).
37. Dumazdier, J, Ripert, A, *Loisir et culture*, Aux Editions du Seuiul, Paris, 1966.
38. Dvorniković, V, *Karakterologija Jugoslovena*, Geca Kon A. D. Beograd, 1939.
39. Džemal, S, *Rad i samootudjenje*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980.
40. Dilas, A, *Osporavana zemlja*, Književne novine, Beograd, 1990.
41. Durić, M, *Sociologija Maksa Vebera*, Naprijed, Zagreb, 1987.
42. * * * *Ekonomska enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1983.
43. Fischer, L, *Lenjinov život*, I - II, Globus, Zagreb, 1985.
44. Fourastie, J, *Civilizacija sutrašnjice*, Naprijed, Zagreb, 1968.
45. Fridman, Č, *Problemi čovjeka u industrijskom mašinizmu*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961.
46. Friedmann, G, *Razmruljeni rad*, Naprijed, Zagreb, 1959.
47. Friedmann, G, *Kuda ide ljudski rad*, Rad, Beograd, 1959.
48. Friedmann, G, Naville, P, *Sociologija rada*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
49. From, E, *Begstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1978.
50. From, E, *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1963.
51. Fromm, E, *Beyond the Chains of Illusion*, Simon and Schuster, New York, 1982.
52. Fromm, E, *Imali ili biti*, Naprijed, Zagreb, 1980.
53. Fromm, E, *Marx's Concept of Man*, Frederick Ungar, New York, 1961.
54. Galbraith, J. K, *Anatomija moći*, Stvarnost, Zagreb, bez godine izdanja.
55. Galbraith, J. K, *Nova industrijska država*, Stvarnost, Zagreb, 1978.

56. Ginsberg, M, *Reason and Unreason in Society*, The Macmillan Company, New York, 1960, p. 227.
57. Goati, V, *Politička autonomija jugoslovenskog društva*, Naprijed, Zagreb, 1989.
58. Goati, V, *Političke partije*, Partizanska knjiga, Beograd, 1984.
59. Golubović, Z, *Kriza identiteta jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, Beograd, 1988.
60. Goodman, L. L, *Man and Automation*, Unwin Brothers, London, 1957.
61. Gorc, A, *Zbogom proletarijatu*, Radnička štampa, Beograd, 1982.
62. Gorc, A, *Ekologija i politika*, Prosveta, Beograd, 1982.
63. Gordon, L. J, *Economics for Consumers*, American Book Company, New York, 1953.
64. Gorki, M, *Neugodne misli*, Filip Višnjić, Beograd, 1987.
65. Gouldner, A, *The dialectic of Ideology and Technology*, The MacMillan Press, London a. Busingstone, 1976.
66. Gurvič, Ž, *Savremeni poziv sociologije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1966.
67. Habermas, J, *Problemi legitimacije kasnog kapitalizma*, Naprijed, Zagreb, 1982.
68. Harrington, M, *Suton kapitalizma*, Globus, Zagreb, 1979.
69. Hebdidž, D, *Potkultura: značenje stila*, Rad, Beograd, 1980.
70. Hegel, G. V. H, *Estetika*, I - III, BIGZ, Beograd, 1975.
71. Hegel, G. V. H, *Fenomenologija duha*, BIGZ, Beograd, 1979.
72. Hegel, G. W. H, *Filozofija povijesti*, Naprijed, Zagreb, 1966.
73. Heler, A, *Švakodnevni život*, Nolit, Beograd, 1978.
74. Herkomer, S, Bischof, J, *Gesellschafts, Bewusstsein und Gewerkschaften*, VSA Verlag, Hamburg, 1979.
75. Hilf, H, *Nauka o radu*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1963.
76. Hirszovicz, M, *Industrial Sociology: An Introduction*, Martin Robertson & Company, Oxford, 1981.
77. Hobbs, D. A, Blank, S. J, *Sociology and the Experience*, John Wiley & Sons, inc. New York, Chichester, Brisbane, Toronto, 1978.
78. Hobz, T, *Levijatan*, I - II, Gradina, Niš, 1991.
79. Horkhajmer, M, *Tradicionalna i kritička teorija*, BIGZ, Beograd, 1976.
80. Horvat, B, *Jugoslavensko društvo u krizi*, Globus, Zagreb, 1985.
81. Horvat, B, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1984.
82. Ilić, M, *Sociologija kulture i umetnosti*, Naučna knjiga, Beograd, 1970.
83. Indiç, T, *Uspon masa*, IIC SSO Srbije, Beograd, 1985.
84. Israel, J, *Alienation*, Allyn & Bacon, Boston, 1971.
85. Jacobson, H. B, Roucek, J. S, *Automation and society*, Philosophical Library, New York, 1957.
86. Jakšić, B, *Vreme revolucije?*, Gradina, Niš, 1989.
87. Jaspers, K, *Opšta psihopatologija*, Prosveta, Beograd, 1990.
88. Jerovšek, J, Možina, S. i drugi, *Industrijska sociologija*, Naše teme, Zagreb, 1971.
89. Josifovski, J, *Filozofija na trudot*, Kultura, Skopje, 1962.

90. * * * *Jugoslavija 1918-1988, Statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989.
91. Jung, K. G. *Psihološke rasprave*, Matica srpska, Beograd, 1978.
92. Kajoa, R. *Igre i ljudi*, Nolit, Beograd, 1965.
93. Kardelj, E. *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Komunist, Beograd, 1977.
94. Kaznev, Ž. *Sociologija radio-televizije*, BIGZ, Beograd, 1978.
95. Kellner, H. Berger, P. *Sociologija u novom ključu*, Gradina, Niš, 1991.
96. Kidrič, B. *Ustavni zakon i naša privreda*, u: *Sabrana dela*, tom 7, 1952.
97. Kolakovski, L. *Glavni tokovi marksizma*, I - III, BIGZ, Beograd, 1980-1985.
98. Kombol, M. *Povijest hrvatske književnosti do preporoda*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1961.
99. Korošić, M. *Jugoslavenska kriza*, Naprijed i Ekonomski institut, Zagreb, 1989.
100. Krleža, M. *Deset krvavih godina*, Zora, Zagreb, 1971.
101. Laski, H. *Politička gramatika*, I - II, Geca Kon, Beograd, 1934-35.
102. Le Bon, G. *Psychologie des foules*, Presses Universitaires de France, Vendome - Paris, 1983.
103. Lefebvre, H. *Kritika svakidašnjeg života*, Naprijed, Zagreb, 1988.
104. Lefevr, H. *Antisistem*, Radnička štampa, Beograd, 1973.
105. Lenin, V. I. *Socializam i religija*, Novaya zizn, 28/1905, u: *Polnoe sobranine sochineniy (PSS)*, Izdatelstvo politicheskoy literaturi, Moskva, tom 12, 1979.
106. Lenin, V. I. *Pobedonosnaya revoluciya*, pisano 1905, prvi put objavljeno 1926, PSS, tom 10, 1979.
107. Lenin, V. I. *Chto delat, PSS*, tom 6.
108. Lenin, V. I. *Gosudarstvo i revoluciya, PSS*, tom 33, 1981.
109. Lenin, V. I. *O demokratizmu i socialistichestkom haraktere sovelskoy vlasti*, Folkets Dagblad Politiken, 152/1918, PSS, tom 36, 1977.
110. Lenjin, V. I. *Nacionalno pitanje u našem društvu*, Iskra od 15. 7. 1903, *Dela*, tom 5. Institut za međunarodni radnički pokret i Slavijapublik, Beograd, 1973.
111. Letica, S. *Intelektualac i kriza*, August Cesarec, Zagreb, 1989.
112. * * * *Lexikon zur Soziologie*, Herausgegeben von Werner Fuchs, Rolf Klima, rudiger Lautmann, Otlheim Rammstedt, Hans Wienold, 2., verbesserte und erweiterte Auflage. Ungerkurzte Sonderausgabe. Der Westdeutsche Verlag GmbH, Opladen, 1988.
113. Lukacs, G. *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb, 1977.
114. Luxemburg, R. *Die Russische Revolution*, Oetinger, Hamburg, 1948.
115. Machiavelli, N. *Rasprave o prvoj dekadi Tita Livija*, u: *Izabrano djelo*, knj. 1. Delo, Ljubljana - Globus Zagreb, 1985.
116. Male, S. *Nova radnička klasa*, Komunist, Beograd, 1970.
117. Mandeljštam, N. *Strah i nada*, I - II, Znanje, Zagreb, 1988.
118. Manhajm, K. *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968.
119. Marcuze, H. *Čovjek jedne dimenzije*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1968.

120. Marcuze, H, *Sovjetski marksizam*, Globus, Zagreb, 1983.
121. Martinić, T, *Slobodno vrijeme i suvremeno društvo*, Informator, Zagreb, 1977.
122. Marx, K, *Marx Josephu Weidemeyeru*, u: K. Marks - F. Engels, *Dela (MED)*, tom 35. Prosveta, Beograd, 1979.
123. Marks, K, *Osmi brimer Luja Bonaparte*, Prosveta - BIGZ, Beograd, 1977.
124. Marks, K, *Beda Filozofije*, Kultura, Beograd, 1964.
125. Marx, K, Engels, F, *Osnovi kritike političke ekonomije*, MED, tom 19, 1979.
126. Marx, K, Engels, F, *Manifest komunističke partije*, MED, tom 7.
127. Maslow, A, *Motivation and Personality*, Harper & Row, New York, 1970.
128. Maltby, R, *Dreams for Sale: Popular culture in the 20th Century*, Harrap, London, 1989.
129. Michels, R, *Sociologija partija u suvremenoj demokraciji: Istraživanja o oligarhijskim tendencijama u životu skupina*, Informator, Zagreb, 1990.
130. Mihailović, K, *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*, Ekonomika, Beograd, 1982.
131. Miler, D. C, Form, B. H, *Industrijska sociologija*, Panorama, Zagreb, 1966.
132. Mills, C. W, *Bijeli ovratnici*, Naprijed, Zagreb, 1979.
133. Milošević, N, *Marksizam i jezuitizam*, Izdavači: N. Milošević, Z. Aćin, S. Mašić, Beograd, 1986.
134. Mimica, A, *Ogled o srednjoj klasi*, IIC SSO Srbije, Beograd, 1983.
135. Monteskje, *O duhu zakona*, I - II, Filip Višnjić, Beograd, 1989.
136. Moren, E, *Duh vremena*, I i II, BIGZ, Beograd, 1979.
137. Mrkšić, D, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, IIC SSO Srbije, Beograd, 1987.
138. Muhić, F, *Filozofija ikonoklastike*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
139. Muhić, F, *Motivacija i meditacija*, Naša knjiga, Skopje, 1987.
140. Mumford, L, *Mil o mašini*, I - II, GZH, Zagreb, 1986.
141. Naville, P, *U susret automatiziranom društvu*, Školska knjiga, Zagreb, 1979.
142. Nedeljković, D, *Svet, čovek i čovečnost*, Naučno delo, Beograd, 1976.
143. Nicholls, C. S, *Power: A Political History of the Twentieth Century*, Oxford University Press, New York, 1990.
144. Nisbet, R. A, *The Social Bond*, Alfred Knopf, New York, 1970.
145. Ortega i Gaset, H, *Pobuna masa*, Gradac, Čačak, 1989.
146. Pejn, T, *Prava čoveka*, Filip Višnjić, Beograd, 1987.
147. Pettman, B. O, *Quality of Working Life*, International Institute of Social Economics, Partington, 1978.
148. Pešić, V, *Društvena slojevitost i stil života*, Doktorska disertacija, rukopis, 1976.
149. Petranović, B, *Istoriografija i revolucija*, Prosveta, Beograd, 1984.
150. Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1976.
151. * * * *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975.

152. Poper, K, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, I - II, BIGZ, Beograd, 1993.
153. Popov, N, *Contra fatum*, Mladost, Beograd, 1989.
154. Popović, M, *Problemi društvene strukture*, Kultura, Beograd, 1967.
155. * * * *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Komunist, Beograd, 1980.
156. Quin, J. A, *Urban sociology*, American Book Company, New York, 1955.
157. * * * *Razgovor predsednika Tita s Darom Janeković*, objavljen u "Vjesniku" 2. 2. 1976, Komunist, Beograd, 1976.
158. Redfield, R, *Peasant Society and Culture*, Chicago, 1963.
159. * * * *Report on Industrial Definition and Measuring of Standards and Levels of Living*, United Nations, New York, 1954.
160. Rieder, H, *Die triviale Literatur*, Esslingen, 1957.
161. Rizman, D, *Usamljena gonila*, Nolit, Beograd, 1965.
162. Ritzer, G, *Man and his work - Conflict and Change*, Prentice - Hall, New Jersey, 1972.
163. Rihta, R. i saradnici, *Civilizacija na raskršću*, Komunist, Beograd, 1972.
164. Romac, A, *Minerva, florilegium sentimentiarum latinarum*, Kaptol, Zagreb, 1988.
165. Rus, V, Arzenšek, V, *Rad kao sudbina i kao sloboda*, Liber, Zagreb, 1984.
166. Sartr, Ž. P, *Beleške o ludoriji rata*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.
167. Sasman, V, *Kultura kao istorija*, Rad, Beograd, 1987.
168. Schaf, A, *Marksizam i ljudska jedinka*, Nolit, Beograd, 1967.
169. Sekelj, L, *Iluzije i stvarnost jugoslovenskog socijalizma: ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, rukopis.
170. Soboul, A, *Francuska revolucija*, Naprijed, Zagreb, 1989.
171. * * * *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, 1982.
172. Stalin, J. V, *Doklad na XVI s'ezde Partii, Sochineniya*, tom 12, Moskva, 1949.
173. Staljin, J. V, *Anarhizam ili socijalizam*, u: *Djela*, tom 1, Kultura, Zagreb.
174. Staljin, J, *Pitanja lenjinizma*, CDD, Zagreb, 1981.
175. * * * *Stari zavet*, Druga knjiga Mojsijeva, 20, 3.
176. Swift, J, *Gulliverova putovanja*, GZH, Zagreb, 1988.
177. Šatle, F, Dijamel, O, Pizije, E, *Enciklopedijski rečnik političke filozofije*, I - II, IK Zorana Stojanovića, S. Karlovci, N. Sad, IC "Cetinje", Cetinje, 1993.
178. Šekspir, V, *Richard drugi*, Celokupna dela, tom 5, BIGZ, Narodna knjiga, Nolit, Rad, Beograd, 1978.
179. Štahan, J, *Životni standard u Jugoslaviji*, Globus, Zagreb, 1974.
180. * * * *The Penguin dictionary of Sociology*, Nicholas Abercrombie, Stephen Hil and Bryan S. Turner, Second Edition, Penguin books Ltd, Harmondsworth, 1988.
181. Tadić, Lj, *Nauka o politici*, Rad, Beograd, 1988.
182. Taylor, F. W, *The Principles of Scientific Management*, Harper & Brothers, New York, 1911.

183. Thelen, H, *Dynamics of Groups at Works*, The University of Chicago Press, Chicago, 1954.

184. Tito, B. J, *Govor na prijemu Sveslovenskog komiteta u Moskvi, početkom juna 1946*, u: *Sabrana dela*, Kultura, Beograd.

185. Todorović, A, *Sociologija slobodnog vremena*, Interpregled, Beograd, 1984.

186. Tofler, A, *Treći talas*, I i II, Jugoslavija, Beograd, 1983.

187. Toffler, A, *Šok budućnosti*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1975.

188. Tonnies, F, *Gemeinschaft and Gesellschaft*, Harper & Row, New York, 1963.

189. Touraine, A, *Postindustrijsko društvo*, Globus, Zagreb, 1980.

190. Tumin, N, *Social Stratification - The forms and Funkcions of Inequality*, Prentice - Hall, Inc, Englewood Cliffs, New Jersey, 1967.

191. Vajt, L, *Nauka o kulturi*, Kultura, Beograd, 1970.

192. Veber, M, *Privreda i društvo*, I - III, Prosveta, Beograd, 1976.

193. Veblen, T, *Teorija dokoličarske klase*, Kultura, Beograd, 1966.

194. Vendel, H, *Borba Jugoslovena za slobodu i jedinstvo*, Narodna prosveta, Beograd, bez godine izdanja.

195. Volkmann-Schluck, K - H, *Politička filozofija - Tukidid, Kant, Tocqueville, Naprijed*, Zagreb, 1977.

196. White, W. F, *Čovjek i rad*, Privreda, Zagreb, 1966.

197. * * * *Worterbuch der Soziologie*, Bergrundet von gunter Hartfiel. Neu bearbeitet von Karl-Heinz Hilmann. Dritte Auflage. Alfred Kroner Verlag, Stuttgart, 1982.

198. Žunić, D, *Estetički humanizam*, Gradina, Niš, 1988.

199. Žunić, D, *Pisma o ukusu*, Prosveta, Niš, 1994.

200. Županov, J, *Industrijska sociologija*, Fakultet ekonomskih nauka u Zagrebu, Zagreb, 1969.

201. Županov, J, *Marginalije o društvenoj krizi*, Globus, Zagreb, 1983.

ČASOPISI I ZBORNICI

1. Adorno, T. W, *Na pitanje: Što je njemačko*, Kulturni radnik, 6/81.
2. Ahtik, M, *Psihološki aspekti slobodnog vremena i rada*, Sociološki pregled, 1-3/76.
3. Aleksić, P, *Budžet vremena i njegova struktura*, u: *Sociologija rada*, NU Službeni list SFRJ, Beograd, 1973.
4. Asper, S, *Faze novije hrvatske književnosti do rata*, Nova literatura, 7-8/1929.
5. Berger, D, *Prevenција, vrednosni sistem i stil življenja*, Ideje, 1/81.
6. Biljanović, O, *Stvaralaštvo, kultura, samoupravljanje*, u: *Revolucija i humanizam*, Radnički univerzitet "Veljko Vlahović", Subotica, 1978.
7. Bloch, E, *Aktualitet i utopija*, Filozofija, XV/71.
8. Bloh, E, *Materijalizam kao razotkrivanje*, Kulturni radnik, 3/66.
9. Bobić, Lj, *Podela rada na umni i fizički i slobodno vreme*, Sociološki pregled, 1-2/84.
10. Bojanović, r, *Lični i društveni izvori idolatrije*, Gledišta, 9-10/81.
11. Bolčić, S, *Interesi društvenih slojeva i determinante njihovog formiranja*, u: *Društveni slojevi i društvena svest*.
12. * * * "Borbin" barometar: "Srce za Jugoslaviju", Borba, 4. 9. 1989.
13. Bošnjak, B, *Primjeri Nietzscheova prevokreta vrijednosti*, Filozofska istraživanja, 4/84.
14. Božović, R, *Na marginama masovne kulture*, Naše teme, 8/69.
15. Bročić, Lj, *Stil života tradicionalnih i novih profesija*, Sociološki pregled, 1-4/90.
16. Burdije, P, *Klasni ukusi i životni stilovi*, Gradina, 9-10/87.
17. Cerović, S, *Mrtnja iz strasti*, Vreme, 75/92.
18. Clarke, R, *Technology for an Alternative Society*, New Scientist, 11/73.
19. Clerch, N, *Socijalistički način života - Iskustva Kubanske revolucije*, Socijalizam u svetu, 63/87.
20. Cvjetičanin, B, *Vrhunska kultura i kultura svakodnevnog života: razvojna perspektiva*, Kulturni radnik, 1/83.
21. Čelencović, T, Papić, Ž, *Uticaj tehničkog progressa na promenu strukture savremenog društva*, Ideje, 1/70.
22. Černigoj-Sadar, N, *Način življenja Slovencev*, Anthropos, 1980.
23. Darendorf, R, *Kulturni pesimizam, vs. nada u napredak: jedno nužno razgraničenje*, Gledišta, 9-12/82.
24. * * * *Deklaration des Droits de l'homme et du Citoyen (1789)*, u: *Temelji moderne demokratije*, Nova knjiga, Beograd, 1989.
25. Dimazdije, Ž, *Aktuelni problemi sociologije razonode*, Gledišta, 4/64.
26. Dumazdier, J, *Rad i slobodno vrijeme*, u: G. Friedmann, P. Naville, *Sociologija rada*.

27. Džuverović, B, *Hedonizam savremenog života*, Gledišta, 11-12/77.
28. Dorđević, D. B, *Još jednom o marksističkom ateizmu*, Filozofska istraživanja, 28/89.
29. Đuričić, Z, *Način života i humanizacija rada*, u: *Socijalističko samoupravljanje i humanizacija rada*, Savremena administracija, Beograd, 1980.
30. Egrić, M, *Zrno i put - Junski dnevnik '68*, Književnost, 8-9/86.
31. Erdeljanović, J, *Što su Srbi, Hrvati i Slovenci*, Jubilarni zbornik SHS I, 1928.
32. Featherstone, M, *Životni stil i potrošačko društvo*, Kulturni radnik, 1/81.
33. Flere, S, *Autoritarizam i retradicionalizacija*, Sociologija, 3/91.
34. Frankel, Ch, *Promjena i budućnost*, u: Walker, Ch, *Moderna tehnologija i civilizacija*, Naprijed, Zagreb, 1968.
35. Friedmann, G, *Razonoda i tehnička civilizacija*, Gledišta, 2/62.
36. Friedmann, G, Friedmann, R, *Tiranija kontrole*, Pitanja, 1/85.
37. Goati, V, *Ko poseduje političku moć*, u: *Srbija krajem osamdesetih - sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1991.
38. Goati, V, *Sociološki vidici regulisanja institucionalnog sistema*, Sociologija, 1-2/85.
39. Goja, J, *Socio-psihološki aspekti trivijalne književnosti*, Kulturni radnik, 6/86.
40. Golubović, Z, *Pristup istraživanju načina života* (na osnovu skice projekta čiji su ko-autori Z. Golubović, V. Pešić i R. Nakarada), rukopis.
41. Goričar, J, *Potrošačko društvo - potrošačko ponašanje*, Marksistička misao, 6/80.
42. Greenberg, C, *Work and Leisure Under Industrialism*, Commentary, 16/53.
43. Hauzer, A, *Umetnost kao kritika na opštествoto*, Treća programa, Radio Skopje, 25/86.
44. Heler, A, *Teorija i praksa: njihov odnos prema ljudskim potrebama*, Treći program, Radio Beograd, 50/81.
45. Heller, A, *Sistem potreba i društvo udruženih proizvođača*, Marksizam u svetu, 11/75.
46. Hodge, R. W, *Occupational Prestige in the United States, 1925-35*, American Journal of Sociology, vol. 70, XI 1964.
47. Hortleder, G, *Ritual na stadionu: junak i žrtva*, Gledišta, 5-6/87.
48. Horvat, B, *Alijenacija i reifikacija*, u: *Čovjek i sistem*, Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1977.
49. Howard, D, *Hermeneutika i kritička teorija: prosvjetiteljstvo kao politika*, Filozofska istraživanja, 8/86.
50. Jakopović, I, *Teorijski pristup i rezultati istraživanja "Kulturni standard radničke klase u Zagrebu"*, Sociologija, 1-2/80.
51. Jakić, B, *Put Jugoslavije: od titoištčkog ka šovinističkom totalitarizmu*, Sociologija, 4/90.
52. Jović, P, *Kritika sa stanovišta svakodnevnog života*, Dijalog, 4/80.
53. Jović, P, *Svakodnevnica - lice i naličje slobode*, Treći program, Radio Sarajevo, 56/87.
54. Juklć, J, *Demistifikacija kršćansko-marksističkog dijaloga*, Kulturni radnik, 6/89.

55. Katunarić, V, *Uoči novih etnopolitičkih raskola: Hrvatska i Bosna i Hercegovina*, Sociologija, 3/91.
56. Kangrga, M, *Bez građanskih sloboda - ni traga od socijalizma*, **Razgovor sa saradnicima Theoric**, Theoria, 1-2/82.
57. Koković, B, *Rad, kultura i način života*, Savremenost, 6/82.
58. Kreft, L, *Avangarda i retrogarda*, Treći program, Radio Sarajevo, 56/87.
59. Krešić, A, *Javnost i osoba*, Theoria, 1/81.
60. Kuljić, T, *O socijalističkoj partijskoj birokratiji*, Sociološki pregled, 3-4/85.
61. Kuvačić, I, *Marginalije na temu integracije i dezintegracije*, Sociologija, 1-2/84.
62. Lay, V, *Kvaliteta života stanovništva Hrvatske*, Sociologija, 3/91.
63. Lazić, M, *Statusna konzistencija kao element homogenizacije u socijalizmu*, Sociologija, 1/88.
64. Lekur, D, *Znanje i ideologija*, Treći program, Radio Beograd, 70786.
65. Levental, L, *Individuum i teror*, Delo, 1987.
66. Levi, M, *Lukač i staljinizam*, Treći program, Radio Beograd, 29/1976.
67. Luedecke, H, *Bauhaus u Dessau*, Nova literatura, 10/1929.
68. Lukač, D, *Partijno pesništvo (1945)*, Gledišta, 9-10/85.
69. Lukić, R. D, *Društvene klase i naše samoupravno društvo*, u: *Promene klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva*, Drugo stručno savetovanje sociologa Jugoslavije, Split, objavljeno u Beogradu, 1967.
70. Malavrazić, Đ, *Rad i slobodno vreme*, Gledišta, 4/78.
71. Marković, M, *Jednakost i sloboda*, Praxis, 1-2/73.
72. Massey, G, Hodson, R, Sekulić, D, *Politička pripadnost i društvena pokretljivost u socijalističkoj Jugoslaviji*, Sociologija, 1-2/91.
73. Mc Bride, W. L, *Kapitalizam, socijalizam i novi svetski poredak - jedan američki pogled*, Filozofija i društvo, Institut društvenih nauka, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 1990.
74. Mead, M, *The Pattern of Leisure in Contemporary American Culture*, u: *Mass Leisure*, eds. E. Larabee & Meyerohn, The Free Press, Glencoe, Illinois, 1961.
75. Mendras, H, *Seljačke vrijednosti*, Sociologija sela, 77-78/82.
76. Milenović, B, *Istraživanje ponašanja potrošača*, Institut za unapređenje robnog prometa, Beograd, 1986.
77. Milić, V, *Osobnosti socijalne strukture našeg društva*, u: *Markizam i savremeno društvo*, Savremena administracija, Beograd, 1979.
78. Milić, V, *Socijalno poreklo učenika srednjih škola i studenata*, Statistička revija, 1-2/59.
79. Mimica, A, *Jakobinski teror: pokušaj ostvarenja sitnoburžoaske utopije*, Gledišta, 11-12/80.
80. Moljković, I, *Sportska štampa, idolatrija, ideologija ili ostavite se, odgovorni, inače...*, Gledišta, 5-6/87.
81. Muhić, F, *Kriza i duh vremena*, Treći program, Radio Beograd, 70/86.
82. Muhić, F, *Ličnost i kultura*, Tretja programa, Radio Skopje, 25/86.
83. Muhić, F, *Rasprava za okruglim stolom Da li je socijalizam moguć*, povodom knjiga S. Stojanovića *Geschichte und Parteibewusstsein* i *Od marksizma do etatizma sa ljudskim licem*, Gledišta, 9-10/88.

84. Muhić, F, *Utopija i anti-utopija kao regulativi budućnosti*, Theoria, 2/77.
85. Nakarada, R, *Akteri krize - kriza aktera*, Sociologija, 4/90.
86. Nemanjić, M, *Stilovi života u velikim gradovima i kulturna komunikacija*, Sociološki pregled, 1-2/88.
87. Netopilik, J, *socialisticheskij obraz zizni i razvitie cheloveka*, u: *socialisticheskij obraz zizni*, Progress, Moskva, 1979.
88. Novosel, P, *Neke društvene posljedice nove informacijske tehnologije*, u: *Znanost, tehnika, društvo*, Filozofski odsjek Fakulteta Pilitičkih znanosti u Zagrebu, Zagreb, 1980.
89. * * * *Opća deklaracija o pravima čovjeka*, Revija za sociologiju, 3-4/89.
90. Ošlis, V, *Odgajanje svinja sa krilima: Onaj ko Istočnoj Evropi misli dobro, trenutno mora da joj prizna smanjenu uračunljivost*, Borba, 24. 3. 1992.
91. Pantić, D, *Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva*, u: *Društveni slojevi i društvena svest*.
92. Petković, K, *Manifestacija nekih društvenih konflikata u prostoru sporta*, Jugoslovensko udruženje za sociologiju, Portorož, 1972.
93. Petrović, M, *Totalitet u službi politike*, Pregled, 6-7/91.
94. Pešić, V, *Društvena slojevitost i stil života*, u: *Društveni slojevi i društvena svest*, Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, 1977.
95. Pešić, V, *Socijalizam i modernizacija: otpori promeni i mehanizmi zaustavljanja društvenog razvoja*, u: *Deformacije i granice društvenog razvitka - Prilozi sociološkoj teoriji*, Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd, 1989.
96. Petrović, K, *Manifestacija nekih društvenih konflikata u prostoru sporta*, JUS, Portorož, 1972.
97. Poper, K, *Beda istoricizma*, u: *Kritika kolektivizma: liberalna misao o socijalizmu*, Filip Višnjić, Beograd, 1988.
98. Poper, K, *Ima li istorija bilo kakav smisao*, Književne novine, 848/92.
99. Popović, M, *Klasno-slojne nejednakosti u jugoslovenskom društvu*, Sociologija, 3-4/84.
100. Rus, V, *Društveni razvoj i kvalitet života*, Sociologija, 1-2/85.
101. Savin, K, *Društveni ugled zanimanja u Srbiji*, Sociologija, 3/91.
102. Seferagić, D, *Društvene promjene i promjene u prostoru*, Sociologija, 1-2/91.
103. Skledar, Š, *Tehnologija, kvalitet života i regionalni razvoj*, Gledišta, 3-4/84.
104. Slapšak, S, *Uvažavanje drugog kao brana fašizmu*, Republika, 95-96/94.
105. * * * *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*, Jugoslovenski okrugli sto, Beograd, 1987.
106. Splichal, S, *Televizija kao faktor kulturne i društvene integracije*, Kulturni radnik, 5/86.
107. Stojanović, S, *Beleške o jugoslovenskoj krizi i nacionalnom pitanju*, Theoria, 3-4/87.
108. Stojanović, S, *Pauperistički komunizam i postrevolucionarni razvoj*, Praxis, 1-2/73.
109. Stojanović, S, *Sadašnja jugoslovenska kriza i perspektive*, Sociologija, 2-3/89.

110. Stuart, H, *Culture, the Media and the "Ideological Effect"*, u: Curran, J, *Mass, Communication and society*, Arnold, 1977.
111. Szalai, A, *A Meaning of comparative Investigation of the Quality of Life*, u: *The quality of Life*, Comparative Studies International Sociological Association / ISA, SAGE Publications, inc, South Beverli Drive, 1980.
112. Škiljan, D, *Percepcija varijantnosti hrvatskog ili srpskog jezika*, Kulturni radnik, 6/89.
113. Šombar de Lov, P. A, *Kultura i moć*, Gradina, 9-10/87.
114. Štaka, A, *Kultura u masmedijskom okruženju*, Dijalog, 4/80.
115. Tadić, Lj, *Sebičnost kao sloboda*, Delo, 6/70.
116. Tenbruck, F. H, *Die Glaubensgeschichte der Moderne*, u: *Zeitschrift fur Politik*, 25 Jahrgang, Heft 1/76.
117. Tucker, R. C, *Između Lenjina i Staljina: kulturološka analiza*, Filozofska istraživanja, 18/86.
118. Ule, A, *O znanstveni pojasnitvi in ideološkem samoopravičevanju*, Časopis za kritiko znanosti, Maribor - Ljubljana, 6-1-65/8-1.
119. Ulrich, H. E, *The Social Structure of High - Level Sport*, International Review of Sport Sociology, Polish Sientific Publisher, Vol. 2 (11), Warsaw, 1976.
120. Veber, M, *Politika kao izazov*, u: *Kritika kolektivizma - liberalna misao o socijalizmu*, Filip Višnjić, Beograd, 1988.
121. Vegel, L, *Pismo srpskom prijatelju*, Književnost, 9/88.
122. Vejvoda, I, *Intelektualci i politika*, Sociologija, 1/90.
123. Vengelers, W, *Samo su još navijači u napadu - fudbal kao borba u kulturi*, Gledišta, 5-6/87.
124. Vrlič, B, *Regionalne dimenzije kvalitete življenja v Sloveniji*, Družboslovne razprave, 4/86.
125. Vidaković, Z, *Radnička klasa i društvena moć*, Treći program, Radio Beograd, 2/73.
126. Vujović, S, *Sociološki ogled o stambenoj beđi i siromaštvu*, u: *Krov nad glavom - Ogledi o stambenoj beđi i siromaštvu*, Filip Višnjić, Beograd, 1985.
127. Vuković, S, *Kanali društvene promocije*, Sociološki pregled, 3-4/89.
128. Ždanov, A. A, *Referat o časopisima "Zvezda" i "Lenjingrad"*, Književnost, 8-9/86.
129. Župančić, M, *Lokalna zajednica u sociološkoj perspektivi*, Sociologija sela, 77/78.
130. Župančić, M, *Seljaštvo i modernizacija poljoprivrednih gazdinstava*, Sociologija sela, 111-114/91.
131. Županov, J, *Radnička klasa i društvena stabilnost*, Kulturni radnik, 5/85.

Dr Đokica Jovanović
SUNOVRAT U ZAJEDNICU
Politička stvarnost jugoslovenskog društva i stil života
I izdanje 1995.

UREDNIK
Goran Stanković
RECENZENTI
Dr Božidar Jakšić
Dr Dragan Žunić
Dr Dragoljub B. Đorđević
PREVOD REZIMEA
mr Slobodanka Kitić

LEKTURA I KOREKTURA
Verica Novakov
KORICE
Vladimir Krstić
KOMPJUTERSKI SLOG
Milan Reljić

IZDAVAČI
IP GRADINA Niš - Pobjede 38
INSTITUT ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU
Beograd - Narodnog fronta 45

ŠTAMPA
PROSVETA Niš
Tiraž 1000

Zahvaljujemo Fabrici duvana u Nišu na finansijskoj pomoći

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

321.011.5

ЈОВАНОВИЋ, Ђокица

Sunovrat u zajednicu : politička stvarnost
jugoslovenskog društva i stilovi života /
Đokica Jovanović. - Niš : Gradina, 1995 (Niš
: Prosveta). - *** str. ; 24 cm

Prema predgovoru, ovo je prerađeni tekst
doktorske disertacije "Stilovi života i
politička stvarnost jugoslovenskog društva",

odbranjene 1993. na Filozofskom fakultetu u
Nišu. - Tiraž 500. - Beleške uz tekst. -
Bibliografije: str. ***.***.
ISBN 86-7129-157-X

316.48(497.1) 323(497.1)

а) Цивилно друштво б) Друштвена криза -
Југославија с) Југославија - Политичке
прилике

ID=35296268

SADRŽAJ

Prethodna napomena	5
UVOD	9
Pitanja	11
Metodološki pristup	13
Jugoslovenska zajednica (Preliminarno razmatranje)	15
SUNOVRAT U ZAJEDNICU	27
Od utopije do rata	29
Politika i duhovnost	65
STIL ŽIVOTA	89
Moderno industrijsko društvo	91
Način života	96
Stil života	98
Kvalitet života	113
Životni standard	118
Dokolica	123
TIPOLOGIJA STILOVA ŽIVOTA	135
Kako živimo?	137
Slika tradicionalizma i kako se ona menja (Tradicionalno-seljački stil života)	145
Industrijalizam i tradicionalizam (Radnički stil života)	151
Neprozirnost ekskluzivizma (Stil života političke i privredne elite)	160
Osrednjost kao nagrada (Stil života srednjih slojeva)	164
PRILOG	177
Bili smo marksisti - a sada?	179
ZAKLJUČNA REČ	185
SUMMARY	192
BIBLIOGRAFIJA	195
Knjige	197
Časopisi i zbornici	204

UNIRI

ĐOKIĆA
JOVANOVIĆ

SUNOVRAĆ
II
ZAJEDNICU

More ideja

~~~~~ More ideas